

Villányi László

Szerelem

Albert Camus-nek

Dédelgette születésétől fogva, hűséges maradt hozzá egész életében, őt kérte a világmindenségtől, amikor hullócsillaggal ajándékozta meg a fénylő éjszaka, akkor már megfáradtan az öregségre kellett volna készülnie, de nem félt bejárni tájait, benne több lehetett önmagánál, általa érezte a rózsza teljes valóját, hallotta a május zeneműveit, tanulta meg mindazt, ami csak fontos a létezésben, például mikor dagad vagy fogy a hold, nem ismert elvesztegetett időt, szolgált a piacon, borsóleves főzésével, hálás volt annak, aki felébresztette, s megvallotta a szerelmet.

Az ő keresztnevén

Antonio Vivaldinak

Akinek életét élte, az ő keresztnevén szólították már, naplójában találta, amit éjszakánként a másik írhatott volna, igaz lett fordítva is, a hangjegyek sokasága, a hegedülő lányokat halántékukról, a nyakukon izzó foltról, csuklójukról mindketten azonosítani tudták, egy idő után semmit sem számított a kétszázötven év.

A száműzött

Zbigniew Herbertnek

*Elképzelte: sok évtizedes száműzetés után hazatér
szülővárosába, ráismer tornyokra, nyugtázza,
már nem csonka az Öreg-templomé, a felüljárónál
meglátja a Kálváriát, így tudja, egykori iskolája
villan, ha balra néz, a kereszteződésben következtet
a hajdani rétre, a focizások helyszínére, a víztorony
lábához gondolja a nádast, és vendéglátói nem értik,
hirtelen miért kezd könyörögni egy ócska bicikliért,
hadd tekerjen ki a városból, guruljon folyótól folyóig.*

Jász Attila

a tenger magyar hangja. Daid&Ikar

(Villányi60)

*Két saroknyira nyílik a tenger,
hullámszik.
Oválisra csiszol minden szögletes gondolatot.*

*Elmossa a homokvár-labirintusokat a parton.
A közepébe rejtett apró kőszörny egyedül árválkodik
kitakarva a homokban.
Állja még a hullámok ostromát.
Majd elfárad, eldől.
Hagyja, hogy lassan betemesse az idő.
Mindent újra lehessen kezdeni.*

*Az égen derű és sarlós fecskék,
az árnyékban kellemes szellő
simogatja a pirosra égett bőrt.
A tenger monoton hullámhangja mindent ural,
kavicsok görgése adja a ritmusszekciót.*

Feltizi-Veress András

Rangadó

1. perc – A bíró a sípjába fúj, úgy, hogy mindenki hallja. Ez most egy különösen idegesítő síp, érzékeny fülekre és a közeli játékosok hallására ártalmas.

1. perc – A két CBA-s bevásárlószatyor megtelik élelmiszerrel, majd hogyan szétszakad útközben. A legügyesebb háziasszonynak is megmérettetés ezzel közlekedni: akrobatikus mozdulatokkal átkelni az úttesten, ahol még zebra sincs. Légvonalban rövidebb. Útközben néhány apró dolog kiesik a szatyorból, és ilyenkor nincs mit tenni. Hiszen annyira érzékeny ez az egyensúlyi állapot, mindkét kéz, mint a mérleg két nyelve. Egyensúlyozz a súlyokkal, és ha megtörik a harmónia, újabb áldozatot követel a mentőakciód. Ezért inkább otthagyja, amúgy is csak egy kis tasak sütőpor hullott a járdára, valakinek majd jó lesz...

4. perc – Az első fontosabb esemény a mérkőzésen: Hajdú megtolja a szélen, egy szép kényszerítő, de az akció meghiúsul: becsúszó szereléssel vet véget neki a svájci hátvéd.

4. perc – Apró ugrásokkal a kulcsot valahogy kirázza zsebéből, úgy, hogy mindkét keze tele, vállán retikül, aligha tudná megismételni a mutatványt. Valahogy ezek a bravúrok mindig az adott pillanatokban sikerülnek csak, se utána, se előtte.

10. perc – Az ellenfél támad. Inler viszi el két ember mellett, becsapva ezzel egy harmadikat is és majdnem saját magát. Aztán jól alakul a helyzet számára, mire feleszmél, a 16-oson belül találja magát, fél méterrel előtte a labda gurul, úgyhogy rálövi. Fölé-mellé.

10. perc – Emlékek, érzések. Következetlenségek, ezek a vágyak és félelmek nem hagynak békét. Elfordítja a zárban. Folytatja terv szerint.

11. perc – Szöglet. Veszélytelen. Bihari egy kicsit túllőtt a célon. Egy szurkolónak meg jó lesz otthonra a labda.

11. perc – A megszokott sárgás színek fogadják. A fény félig jut át a redőnyön. Egy kis világosságot csinál. És hozzá is kezd a vacsora előkészítéséhez. Siet, mivel fél óra múlva már ott is kéne lennie.

14. perc – Kovács egy gyönyörű köténnyel lep meg huszonkét játékost, próbál a kapu felé törni... Egy átadás. De hova?

14. perc – Bekapcsolja a tévét, a Magyarország–Svájc miatt. Sok kis pont közül az egyiket figyeli: a jobb szélsőt. Ismerős mozgás, ismerős lépések, el is mosolyodik láttára. Aztán gyorsan vált a kamera, másokat mutat. Megint egy helyzet, csak befejezetlen.

17. perc – Pontosan három perce nem történik semmi a pályán. Mintha megállt volna az idő a középpályán, mint amikor megszakad a közvetítés és egy állóképet merevítenek a nézők elé. Egyszer nálunk a labda, egyszer náluk és így tovább...

17. perc – A hús bepácolva, a hagyma, a gomba előkészítve. Majd ha hazajön, újra folytatja, hogy friss legyen minden, mire az asztalra kerül.

25. perc – Yakin és Frei passzolgatnak. Majd Yakin megunja, rálövi távolról. Gól! Mondhatjuk: kapushiba. Mit fog kapni az öltözőben...

25. perc – Ketten passzolgatnak, nem tudja megvárni az akció végét, indulnia kell. Kikapcsolja a tévét, berakja a hűtőbe, amit kell. Beköltözik a mosdóba.

40. perc – A magyarok akaraterejével nincs baj, hiszen foggal-körömmel próbálnak szépíteni, minden labdát megtartani és megjátszani. Inkább a technikai hiányosságaik szembetűnőek. A kontrákból építkező, gyors svájci csapat egyre nagyobb veszélyt jelent. Jól helyezkednek, mozgékonyak és nem gondolkoznak sokat lövés előtt. Most is egy bal szélről jövő támadás van kibontakozóban, de a kapu felé emelt labdát kapusunk begyűjti.

40. perc – Ingerli torkát a parfüm, egy kicsit túlfújta magát. És a smink is kihívóbb a kelleténél, mondhatni, már nem természetes.

47. perc – Félidő. A csapatok szusszanhatnak egyet. A magyar válogatottnak lényegesen jobb játékra lenne szüksége egy esetleges döntetlenhez.

47. perc – Kis kézitáskája úgy himbálózik a karján, mint a harang nyelve, tempóban, vasárnap. Prédaként mozog, az esti, városi fények kísérik lépteit. Néhányan utánafordulnak, néhányan nem mernek, és megint néhányan tudomást sem vesznek róla. Ő maga sem érzi jól magát így, és ez egyre inkább látszik rajta. Ahova megy, a helyet már jól ismeri. Egy eldugott kis utca, a főúttól jóval kijebbe. A kínai étterem után kettővel kell befordulni jobbra, a harmadik ház, alulról a negyedik kapucsengő.

46. perc – Második félidő. Többen panaszkodhattak, mert ez egy másik, tompább hangú síp.

46. perc. – Hezítál, hogy becsöngessen-e. Egyszer már megbánta, utána újracsinálta, utána megint. Akkor azt hitte, nem bánta meg... úgy néz ki, mégis. Fölnéz az ablakra. Persze arra az ablakra. A férfi meg éppen kihajol, már várja, füttyent egyet és karjával int neki, majd eltűnik. Innen már nincs visszaút. A kapu berreg, a zár erre kioldódik, mintha cinkostárs lenne.

48. perc – A magyarokkal történhetett valami az öltözőben, mert még rosszabbak lettek. Alig jutnak labdához, és ha néha igen, akkor is szabálytalanul. A bíró már kezdi elveszteni türelmét. Most osztja ki nekünk a negyedik sárga lapot. Legjobb lenne itt véget vetni ennek.

48. perc – Újra a lépcsőforduló. Ezek a lépcsőfordulók... Lassan lépdel felfelé, szeme könnyes és a smink is elkenődött.

53. perc – Na, most talán valami. Czuczor Böjtinek passzol. Böjti meg Takácsnak a jobb szélre. Nem pihen a labda, gurul (kivételesen arra), amerre mi akarjuk. Takács meglódul, hihetetlen sprintbe kezd. Majdnem kisodródik, de még sikerül beadnia középre. Egy fejes és csak egy kicsivel megy a svájci kapu fölé.

53. perc – Gyertyafényes szoba. Meghitt illatok, a füstölő. A férfi arca nem kivehető a félhomályban, ahogy vezeti őt a nappaliba. Leülteti, tölt neki. Egy szót sem váltanak, mintha a sötétség és a némaság most együtt járna. Koccintás. Még mindig nem hangzik el semmi. A nő föláll, odatipeg a szélesvásznú tévéhez, bekapcsolja. A hirtelen fényességben látni mindkettejük arcát, a könnycsepp a szájig ér, megízleli, nyel egyet és ezt látja:

67. perc – Újra Takács húzza meg a szélen. Most nagyon él. Viszont Bergen is él, mégpedig olyannyira, hogy hátulról, egy rossz ütemű becsúszással beleszáll Takácsba. Takács hármat pördül maga körül, egy kis hatásszünet. Mi történt? Lent marad. A kamera ráközelít a jobbszélsőre: iszonyatosan fájhat, teste összegörnyed és mozdulatlan. Az orvoscsapat már jön. Bergen stoplija rendesen felszakította a bőrt és a térdével is baj lehet. Hordágy viszi el. A kamera követi, egészen az alapvonalig. Ő is követi a kamerát tekintetével, látszólag nyugodt már, „semmi baj nem lesz” – mintha ezt súgná valakinek. Bergen kiállítva.

70. perc – A férfi próbál hatni rá. Maradjon még egy kicsit; ha most nem is történik semmi, de igyanak meg még egy pohár bort. Utána jön a vádaskodás: „te akartad ezt”, „eleinte nem én”, „de már egy ideje látom rajtad, hogy nem kellek neked” stb. A nő alig szól valamit, leginkább remeg az idegességtől és zokog. Az ajtó felé támolyog, de a férfi visszatartja. A nő arcul csapja és szalad kifelé.

Az eldugott kis utca ablakából egy ideig még hosszú szitkozódás hallatszik, a „párbeszéd” egyoldalú, a férfi hamar megunja, és belülről magára csukja az ablakot. A nő siettében még hall valami neszt, egy reccsenést, mintha összetört volna valami.

Siet haza, hiszen várja a vacsora, amit még el kell készíteni és oda kell vinni, ahol ő van, akihez tartozik.

82. perc – A vérzést elállították. Takács próbálja mozgatni, és közben elhiteti magával, hogy olyan a lába, mint néhány perccel ezelőtt. Gondolatban fut. Fut a pályán, gyorsabban, mint valaha; átszeli a középpályát, meg sem áll a kapuig. Gólt lő; örömeiben felszalad a lelátóra, ki a stadionból, egészen hazáig.

Az orvosok komor arccal néznek le rá. Néhány szakkifejezést suttognak, csak úgy maguk között, hogy az, akire igazán tartozik, véletlenül se értsen belőle semmit.

82. perc – A férfi eszelős tekintete a tükörben. Az előbbi meghitt szoba egy utolsó, rendetlen kocsmává változott át. A falban ökölnyomok, a poharak összetörve, tartalmuk a szőnyegen, mécsesek felrúgva. A nőre gondol, és arra, hogy szerelmes, és Takácsra, és arra, hogy mennyire gyűlöli őt. Nem is gyűlöli Takácsot, inkább csak elviselné, ha nem létezne most.

92. perc – Mabilon keresik Takácsot. A felesége az. Megnyugtatja, hogy semmi komolyabb baja nincs. Az orvosok csak találgatnak, még el kell menni röntgenre, ott majd kiderül. A vacsora megvár, remélem, nem kell a kórházban maradnom éjszaka. Szeretlek.

92. perc – Egy másik poharat emel le a polcról, de már csak egyet. Tölt, iszik, tölt, iszik; mintha kicsit megnyugodna. Magába száll, nem tud nem a nőre gondolni, pedig tudja, hogy helyzete kilátástalan.

Báthori Csaba

Orfeusz, Odüsszeusz

*Süketek láttán énekelnek-e
még a szirének? És kötelek láttán
hullámlik-e még a parti zene?
Mégél-e a dal tenger tükörágyán,*

*ha nincs kit tápláljon s megsemmisítsen?
Szólalhat-e dallam, ha mozdulatlan
a dalnok s az evezősök a habban
is hallják, merre lakik zene-isten,*

*s nem akarnak halni a túlvilágért?
Sem szirén-tudás, sem sziréni dallam,
semmi varázslat azzal amit átélt*

*az ember, nem ér fel. Dalban, kalandban
élte túl Orfeusz, Odüsszeusz a véget, -
s álmodnak akkor is, ha már nem élnek.*

Nincs part többé

*Itt él köztünk hétköznapiak és évek
alján a szirén, aki a kintorna
zaját csodával tölti s összefogja,
hogy ne végső hangot hozzon az ének.*

*Ne menj tovább, itt szedd össze hazádat
egyetlen házból s ezer idegenből,
mert ha csak egyet ismersz, szíved lázad
örökké, s az az egy is ellened tör.*

*Haza a tudás, messzi horizontok
hívása. Haza nincsen változatlan,
a haza mélyebb része odakint van*

*más határok közt, ahol magasat fog
s egy kis láng szétszikkasztja a világon:
nincs part többé, ha utolért az álom.*

Paradoxonok

*Nem vagy másutt mindenem, csak a dalban:
sem óhaj, sem pillantás nem teremt meg,
csak három húrnak és a végtelennek
zendülése, a szél-tisztázta dallam.*

*Szerelemért s dalért az alvilágba
kell lépni, ahol nem jelöl ki ösvényt
semmi más, csak vesztés lábak futása
és csak a vereség alapíthat új fényt.*

*Muzsikáján kívül senki a költő.
De amíg nem árny, addig nem találja,
honnan jövőendő és hová menendő,*

*s addig nem támadhat fel emberekben,
addig képtelen egész látomása,
amíg nem a mindennel telhetetlen.*

Egy svájci tónál (zug)

*Egyik nap egész világ, vak sötétség
a másik, s az ellengő harmadikból
a semmi mellől egy lány, vézna hang szól, -
a tó vizét a csillagok megesték.*

*Isten, ha nincs is, igazságtalan
itt életünkben s ott a halálban.
Nincsen mértéke, ha magányosan
teng az ember lebegve vagy szilárdan.*

*Köveknek, holtaknak öröme, hogy
most s mindörökre mozdulatlanok.
Mások égre mozdulnak Ikarossal*

*puhatolni a légies szerencsét,
hogy igazgassa őket egy magas kar
s majd emlékre váltsa a hosszú nemlét.*

Decemberi számvetés

*Ha tavaszra válthat a tél december
derekán, ha ónná fagyhat a vízcsöpp
és nagypéntekre fordul kicsütörtök,
úgy még az elotársból is válhat ember.*

*Öreg szívtől nem marad el a jó,
ugyan szebb a forrás, ha észrevétlen.
Minden példányunk kifehéřül télen
és ötről hatra leesik a hó.*

*Az sem mindenható, aki a rosszat
felismeri, - és ami telik, az fogy
is. Elmúlt az év, és megsokasodnak*

*ilyenkor a fényes fekete pontok
életünkben. Egy vagyunk az igazzal,
mely megszégyenít, miközben vigasztal.*

Markó Béla

Túlélés

*hátára esett
bogár harcol kitartón
pedig nem érti*

Repedés

*fűszál a sziklán
hát mégis repedés van
az örökléten?*

Virágnyílás

*járnak-kelnek a
nedvek: tárgyaltitokban
pokol s mennyország*

Végtelen

*nappal meghalni
azt jelenti hogy nem lesz
éjszakád többé*

Folytatás

*idéntől már az
alig termő meggyfa is
magasabb nálam*

Mélység

*víz nélkül maradt
folyómeder a fényben
védtelen állat*

Úton

*véres húst cibál
fekete-fehér szarka
testet a lélek*

Halotti beszéd

*telihold éjjel
lyukas zokniban lábujj
illetlen halál*

Kísérlet

*járkál egy hangya
tökéletes az Isten
fekete matchbox*

Előjel

*millió levél
de azt az egyet nézem
amelyik rozsdás*

Mégsem

*átáramlások
majd összerándulások
s megint saját test*

A hazáról

*ághegyen vércse
bekamerázott mező
élned-halnod kell*

A szerelemről

*a mi szájunkkal
kóstolja meg az Isten
amit teremtett*

Elégtétel

*még sütkérezik
a kidőlt fa gyökere
mielőtt meghal*

Tudás

*kutya ugat kint
őrzi a házat de bent
még soha nem járt*

Könyv

*az olvasástól
nőni kezd a történet
esőtől a fű*

Finálé

*eső utáni
szivárvány fent az égen
behúzott cipzár*

Életcél

*bárhogy sietnék
amire odaérek
már ott is itt lesz*

Költészet

*villámlás után
de mennydörgés előtt még
egy tücsök cirren*

Az ismeretlen nyelv

Németh Zoltánnal beszélget Ménesi Gábor

– *Az utóbbi időszakban sok minden történt veled, hiszen tavaly József Attila-díjat kaptál, 2011-ben három könyved látott napvilágot ami önmagában sem kis dolog. Feszített nyelvtükör című köteted tanulmányai, esszéi és kritikái – kölcsönvéve a te szavaidat – „egy nyugvóponton nem jutó, a szépirodalmat és kultúrát kihívásként megélő, (...) zaklatott olvasó írásainak adnak helyet”. Miről ismerhető fel a zaklatott olvasó, és hogyan határozható meg a zaklatott olvasás mechanizmusa, amely más szövegeidre is érvényes lehet?*

– Az említett idézet a kötet előszavában olvasható, s arra a heterogenitásra utal, amelyet öt évvel ezelőtti beszélgetésünkben teoretikus eklektikaként azonosítottam. (Lásd: Új Forrás, 2008. 5. 79–91. – a szerk.) Vagyis hogy értelmezéseimben keverem a hermeneutika, recepcióesztétika, neo- és posztstrukturalizmus, dekonstrukció, feminizmus, kulturális antropológia, ökokritika stb. megközelítésmódjait, ezáltal nyitva fel az értelmezett szöveg jelentéslehetőségeit, amelynek eredményeképpen gyakran egymásnak ellentmondó értelmezésajánlatok jelennek meg egy szövegen belül is akár. A „zaklatott olvasó” sosem jut nyugvópontba a szöveg jelentését illetően, folyton újabb értelmezésajánlatok lehetőségét keresi, tulajdonképpen önmaga identitáslehetőségeinek kitágításaként kezeli a professzionális olvasást. A „zaklatott olvasás” éppen ezért olyan regiszterkeverő értelmezés, amely egymásnak ellentmondó lehetséges interpretációkból épít multiplikált szövegvilágot.

– *A Feszített nyelvtükör írásait hét ciklusba rendezted. Hogyan építetted fel a kötet struktúráját?*

– Az irodalomtörténet-írás elméleti és gyakorlati kérdéseitől a test, szexualitás és obszcenitás kérdéskörén, a női írás lehetőségein és a Mikszáth-értelmezéseken át egészen a sziglieti JAK-táborok (általam elnevezett) ún. Utópisztikus Államában megjelenő kanonizációs minták szinte strukturalista feltérképezéséig terjed a horizont. Ez utóbbi írás felfogható egyrészt szemiotikai tanulmánynak, másrészt parodisztikus játék is a tudományos szöveg témájára. De itt utalhatnék arra a Mikszáth-esszére is, amelyben az alternatív történelmi regények és a multiverzumok elméleti szerepjátékának nyomán Mikszáth Kálmán Új Zrínyiáshoz közelíték abból a nézőpontból, hogy mi lett volna, ha Mikszáth posztmodern író lenne.

– *Nagyon izgalmas az említett esszé kérdésfelvetése és válaszkeresése. Úgy fogalmazol, hogy „a magyar irodalom kanyarodott olyan irányokba, hogy a kortárs magyar próza alakulástörténete felől különösen fontosnak látszik a mikszáthi örökség, s ez visszamenőleg is újraértelmezi Mikszáth egyes műveit”. Miért éppen az Új Zrínyiást vizsgáltad meg alaposabban, és milyen következtetésekre jutottál a Mikszáth-regény újszerűségét, posztmodern sajátosságait illetően?*

– Valóban, az utóbbi évtizedekben a mikszáthi prózapoétika rendkívül fontossá vált, például Esterházy Péter *Termelési regénye*, Grendel Lajos New Hont-trilógiája vagy Grecsó Krisztián regényei szinte értelmezhetetlenek a mikszáthi örökség számbavétele nélkül.

Én azonban nem vagyok híve az olyan típusú megközelítéseknek, amelyek bizonyos korstílusokat, irányzatokat a végtelenségig tágítva tulajdonképpen súlytalaná is tesznek. Nem gondolom, hogy például már Cervantes vagy Mikszáth posztmodern író lett volna. Viszont gondolati szerepjátékként, egy alternatív-spekulatív történelmi megközelítés felől nézve, amely egy sosem volt történelmi kontextust vázol fel, igenis rendkívül izgalmas, hogy éppen az *Új Zrínyiász* hihetetlen módon mozgósítja az újraírás, a metafikció, az irónia és paródia lehetőségeit, tulajdonképpen a különféle diegetikus szintek közötti határok átlépése alakítja az elejétől a végéig a szöveget. Mi lett volna, ha Mikszáth *Új Zrínyiásza* például 1970-ben vagy 1989-ben jelent volna meg, és nem 1898-ban? Tényleg, mi lett volna, hogyan értelmeznénk? Ez izgatott.

– *Változatlanul foglalkoztatnak az irodalomtörténet-írás lehetőségei, hiszen néhány évvel ezelőtt közreadtál egy egyetemi jegyzetet az 1945 utáni magyar irodalom történetéről, s a Feszített nyelvtűkör első ciklusában is körüljáród a kérdést. Hogyan összegeznéd tapasztalataidat az újabb kihívások nyomán?*

– Az irodalomtörténet-írás kilencvenes évekbeli elbizonytalanodása után szinte pezsgő légkör jellemzi az utóbbi évtizedet, s ezek az irodalomtörténetek mozaikszerűen rakják ki azt, hogyan gondolkodik a kortárs irodalomtörténész (történeti megközelítésben) a magyar irodalomról. Mindebből az is világossá válik, hogy valamennyi irodalomtörténet szükségszerűen parciális, részleges hatósugarú. Neveket, hiányzó írókat és költőket számon kérni bármelyik irodalomtörténeten csupán akkor lehet, ha a vizsgált irodalomtörténet saját előfeltevéseinek, saját belső logikájának ellentmondó névsorral dolgozik. Sokkal ésszerűbb és izgalmasabb az értelmezői potenciál, a mozgósított nyelv, a működésbe léptetett hierarchia, a játékba hozott nézőpont vizsgálata.

– *Ahogy az elmúlt évtizedekben kérdésessé vált az irodalomtörténet mint műfaj létjogosultsága, éppúgy elbizonytalanodtunk a monográfia műfajának érvényességét illetően. Nem alkotható ugyanis egységes és totális kép valamely életmű alakulásáról. Évekkel korábban magad is szembesültél a problémával, amikor Talamon Alfonz-, majd Parti Nagy Lajos-könyved megírásán dolgoztál. Hogyan született meg legutóbbi, Tózsér Árpád-tanulmányokból összefűzött köteted, melynek címe Az életmű mint irodalomtörténet?*

– Tózsér Árpád életművével, illetve egyes köteteivel olyan sokszor, sok írásban foglalkoztam, hogy egy idő után elkezdett foglalkoztatni a gondolat, vajon ezekből a szövegekből nem lehetne-e összeállítani egy könyvet. Végignéztem az addig megírt dolgaimat, s arra a megállapításra jutottam, hogy valóban összegyűlt egy kötetre való tanulmány, kritika, értelmezés. Ezek nagy része már megjelent korábban, de így, összegyűjtve, számomra is tanulságos volt másfél évtizednyi folyamatos figyelem eredményét együttlátnom.

– *Úgy érzem, a beszélgetésünk elején vázolt szemlélet, a zaklatott olvasó felfogása körvonalazódik Tózsér-könyvedben is. Milyen alapvetésekkel láttál hozzá az oeuvre tárgyalásához? Milyen kihívást jelentett az, hogy a szövegek egymásba kapcsolódásából monografikus igényű munka szülessen?*

– Éppen ennek a munkának a töredékessége és mozaikszerűsége az, ami mintegy kialakulásából adódóan nyújtott lehetőséget arra, hogy elkerüljem bármiféle (beteljesíthetetlen igényű) szintézis látszatát. Hiszen ez a „monográfia” nem egy olyan munka eredménye, amely kezdettől fogva a könyv alakot célozta meg; sokkal inkább a már említett másfél évtizednyi folyamatos értelmezői viszony közzététele. Éppen ezért, az összerakás stádiumában, volt is bennem némi kétely, hogy mivel a könyv nagy része főként az utóbbi húsz év Tózsér-lírájával foglalkozik, nem ad-e kiegyensúlyozatlan képet az életműről.

Nagy volt a meglepetésem azonban, amikor *A vers ablakán kihajolva* című, válogatott versesket tartalmazó kötetet ebből a szempontból néztem át. A Palatinus Kiadónál 2010-ben megjelent, reprezentatív verseskönyv, amelyet valószínűleg maga a költő állított össze, ugyanis arányaiban szinte pontosan leképezi az én könyvem hangsúlyait. Hiszen a mintegy 300 oldalt számláló versválogatásból körülbelül 200 oldalnyi az utóbbi két évtized Tózsér-lírájának darabjait tartalmazza.

– *Az egyik tanulmányban ismét körüljáród a szlovákiai magyar irodalom mibenlétét. Beszélj arról is, hogy az elmúlt két évtizedben két paradigma vált meghatározóvá, az egyik a fogalom kiterjesztésében, a másik pedig éppen annak korlátozásában vagy visszavonásában érdekelt. A te felfogásodban milyen megközelítés lehet célravezető, figyelembe véve az elmúlt évek fejleményeit?*

– Úgy gondolom, mindkét megközelítés elfogadható és elismerésre méltó, ha következményeiben jelentős irodalmi értékek megjelenítését célozza. Ami nem azt jelenti, hogy minden esetben így is történik, figyelve – ahogy fogalmaztál – az elmúlt évek fejleményeit.

– *Maga Tózsér Árpád hogyan vélekedik a szlovákiai magyar irodalom viszonyairól, benne saját szerepéről, és egyáltalán a terminus technicus létjogosultságáról?*

– Pályára lépésétől kezdve természetesen Tózsér Árpádnak is többször változott a véleménye ebben a kérdésben. Az utóbbi években azonban elég markáns nézőpontot képvisel. *Utómodern fanyalgás a szlovákiai magyar irodalom tárgyában* című 2005-ös esszéversében azt írja: „Ha a szlovákiai magyar irodalom még mindig »szlovákiai«, elég baj az neki.” Egy 2007-es Tiszatáj-interjúban pedig úgy fogalmaz: „A szlovákiai magyar irodalomban a »szlovákiaiság« mindig is belterjességet, »kicsi, de mienk« normát jelentett. Akkor alakult ki s addig tartott, míg a határok légmentesen le voltak zárva.”

– *Az életmű alakulását, építkezését figyelve szembetűnő az állandó változás, a folyamatos önkorrekció igénye; a Tózsér-líra természetének lényegét az útkeresésben és a megújulásban fedezhetjük fel. Mivel magyarázható mindez? Melyek voltak azok a hatások, amelyek erőteljesen dinamizálták az életművet?*

– Egy olyan költői alkatról van szó, amely már indulásakor számot vetett saját pozíciójának lehetőségeivel. Abból a belterjességből és zártságból, amelyről az előbbi idézetben szó esik, csak úgy lehetett menekülni, hogy kialakított egyfajta folytonos feszült figyelmet és az önkorrekció igényét. A költészeti hatásokat éppúgy tudatosan építette be saját lírájába, mint a progresszív irodalomelméleti meglátásokat. Ami elérhető volt számára, annak nyoma van költészetében is, a tárgyias lírától a neoavantgárdig, a mágikus realizmustól a posztmodernig. Éppen erre utal a kötet címe is, egy olyan poétikára, amelynek belső változásai szinte egy belső irodalomtörténetet rajzolnak ki.

– *Számomra legizgalmasabb a posztmodern poétikával való találkozás tapasztalatainak megjelenése a szövegkorpuszban. Tózsér hozzáállása egyáltalán nem mentes a fenntartásoktól. Jól mutatják ezt a Leviticus és a Finnegan halála című kötetek bizonyos szövegei. Hogyan épül be költészetébe az említett irányzat? Hogyan tükröződik műveiben a kései modern és a posztmodern kifejezőmód viszonya?*

– A Tózsér-líra utóbbi két évtizedének lehet egy olyan olvasata is, amely szerint ez a költészet a kései modern és posztmodern megszólalásformák feszültségében generálódik. Egyfelől a szépirodalmi diskurzus emelkedett hangvétele, a metafizikai, végső kérdések felvetése, a tragikus intonáció, másfelől a tudatos intertextualitás, ironia, stíluseklektika, metafikció, imitáció és szimuláció nyomán következtethetünk erre. Úgy látom, Tózsér túl lazának, túl játékosnak, és éppen ezért súlytalanoknak és komolytalanoknak gondolja azt a

szövegkorpuszt, amelyet posztmodernként azonosít. Ezért mindkét paradigma esetében a „megszüntette megőrizni” elvét próbálja képviselni, poétikává átformálni a határfeszültségeket, valamiféle harmadik lehetőség irányába.

– *Ugyancsak figyelemre méltó kísérlet a 2004-es Tanulmányok költőportrékhoz, amelyben a költői megszólalásmód a tudományos beszédmóddal érintkezik. Milyen konstrukció jött létre ily módon?*

– Maga a cím kissé félrevezető, mert éppen a kötetnek is címet adó versciklus nem a tudományos beszédmód megjelenítésében érdekelt, sokkal inkább a kortárs magyar líra egy-egy alkotójának, stílusának imitálásában. Viszont sok más versét Tózsér valóban irodalomelméleti terminológiával „turbózza fel”, hasonlatosan sok kelet-európai posztmodern íróhoz. De hát – tehetném hozzá viccesen – mit is várjon az ember attól a költőtől, aki egy 2001-es esszéjében azt írta, hogy „...a legnagyobb francia költő ma – Jacques Derrida.”

– *Az újabb verseskönyvek értelmezése alapvetően a halálköltészet stratégiái felől artikulálódik. Gondolhatunk elsősorban a Légygyökerek, a Csatavirág című opusokra, valamint a legújabb, Fél nóta című kötetre is. Hogyan közelíthetők meg innen kiindulva a tózséri költészet utóbbi másfél évtizedének jellegzetességei?*

– Kétségtelen, hogy az utóbbi másfél évtized Tózsér-lírájának egyik legerősebb vonulata az ún. halálköltészet műfaja. Ha belegondolunk, ez a „műfaj” szinte magától értetődő természetességgel adja magát abban a tekintetben, hogy a halálélmény a lírai hagyomány szerint is a végső kérdések feltevésének terepe. Nem véletlen tehát, hogy Tózsér éppen erre a formára talált rá, hiszen nagyszerűen megfelelt arra, hogy a posztmodern költészet „díszelei” közé metafizikai kérdéseket lehessen becsempészni.

– *Bár – ahogy mondtad is az imént – vizsgálódásaid homlokterébe a Tózsér-líra került, különös tekintettel az elmúlt húsz esztendő fejleményeire, mégis érintesz más műfajokat is könyvedben, hiszen foglalkozol az esszéket és tanulmányokat közreadó kötettel (A nem létező tárgy tanulmányozása), illetve a Szent Antal disznaja és az Érzékek csöcseléke című naplókkal. Milyen szempontból lehetnek érdekesek ezek a szövegek? Mire figyelmeztet bennünket a két utóbbi kötet alcímében megjelenő műfaji meghatározás: „naplók naplója”?*

– Elsősorban a Tózsérré jellemző mély, feszült gondolkodásnak a megértése szempontjából tanulságos az esszék és tanulmányok vizsgálata. De ezen túl önmaguk értékeiért is. Viszont a napló, az valami hihetetlen! Már nem egy személlyel találkoztam, aki nem teljesen úgy emlékezett vissza a Tózsér-naplóban leírt eseményekre, mint ahogyan azok ott szerepelnek, sőt: gyakran éppen a leírtak ellenkezőjére... Nem vitás, ennek kapcsán gondolhatunk a szubjektív tapasztalatok összemérhetetlenségére vagy az emlékezés megbízhatatlanságára, de tudni kell: ez egy átírt napló. Ezért „naplók naplója” – regényesített napló, metafikció. Utólag átírt szöveg, tulajdonképpen regény. Legalábbis én azt hiszem. Persze lehet, hogy egyesek felháborodnak a „naplóírói paktum” illetően felrúgásán, de egy írónak joga van mindenhez a szövegben. Szövegben alakítani az életet, akár visszamenőleg is, ez nagy lehetőség...

– *Milyen személyes emlékeid vannak Tózsérről? Úgy tudom, a kilencvenes évek elején együtt dolgoztatok az Irodalmi Szemle szerkesztőségében.*

– Igen, 1993 nyarán két hónapig az Irodalmi Szemle szerkesztőségében dolgoztam, Tózsér Árpád volt a főszerkesztő, Csehy Zoltán és A. Szabó László mellé érkeztem harmadiknak. Tele voltam bizonytalansággal a jövőmet illetően, hiszen éppen az egyetem befejezése előtt álltam. Beállítottam tehát a Szemle szerkesztőségébe egy

recenzióval Milan Kundera *Jakab és az ura (Hódolat Denis Diderot-nak)* című regényéről, illetve színdarabjáról, s megkérdeztem, nincs-e szabad állás a szerkesztőségben. Csodák csodájára Árpád elfogadta közlésre az írást, sőt felvett a szerkesztőségbe. Ez egy valódi régi vágású szerkesztőségi munka volt, úgy, ahogyan azt az ember elképzelte, nem a mai e-mailes, heti-havi egyszeri találkozással járó tevékenység. Úgy emlékszem, mindennap időre be kellett mennünk, ott ültünk mind a négyen a szövegek fölött, olvastunk, húztunk és toldottunk, javítottunk és vitatkoztunk. Árpád rendkívül szigorú és pedáns volt a szerkesztés területén, mindig a tökéletességig kellett dolgoznunk a szöveggel, gyakran háromszor-négyszer is átnézte az írásokat. Aztán persze ő maga újra átfésülte és megszerkesztette a már háromszor átvitelt szöveget... Valóban, ő az a költő, aki önmagával szemben is kíméletlen szigorral képviseli a minőség eszményét, aki – mint ahogy *Jalousionisták* című versében írja – féltékenyen vizslatja „Prága, Varsó és Párizs költői iskoláit”. Tőzsér mindig a költészet éppen aktuális, legprogresszívebb irányzatainak ismeretében és tudatában szeretné írni verseit, ami persze illúzió, de soha termékenyebb illúziót.

– *Irodalomtörténeti és kritikai szövegeid mellett verseidet is ismerhetjük. A szem folyékony teste (2000), A perverzció méltósága (2002), A haláljáték leküzdhetetlen vágya (2005) és az Állati nyelvek, állati versek (2007) után tavaly jelent meg a Boldogságtelep, vetélőgépben című köteted. Bár korábbi beszélgetésünkben szóba hoztuk, mégsem mennék el amellett, hogyan vélekedsz ma irodalomtörténeti és költői tevékenységed kapcsolatáról, illetőleg értekező szövegeid és lírai alkotásaid dialógusáról? Hogyan hat egymásra, hogyan tükröződik egymásban a kétféle kifejezési forma?*

– Úgy gondolom, jóval nehezebb helyzetben van az a költő, aki nem alakít ki tudatos viszonyt irodalomelmélettel, filozófiával, irodalomkritikával, műfordítással. Azt is mondhatnám, szinte lehetetlen helyzetben. Kazinczy és Kölcsey korok rettegett kritikussai voltak. Arany János verstani tanulmányaira ma is hivatkoznak az egyetemeken. Madách Imre filozófiai és irodalomelméleti fejtegetései, Babits Mihály és Szerb Antal irodalomtörténete, József Attila irodalomkritikái, filozófiai munkái, Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes esszéi, tanulmányai ma is tekintélyt parancsolóak. És rendkívül tudatos, önreflexív figyelemről tanúskodnak, amelyet egész egyszerűen nem spórolhat meg az, aki szépirodalommal akar foglalkozni. De nézzük csak a kortárs fiatal irodalmat! Schein Gábor irodalomtörténetei, Balázs Imre József, Csehy Zoltán, Orcsik Roland, Polgár Anikó, Nemes Z. Márió tanulmányai, Keresztesi József, Kiss László, Dunajcsik Mátyás, Krusovszky Dénes irodalomkritikái nélkül elképzelhetetlen a kortárs magyar irodalmi tér. És vajon szükséges-e határt húzni, lehet-e részekre darabolni azt a feszült figyelmet, amellyel az irodalmiság egészét illetik versben, prózában, tanulmányban, kritikában? Az irodalomelmélet, a műfordítás, az irodalomtörténet jó esetben afféle zsákmányszerző hadjárat terepe, ahonnan inspirációkkal lehet megtérni.

– *Az új kötet hátsó borítóján kiemelve a következő verssorok olvashatók: „A hús sima mozgása egyrészt élvezet, / Másrészt egy kígyózó vonat. / Zöld szemű kurva, / A vendéget a legdisznóbb beszédekkel igyekszik fűteni, / A nyelv alatti lüktető ritmussal. / A vonat ablakából a rejtett tűnik elő: / Udvarok hátulja, elgazosodott kertek, istállók. / Az eltakart test, amikor kibontják a ruhából.” Értelmezhető-e ars poeticaként ezek a sorok? Mennyiben jelöli ki Az ismeretlen nyelv című, Kosztolányi- és Csáth-textusokat egyaránt integráló nyitóvers a kötet alapvető poétikai irányjait?*

– A borítóra emelt részlet éppen Kosztolányi-idézettel is dolgozik. De egyébként maga a kötetkezdő vers nem Kosztolányi költői életművére épül, hanem sokkal inkább az *Esti*

Kornél híres kilencedik fejezetére, továbbá ehhez kapcsolódóan az életrajzi szerző figurájára, illetve egyes utalásaiban az 1933–34-es naplóra. Kosztolányi írja naplójában, a *Fekete Mancsi, a kurva* címet viselő bekezdésben: „*Fekete Mancsi szögletes arcú, kék szemű, román buja utcai nő. Hamis arany karkötők a kezén. A vendéget fűteni igyekszik a legdisznóbb beszédekkel.*” Másrészt „*A hús sima mozgása (...) élvezet*” sor a kürenéi hedonizmus filozófiájára utal, konkrétan Arisztipposzra, aki azt mondja, legalábbis Diogenész Laertiosz és Szextosz Empeirikosz szerint, hogy „*a gyönyör és a hús sima mozgása a cél*”. Maga az élvezet, az orgazmus mint a lét megélésének egy lehetősége rendkívül érdekel abból a szempontból, hogy egy nyelven túli állapotra utal, az emberi létezésen túlra. Ennek az állapotnak nyelvet találni, ezt nyelvbe vinni, valódi kihívás. És éppen az emberi létezésen túlmutató, túlnyúló aspektusai miatt kerül a képbe az állati lét (lásd *A perverzió méltósága* egyes darabjait, illetve az *Állati nyelvek, állati versek* kötetet) mint az emberi előtti létezésforma és tapasztalat. De visszatérve Kosztolányihoz és Csáth Gézához: tudatosan nem költői és prózairói nyelvük érdekelt, hanem sokkal inkább az önéletrajzi kód megjeleníthetőségének kérdése. Valami hasonlót már kipróbáltam *A haláljáték leküzdhetetlen vágya* verseiben is, az önéletrajzság, a naplószerűség felnyitó erejű, szövegszerűségben megmutató erejét. Az önéletrajzsággal, naplószerűséggel, emlékező irodalommal folytatott játék az identitás, a fikció és a metafikció egymásra rétegződött, elkülönülő lehetőségeivel is kapcsolatban áll természetesen, éppen ezért az (ön)életrajzi fikció fogalma lenne talán a legmegfelelőbb ezekre az esetekre. Pont emiatt támaszkodtam Csáth és Kosztolányi naplóira a kötet kezdőversében.

– *Az olvasáshoz szokatlan módon ajánlasz helyszínt (Stubnyafürdő, fürdőpark), zenét (Jocelyn Pook: Masked ball) és előtanulmányokat (Csáth Géza naplója). Hogyan árnyalják ezek szándékaid szerint a befogadó tapasztalatait?*

– Csáth Géza (a magyar de Sade?) a kötet egyik fontos viszonyítási pontja, nemcsak a *Napló* szövege, de az életrajzi szerző alakja is. Hasonlóan fontos viszonyítási pont – ahogy arra Krusovszky Dénes is ráérezett kritikájában – Stanley Kubrick utolsó filmje, a *Tágra zárt szemek* (Arthur Schnitzler regénye alapján), illetve annak zenéje, Jocelyn Pook alkotása is. És mindenkinek csak ajánlani tudom a Csáth-napló eseményeinek helyszínét, Stubnyafürdő, azaz Turčianske Teplice felkeresését. Az emberfeletti/emberalatti, elfojthatatlan vágykiáradás és a kíméletlen, hideg szexualitás kettősének megtapasztalását. Én Stubnyafürdő parkjában átéltem ezt. És valóban: tudatosan „érzéki” könyvet akartam írni, olyan könyvet, amely az érzékekre hat, éppen ezért utaltam a vizuális, akusztikus, taktilis kommunikáció felé az olvasót. Hogy az egész testével, érzékeivel, érzelmeivel vegyen részt az olvasásban. Egy olyan lehetséges világban, amely nem függetleníthető az emocionális olvasástól.

– *Csáth Géza kapcsán muszáj megemlíteni a kötet alcímét is: Csáth szeretője. Hogyan épül be a kötet kontextusába a csáthi életmű és az (ön)életrajzság? Hogyan kapcsolódik ehhez a mottó („Csak látom a könnyeiteket, de én már nem értem.”)?*

– Nem tudom, mennyire észrevehető, de a kötet versei eljátszanak a nemiség kódjaival is, elbizonytalanítanak a nemiség kérdését illetően. A magyar nyelv kiválóan alkalmas erre a játékra, de magam is meglepődtem, amikor a versek egyik fordítója feltette a kérdést, férfi vagy nő szólal-e meg ebben és ebben a szövegben. Amikor egy olyan nyelvre kell lefordítani ezeket a verseket, amelyben nemek vannak, egész egyszerűen döntenem kell. A kötetkezdő vers esetében viszont egyértelműek a viszonyok. Egy nő szólal meg a szövegben, Csáth Géza női párja, vagyis egy szituáció jelenik meg: mi lett volna, ha Csáth Géza nő. Erre a lehetséges identitásra, illetve Kosztolányi híres bolgár kalauzos történetére feszül fel ennek a narratív versnek a sztorija. A mottó – „*Csak látom a könnyeiteket, de én már nem értem*” – egyébként Kosztolányitól származik, pontosabban ő idézi Csáthot a *Nyugat*

1919/16–17. számában közzétett, Csáth Géza betegségéről és haláláról című nekrológiában. A versek írásakor az a hang is érdekelt, amely minden elviselhető és elviselhetetlen érzelmen túlról szólal meg, s erre való ráutalásként ideálisnak tetszett ez az idézet. Az érzelmi kiegészítés, lepusztultság és sivárság, a teljes érzéketlenség nyelvi megfogalmazása megint csak nagyszerű kihívást jelentett. A nietzschei „Emberi – túlságosan is emberi” gondolatát radikalizálva: egy olyan beszélő hangja ez, aki már túl van mindenben, ami emberi.

– Több helyen találunk egyéb intertextuális utalásokat a kötetben: megidézed, parafrázálad többek között József Attila, Szabó Lőrinc, Tandori Dezső, Rakovszky Zsuzsa, Oravecz Imre szövegeit. Milyen funkciót kapnak ezek az átírások a kötet terében? Hogyan válik számodra élővé, továbbgondolhatóvá az irodalomtörténeti hagyományanyag?

– Ezek az utalások két csoportra oszthatók. A Csáth Géza – Szabó Lőrinc – Oravecz Imre vonal mentén a szerelmi verskötet lehetőségeit gondoltam el, így azok főként a szerelmi költészet nyelvi terének kialakításában voltak segítségemre. A másik csoportba egy-egy konkrét vers sorolható (Szabó Lőrinc: *Ébredés előtt*, Tandori Dezső: *Koratavasz*, Rakovszky Zsuzsa: *Fehér-fekete*), amelyekben egész egyszerűen olyan mondatritmust találtam, amely – úgy éreztem – tökéletesen illeszkedik ahhoz az érzelmi-gondolati ritmushoz, amelyre szükségem volt. Így ezeknek a mondatoknak a zenéje, intonációja többé-kevésbé azonos az eredetivel, de egészen más nyelviség által jelenik meg nálam.

– Új verseidre is jellemző az obszcén nyelvhasználat, amely minden bizonytalansággal meghökkenést kelt némely olvasót, különösen azokat, akik korábban nem találkoztak költészetteddel. Szerintem mégsem tűnik öncélúnak ez a fajta beszédmód.

– Úgy gondolom, ennek a kötetnek sokkal kevésbé tétje az obszcén nyelvhasználat, mint például *A perverziónak méltóságának*, sokkal inkább olvasható az emocionális kód kiterjesztése, az áterotizált nyelv megjeleníthetősége, illetve az önéletrajzi fikció játéka felől. Vagy egészen más irányokból, amelyeknek én sem vagyok tudatában.

– Úgy tűnik, egymásra épülnek, egymást folytatják vagy kiegészítik az előbb sorolt verseskötetek, amelyek valamiképpen ugyanazt próbálgatják, a testiség és a nyelvi kifejezhetőség lehetőségeit. Te hogyan látod az új kötet helyét eddigi életművedben? Folytatója, esetleg összegzője a *Boldogságtelep*, vetélgépben az eddigi poétikai irányoknak, esetleg új utakat nyit meg?

– Nehéz, nagyon nehéz erről beszélni. Lehet, hogy nem is az én dologom lenne. Egyrészt valóban az van, hogy amikor találok egy nyelvet, akkor a végsőig próbálom kitágítani a határait, ütöm-verem, amíg élet van benne. És ennek a küzdelemnek jó esetben egy egész verseskötet ad helyet, amely egyúttal egy nyelv halála és temetője is. Másrészt... másrészt azonban nem lehet nem észrevenni azokat az azonosságokat, amelyek *A haláljáték...* és a *Boldogságtelep...* versei között húzódnak. De míg az előbbiben a test – betegség – halál viszonyaiból jött létre nyelv, addig itt a szerelem – test – halál hálózata követelt magának grammatikát. Igen, persze mondhatnám azt, hogy a *Boldogságtelep...* nyelvét radikalizálva két párhuzamos projekten dolgozom most: egyrészt egy töredékes, elfúló mondatokból építkező versvilágon, másrészt a narratív hosszúvers által nyújtott lehetőségeken. És talán mindkettő támaszkodik a *Boldogságtelep...* által megidézett világra. A töredékes forma az emberin túli, végső érzelmi kiüresedés nyelvi terét akarja megalkotni. De nem valamiféle tragizáló-metafizikai nyelven, nem. Itt már nincs transzcendencia, csak a test, az identitás és az érzelmek kiszolgáltatottságának emlékezete. A másik esetben, a prózai hosszúversekben pedig az emberi és állati szexualitás egymásra kopírozásának lehetőségeivel játszanak el a szövegek. Az érzelmi kód genetikai adottságaival, amely egy-egy szöveg erejéig felfüggeszthető, kimozdítható statikus állapotából.

– Nemrégiben jelent meg tanulmányköteted a posztmodern magyar irodalom hármassztratégiájáról. Milyen koncepció mentén közelítéd meg ezt a hatalmas kérdéskört?

– Monotematikus tanulmánykötet jött létre, valahol a monográfia és a tanulmánykötet határán. Azokat az írásokat gyűjtöttem össze, amelyek a posztmodern irodalmat egy új koncepcióban vizsgálják. Mi is ez az új koncepció? A magyar irodalomtörténet-írás a posztmodernre a modernizmuson belül, annak negyedik paradigmájaként (klasszikus modernség, avantgárd, késő modern, posztmodern) tárgyalja. Az én koncepciómban a modernizmus és a posztmodernizmus két, egymással szembenálló projekt. S ahogyan a modernizmusnak is három stratégiája létezik (klasszikus modernség, avantgárd és neoavantgárd, kései modernség), úgy a posztmodernen belül is három stratégiát vélek elkülöníthetőnek (korai posztmodern, areferenciális posztmodern, antropológiai posztmodern).

– Mi jellemzi ezeket?

– Az első, az ún. korai posztmodern szövegformálás ugyan megtart bizonyos elemeket a kései modernségből, mint például az irodalmi nyelv méltóságának koncepcióját, a metafizikus és transzcendens utalások hálóját, de olyan – jellegzetesen posztmodern – elemeket mozgósít, mint például a metafikció, a tudatos intertextualitás, a maszkokkal, álnevekkel folytatott identitásjáték, a nyelvi imitáció. Véleményem szerint ide sorolható például Ottlik Géza *Iskola a határon* (1959), Krasznahorkai László *Sátántangó* (1985) és Nádasi Péter *Emlékiratok könyve* (1986) című regénye, illetve a mágikus realista és áltörténelmi regények. A lírából Weöres Sándor *Psychéjére* (1972) alkalmazhatóak a korai posztmodernizmus fogalmai, valamint többek között Orbán Ottó, Baka István, Takács Zsuzsa, Tózsér Árpád, Tóth Krisztina, László Noémi költészetének egy-egy szakaszára. A második vagy areferenciális posztmodern stratégiát a nyelvközpontúság jellemzi, nyelvi játékokban, labirintusszerű nyelvi valóságokban és a rottott nyelv poétikája által artikulálódik, a tudatos intertextualitás és depoetizálás jellemzi, amelyből eltűnik a transzcendens és metafizikus jelentésképzés. Jellegzetessége a maszkos-álneves identitásjáték is, amely humoros, parodisztikus, ironikus hangvételű. Tandori Dezső *Egy talált tárgy megtisztítása* (1973) című verseskötete, Esterházy Péter *Termelési regény* (1979) és *Bevezetés a szépirodalomba* (1986) című művei, Parti Nagy Lajos *Szóadalovaglása* (1990), Garaczi László *Nincs alvás!* (1992) című kötetének írásai, valamint Kovács András Ferenc és Kukorelly Endre életművének jelentős része sorolható ide, a fiatal költészetből például Orbán János Dénes, Csehy Zoltán, Varró Dániel, Havasi Attila, Nemes Z. Márió. A harmadik vagy antropológiai posztmodern az identitásra összpontosít, az alárendeltnek adott hang által a marginális szubjektumot szólaltatja meg, a traumatikus élmény (betegség, halál, háború, megalázottság, női sors) megjelenítése vezérli, s gyakran önéletrajzi, naplószerű elemekből építkezik. Sok esetben nyíltan politikai és hatalomellenes természetűek ezek a szövegek, amelyek mentesek mind a metafizikai kérdésektől, mind a nyelvjáték középpontba helyezésének igényétől. Véleményem szerint a kortárs magyar irodalomban a női irodalom új kánonja, a meleg identitás nyílt tematizálása, a testről való diskurzus megjelenése, valamint az ún. aparegények térnyerése is ezzel a stratégiával hozható kapcsolatba. Oravecz Imre *1972. szeptember* (1988), Szijj Ferenc *Kéregtorony* (2007), Borbély Szilárd *A Testhez* (2010) című verseskötetét sorolnám ide többek között, a regények közül Esterházy Péter *Harmonia caelestis*ének (2000) második könyvét. A fiatal irodalomból többek között Csobánka Zsuzsa, Gerevich András, Krusovszky Dénes, Lanczkor Gábor versei mutatnak ebbe az irányba. Egyszóval egy nagyobb, átfogó jellegű tanulmányban és több résztanulmányban próbálok érvelni a posztmodern irodalom differenciált megközelítése érdekében.

Kurdy Fehér János

Kafka és Rilke a Duna-parton

„Du muss dein Leben ändern.”
R. M. Rilke

„Du bist die Aufgaben.”
Franz Kafka

*A bazaltkőből rakott parton dézsás virágot tol egy kertész.
A túlparton merész, tavaszi erdő. A komp. A nagy víz.
Itt állok, de nem a tér, az idő, ami elnyel. Mennyi csatát, hagytam
Félbe, mennyi energia akadt el, foszlott semmibe. Az égen
Felhő úszik versenyt dél felé a habokkal.*

*Egy terhes uszály, ha lehetnék, hogy kipakoljanak valahol
Pest alatt. A látvány része vagyok. És akinek mondanám,
Hogy miért, mi végre volt, elment, már nem rám figyel.
„Te vagy a feladvány”: mondanám, vagy kérném: vegyél zsemlét a büfében!
Ültünk ott, és ott is, forgatom a fejem, hol nem.*

*Öt kószáló: váci emberek, vagy átutazók. Ötös sorokban
Képzelem el, amint kirakom a kártyát a sors elé, de most ő választ.
A-ból B pontba jutni rövidebb, mint maradni A-ban. Még mindig
Ugyanott állok, nincs erőm, hogy elinduljak. Talán majd valaki
Rám kiált, ember, munkát keres? Kösz, épp dolgozom.*

*Bár nem mozdulok, de lejjebb a part mentén, tudom, a fűben még
Ott az autóm guminyoma. Fölé kerülnek majd egyéb jelek, és
Innen veszem, ha a jósnő visszanézve, hogy mi rémlik, jut eszembe,
A múltamról kérdez, Jing Jang ábra, és a tudattalan kiegyenlítődési törvénye.
Amit nem tudtam, és amit igen. Tépett evolúciós falikárpit.*

*Vagy szőnyeg. Hónapok óta heverek rajta. Mennyi nyom,
Lépések, érintések zaja, egy hajszál, nyilván az enyém, ezüstös
És hosszú Duna-szál, kelet-európai változata a szépnek, a győzelem mentes
Beismerésnek. Barackvirág szirmok, és lám végre egy kínai!
A dunakanyari nők minősége. Köszönet érte.*

*Felemeltem egy betontömböt és odébb vágtam.
Ebben a hajításban telt el a dél, amint a Nap elérte legmagasabb pontját.
Az elmozdított súly helyén, kemény a föld, várja, hogy fellazuljon,
Bevetik, vagy majd gyom nő rajta a kutyák örömére.
Tízezer perc a telefon, és a skype mellett. Megtehetem, hogy elfelejtsem?*

*Rövidre fogom, mert érzem, a víz a part alá mos mint úrt,
Hová a tartó kövek alattam szédültén bedőlhetnek. Meghívtak az említett
Déli ebédre, de nem mentem, így éhes maradtam, most pedig háborog a
Gyomrom, sok a savam. A föld összes elképzelhető kémhatása, minden ok,
Okozat, maga a Véletlen Herceg, amint keveri üstjében a savat.*

*Közben az uszály kapitánya kikészíti a vámpapírokat. Az ellenőrnő,
Mosolygós családanya, sorolja, mi nem jó, de mégis ráüti a pecsétet.
„Pakolhatnak! Mindig így van, hogy a nyomtatvány felénél rontják el
A kimutatást. Eggyel több, már nem oszt, de ha felszorozom, hogy
Mindig ez van, kicsit elkeserít. Viszlát, szép napot kapitány!”*

*Egyszerre lépek a vámos nővel, megemelem a kalapom. „Hölgyem!”
Túlélő cowboyként, lóra szállok. Vicces az egész, mégis maró szégyen
Tölt fel, mert a távolban szól egy új hatlövetű, míg én a maradék két golyómmal
Hátat fordítok a víznek. Ez nem a Missouri, más dakoták, és mástól
Félnek, csak a harc maradt a zászlórúd szegletében.*

*Egy búcsúmondaton csúszik el a beszámoló. Idézet.
Nincs tovább. Az erdő a helyén maradt. Most a hátam mögött
Jönnek a Dunához lefelé az őzek. Szelíd szemükben
Pátosz és irónia, a két jóbarát támogatja egymást a
Vadak és a világ közötti résben: „Változtasd meg élted!”*

Álomkisasszony támadása¹

*Álomkisasszony a Rossmann előtt
szövi rejtélyes terveit.
Feketelyukat váj a falba.
Berohan. Kihozza Mona Lisát.
Ilyesmik.*

*Elárvoultnak tűnik.
Oldalaz, tekergeti tincseit,
mégis úgy érzem, jobb, ha nem hergelem.
Így néma csodálattal, de jelenlététől
átlényegülve haladok el.*

*Azonban mindig eljő a pillanat: amikor.
A színváltó leopárd, az aranyló oroszlán,
a figyelmes kenguru, a bölcs jegesmedve stb.
átharapja, feltépi, szétszakítja, megeszi.
„Jobb, ha lépek, míg élek”,
futott át rajtam a félelem teli talppal.*

*Álomkisasszony szemében épp
vallomását zárja a bölcs mellékszereplő.
De mielőtt istennőm behúzza
zöldeskék bársonyfüggönyét,
„hogy vakon falja fel étkét”
rárontok a bestiára.*

*Akcióm sajnálatosan,
lévén Álomkisasszony álomszép,
mint gigantikus ejakuláció, nyomban
deformálódik. Sőt
minden fekete és vörös lesz,*

1 A szétszórtság vagy a koncentráció mélyéről nagyon hasonló intenzitású képek törhetnek elő. Mellesleg épp Berlinben időzöm, és szeretek itt történeteket építeni a történelmi nyomok romjaiból. Ez a város a 20. század granulátuma: porából a személyes figyelem jelenlétet varázsolhat. A nyom addig marad, amíg annak tekintjük, akként ismerjük fel. A nyomok többsége persze láthatatlan, mégis érzékelhető. Talán az álmainkban lehetne szisztematikusan leképezni őket. De az álmok nem kényszeríthetőek hál' istennek semmire. Tehát egy reggel, miután befejeztem az éjjeli álmokképek leírását (évek óta vezetek álomnaplót), ébredező érzéseim és beinduló benyomásaim spiráljából hirtelen kipattant Álomkisasszony, az én kis nyugós Athéném. Még öntudatlan volt az éjszakától, de már a gondolkodás derengő ablaka felé igyekezett. Ám mielőtt levetette volna magát a racionalizálás kövezetére, elkaptam kisujját, és rögvést táncba vittem, bár tudtam ezerarcú, sőt halálosan veszélyes nőszemély.

*mert szétkenem és szétnyomom
szemfestékét és rúzsát.*

*Végző helyemen, bódultan nyílik szemem
a nekem kiutalt lelki kertre: eldönthetetlen, hogy ezt
félbe hagyták, vagy bontani kezdték?
A felismerés, „mennem kell, mert itt a vég”,
rávesz, hogy hörögjek egyet.
Szolid csengőszónak tűnik.*

*És lám!
Egy abszolút topmodell lejt felém
a Kolwitzstr-én.
Érdeklődő, friss tekintettel,
már-már szerelmesen, akiben
örömömre, vagy rémületemre,
(már nem dönthetek),
Álomkisasszonyra ismerek.*

Berlin, 2011. 10. 10.

Táncrend

*Mindenkiben van a kettő.
és ugyanúgy van az egy.
Ezért nem egyszerű az 1×1,
ha két ember végez vagy kezd.
Bennük a számsor elevezet
egy régi újhoz, ami
épp szűnik. Nem gondolnád,
hogy ez következik,
valamiképp esetlenül,
mint mindig, ha jóra rossz,
vagy rosszra jó a válasz.
A tudat munkája kevés.
A testé édes. Összességében
édeskevés, ahhoz, hogy
tényleg megértsd, miért
kötődik és szakad
egyszerre meg és el ugyanaz.
Amikor kettő lesz, óriásivá nő az egy magánya.
Ettől szédül újabb*

kötésbe, akaratos igenlésbe,
amit a nem ad ki hirtelen magából.
Nincs elég idő, mégis húzódik, megáll, leül.
Nem érteni: gyorsan születik,
vagy épp gyorsan hal ki?
Csapdák egymásutánja.
Üres és telt edények sokasága.
Mire ez a vágta? Ha válasz nincs
is, de van egy ábra: benne lesz
végképp személyessé, ami
sosem volt és lehet a tiéd.
A másik kettős kötése
fekszik az ágyban,
áll a szobában.
Teszi és veszi, amit
ad, és amit adhatnak.
Amíg a ritmusból
ki nem esik.
Akkor jön a régi
tamtam: egykettő, egy kettő.
Közhely, mert soha
nincs vége és mindenki
ugyanoda lép:
egyszerre előre és hátra.
Így kerül ránc
a szívébe, vér a homlokára.
Hirtelen kerül az i-re a pont,
lesz vége az alig kezdett
zenének. Csak a láb
járja és veri,
ahogy tántorog,
hogyan talajt fogjon
a jobb meg a bal.
Belelógni kicsit a születésbe.
kicsit a halálba.
Keserédes keveréke
könnyedségnek és izzadásnak.
Unalomnak és vágnak
kavargása az „Én-bálban”
és a „Te-magányban”.
Kilépni, ha küldenek,
és benyitni, ha várnak.
Ezek a lépések a falai a háznak,
amit neked épített, aki kalkulált
előre mind a két számmal.

Bedől a fény.
Majd felszívódik a homályban.
A tér órája és az idő robbanása.
Pont a másikban látja a magát kiadó jelet.
Ettől a pontatlanság.
A szakadás, a felhő, a zúdulat
és a többi koordináta, és korrektúrajel.
Ha mész, de inkább maradsz.
Ez elvágódó maradásod.
Egyben megkezdett utazásod.
Ellenséged és barátod.
Tudod, hogy nem lehet,
mégis azt vágyod,
megkülönböződjék
amit elveszítesz attól,
amit megtalálsz.
Ha még hiányzik valami törd szét, ami van,
hogy jusson annak is
akitől elveszed és
maradjon annak is, akinek adsz.

Lénárt András

„Kiszabadulva” – 56-os diákok nyugati kalandozásai az ötvenes-hatvanas évek fordulóján

Az 1956-os forradalom után mintegy 200 ezer ember hagyta el Magyarországot.¹ Többségük véglegesen más országban telepedett le, és bár sokan tervezték, az 1989–90-es rendszerváltás után mégis kevesen tértek vissza szülőföldjükre. Az idegenföldön eltöltött évtizedek alatt kialakított életvilágukat, gyerekeiket és unokáikat a hazaköltözés kedvéért többnyire nem hagyták el.

2005-ben megkezdett kutatásomban figyelmemet a fiatalon külföldre került magyarokra fordítottam: 25 Ausztriában letelepedett, egykori tinédzser emigránssal készítettem interjút. A Magyarországról tizenévesen emigráló diákokat „másfeledik” generációnak fogtam fel, mert többnyire saját döntésük nyomán és önállóan hagyták el szülőföldjüket, azonban olyan fiatalon kerültek ki, hogy beilleszkedésük sokkal zökkenőmentesebbnek ígérkezett, mint idősebb első generációs társaiké. Kíváncsi voltam, hogy elbeszéléseikben az 56-os forradalom milyen jelentőséggel bír és egyáltalán, milyen tényezőkből rakják össze és mutatják meg nekem külső – vagy hazai – szemmel korántsem egyértelmű identitásukat.

A menekültek folyamatos mozgása miatt nehéz volt pontos statisztikákat készíteni, így elsősorban a felvétel időpontjától függően a korcsoportos megoszlásról is több adat látott napvilágot. Willibald Liehr, az osztrák belügyminisztérium magyar menekültüggyel megbízott osztályvezetőjének jelentése szerint 1957. május elején 3665 14–18 éves menekült volt Ausztriában, akik közül nyilván sokan továbbutaztak, és sokan abba hagyták vagy el sem kezdték a gimnáziumot. Ami biztos, hogy 1957 és 1963 között közel 1000 diák tanult magyar nyelvű középiskolában, és 815-en érettségi vizsgát is tettek ebben az időszakban.²

Az osztrák kormány hamar intézkedett a diákok elhelyezéséről és beiskolázásáról. Az egyeztetéseket követően öt középiskolát és néhány átmeneti intézményt létesítettek. A legnagyobb iskola, az innsbrucki Magyar Reálgimnázium valójában már 1947 óta működött, a másik öt pedig apró tiroli (Grän, Wiesenhof), felső-ausztriai (Obertraun, Kammer am Attersee) és karintiai (Iselsberg) falvakban – a magyar határtól igencsak távol kapott helyet.³ Az iskolákban magyarul tanítottak, így a gimnazisták évkihagyás nélkül juthattak el az érettségiig. Az iskolák két-három évig működtek, előbb összevonták őket, majd után-

1 (Habicsek – Illés 2007: 157–161.)

2 A statisztikai adatokat közli: (Deák 2007)

3 Az említetteken kívül még a következő településeken biztosítottak időszakos szállás- vagy tanulási lehetőséget ipari tanulók, illetve gimnazisták számára: Retz, Spittal an der Drau, Rum, Hochleiten,

pótlás híján teljesen megszűntek. Az 1956–57-ben általános iskolás korú kb. 2500 gyerek egy része harmadik országba vándorolt, a többiek pedig néhány év alatt elég jól megtanultak németül ahhoz, hogy ne kelljen magyar nyelvű gimnáziumba járniuk. 1963 után már csak egy bajorországi internátusban nyílt lehetőség magyar, illetve kétnyelvű középiskolát elvégezni. A kastli gimnázium, ha anyagi gondok közepette is, de mai napig működik.

Írásomban az interjúk egyik jellemzően visszatérő témáját, a nyugati utazásokat dolgoztam fel. Amint majd látni lehet, az úti élményeket taglaló öt visszaemlékezés kiválóan alkalmas volt az elbeszélők önreprezentációjára, amit az elemző összekötő szövegekkel is igyekeztem hangsúlyosabbá tenni. Nemcsak a tartalom visszaadására törekedtem, hanem a történetmesélés kontextusát is próbáltam bemutatni. Az interjúidézeteket nem javítottam, de a szöveg könnyebb befogadhatósága érdekében minimális szerkesztéssel éltem.

Az ötvenhatos emigránsok, főként a fiatalok számára az utazás egy új, semmivel össze nem hasonlítható élményt jelentett, mivel a szocialista társadalmak állampolgárai számára az utazás a gyakorlatban nem jog volt, hanem kiváltság. Az állam útlevel- és devizapolitikájával önkényesen határozta meg, kit és milyen feltételekkel enged utazni. Az útlevelkérelmek elbírálásában a kérelmezőket munkahelyükön is „lekádereztek”, hogy vajon az illető politikailag kellően érett-e a külföldi utazáshoz, magyarán nem fogja-e az utat disszidálásra kihasználni. A két háború között a nemzetközi turizmus egyre kiterjedtebbé vált, de meg sem közelítette az ötvenes évektől megfigyelhető nagyságrendet. A második világháború előtt a közepesen fejlett Magyarország lakosságának csak kis százaléka engedhetett meg magának külföldi utazást, és ezeknek az utaknak jelentős része a szomszédos országokban kisebbségi sorban élő rokonokhoz vezetett. A harmincas évekre azért a korábbi 10-20 ezer fős kör 200 ezerre emelkedett, az arisztokrácia mellett a középosztályból is mind többen nyaraltak külföldön.⁴ A második világháború után kialakult politikai helyzet nemhogy segítette volna az utazást, hanem szinte teljesen megakadályozta a külföldi utakat.⁵ A szovjet tömb országai nemcsak a tőkés államoktól voltak elzárva, hanem a táboron belül is csak kivételes esetekben – élmunkásként, sportolóként, hivatalos, szolgálati út egy-egy csoportosan szervezett út alkalmával – utazhattak.⁶ A külföldi utazás az ötvenes évek közepéig szinte teljesen elképzelhetetlen volt. Először 1956-ban – ekkor szervezték az első bécsi hajókirándulásokat, de Romániába is el lehetett jutni –, majd a hatvanas évek elejétől biztosítottak lehetőséget a határátlépésre.⁷ Az idegenforgalom gazdasági jelentőségét felismerve a magyar állam fokozatosan megkönnyítette a tőkés valutával rendelkező nyugati állampolgárok beutazását, és szigorúan ellenőrzött keretek között biztosította a magyarok külföldi útjait.⁸ Az emberek, árucikkek és eszmék szabad áramlása azonban az egész szocialista korszakban csak vágyálom maradt, így az utazás a

Greifenstein, St. Ägyd am Neuwald, Unterdellach am Wörthersee. Az iskolákra vonatkozó statisztikai adatokat lásd: (Deák 1998)

4 Az Osztrák–Magyar Monarchia kedvelt fürdőhelyei, a horvát, valamint az olasz tengerpart a középosztály számára továbbra is fontos utazási célpontok maradtak (Romsics 2001: 221.).

5 (Zolberg 2001) és (Borda–Kolacsek 1974)

6 A szerencsés élmunkások és sztahanovisták első ízben 1947 nyarán utazhattak Jugoszláviába, a kétoldalú kapcsolatok megromlásával ez a lehetőség is elveszett. Szakszervezeti beutalóval a kiválasztott kevesek eljuthattak még Romániába és Albániába is (Horváth-Majtényi Tóth 1997: 117–123.).

7 Határátlépésre, határmenti forgalomra, csempészésre lásd: MOL XIX-B-10, 1961, V. 233. fn.

Említi még: OHA, Karátson Gábor-interjú. »401« 1991–1992. Az interjút készítette: Romvári Zsuzsa 30.

8 (Bencsik – Nagy 2005: 58–119. és 182–197.), illetve: MOL XIX. G 28 b, OIT, 265. db

Kelet-Európában élők számára mindig valami többletjelentéssel bír(t), amit nehéz megragadni, de az élmény- és tapasztalatszerzésen, a kikapcsolódáson túlmenően a szabadság eszményével, az elszigeteltségből való kitöréssel kapcsolatos.⁹

Az emigránsok a „vasfüggöny” másik oldalán egy új, más szabályok mentén szerveződő világot ismerhettek meg. A diákoknál ez a folyamat a bentlakásos iskolák és a magyar nyelvű oktatás révén késleltetve és kevésbé drasztikus hirtelenséggel ment végbe. Az osztrák állam és a nemzetközi segélyszervezetek szállást, ételt, ruhát, zsebpénzt és tanulást biztosítottak ugyan, de a tinédzserek olthatatlan utazási vágyát csak kevésbé elégíthették ki. Az első nyáron, a két tanév közötti két hét szünidőben a fiúkat táborozni vitték, ahol kicsit lazább feltételek között, de hasonló vidéki környezetben, és ugyanazokkal a társakkal múlathatták az időt, mint „otthon”, az internátusokban. Egyesek a szünidőben meglátogathatták rokonaikat, ismerőseiket Bécsben vagy más településeken, de a többségnek nem volt hová menni. Egyéni kezdeményezésre a gräni iskolában 1957 tavaszán tervbe vettek egy cserutatót egy ulmi leánygimnáziummal, de végül csak a német lányok jöttek az osztrák faluba, igaz, többször is. Sőt, egyesek leveleztek a magyar fiúkkal, és egyik interjúpartneremet az 1957-es karácsonyi ünnepekre meghívták a baden-württembergi kisvárosba.¹⁰ Az utazási vágy az érettségi után annál nagyobb erővel tört fel. Akkor már nemcsak a világlátás, a csavargás szüksége volt leküzdhetetlen: a „világkörüli” utak a középiskolás serdülőkor hátrahagyását és az önálló ifjúkor kezdetét is szimbolizálták. Az egyetemi évek nem jelentettek azonnali szétszórótást – főként, hogy sokan azonos szálláshelyen laktak Bécsben vagy Innsbruckban. Az interjúk többségében a közösen szervezett külföldi utak legalább olyan fontos csoportidentitást megerősítő emlékek maradtak, mint az internátusban eltöltött hónapok, évek.

Az utazásokhoz elengedhetetlen volt a megfelelő dokumentum, az ún. Nansen, más néven svájci/genfi konvenció útlevél.¹¹ Az osztrák címeres útlevél már eleve magasabb státust biztosított az állampolgársággal még mindig nem rendelkező menekültek számára, mint az addigi egy darab szürke lapból álló „Fremdenpass”. Bár az útlevél nagyon fontos volt, de az utazás megszokottságát mutatja, hogy a külföldi utak történetének felelevenítésekor korántsem említették meg annyian, mint az első hazatéréssel kapcsolatban, az osztrák állampolgárság felvételét. Az utazás fogalma sokáig kizárólag a nyugati utakra

9 (Bessenyei – Heller 1986), (Hammer–Dessewffy 1997); (Hammer 2001)

10 Az ulmi kapcsolatról egy fennmaradt és 1998-ban kiadott gimnazista naplóban is találunk bejegyzést: „1957. II. 10. Ma nagy meglepetésemre diáklányok érkeztek hozzánk a nyugat-németországi Ulmból. Ebéd után előadást tartottunk, utána pedig tánc volt. Mi is és a kislányok is nagyon jól éreztük magunkat. Ezek a lányok Ulmban tartottak egy bált, és a bevételekből ajándékokat vásároltak nekünk, amelyeket holnap fognak kiosztani nekünk. 1957. II. 11. Ma megkapta mindenki a csomagját. Különböző tisztítási szerek, csokoládé, édesség, írószerek, füzetek voltak benne. Én is, mint a többiek, nagyon örültem a csomagnak, de különösen annak örültem, hogy meg vagyunk hívva Nyugat-Németországba, Ulmba, az ottani gimnáziumba.” A napló tanúsága szerint egy hónap múlva újra meglátogatták őket az ulmi lányok – a csomagok mellett „Rosa”-tól egy fényképet is kapott –, majd április elején újra megjelentek. Viszontlátogatásról nincs naplóbejegyzés, viszont egy németországi kis határvárosba tett rövid osztálykirándulásról igen. (Deák 1998)

11 Az 1951-ben létrehozott ENSZ Menekültügyi Főbiztosság 1951 júliusában nemzetközi konferenciát szervezett a menekültek jogállásának rendezéséről. A Genfi Konvenció a tagországok ratifikálását követően 1954. április 22-én lépett hatályba. A megállapodás kibővítette a menekültek jogait, legfontosabb vívmánya a nem visszafordítás, a „non-refoulement” elvének elfogadása. A hidegháborús szembenállás közegében, a konvenció alapján az 1956-os magyar menekülteket formalítások nélkül lehetett konvenció menekültnek elismerni. (A mai napig érvényben lévő konvenció a hidegháborús konfliktus feloldódásával már nem biztosítja automatikusan a veszélyeztetett országokból Európába menekült emberek menekültkérelmét.)

vonatkozott. Úgy látszik, az úti okmányok jelentősége a nyugati utazások során idővel lecsökkent, a különféle igazolópapírok érdektelenné vagy természetessé váltak, nem kötődött hozzájuk említésre érdemes történet – ellentétben a keleti/magyar határvizsgálattal.

Endre – Demokrácia-tanfolyam a Volvo-gyárban

Endre önábrázolásában kiemelt helyet foglal el az utazás. Találkozásunkkor élénken élt benne kubai útja emléke, és éppen soron következő ausztráliai utazását szervezte. A nyugdíjaskori utak, kiruccanások – legyen szó egy volt iskolatárs meglátogatásáról, az Arsenal londoni meccséről, vagy kedvenc csapata, a zöld-fehér Rapid Wien külföldi vendégszerepléséről¹², esetleg a bayreuthi játékokról – mai élete fontos mozgatórugói. Az Ausztrián túli világról először a wiesenhofi osztálytársak érettségi utáni sorsa kapcsán beszélt. Osztálya fele állami ösztöndíjjal Norvégiába ment, de ő a tengerentúlra vándorlás gondolatával inkább Ausztriában maradt. A múltba a jelenkori problémái megfogalmazása után tudtunk visszamenni, és noha addigra kiderült, hogy nagyon szeret utazni, az első, Olaszországba vezető külföldi útvjáról az időjáráson, az útvonalon kívül alig tudott valamit mesélni.

És akkor szépen mi ketten megindultunk, mint egy expedíció. Megindultunk. Először Velence, esett az eső, Firenze, esett az eső, Róma, esett az eső, Nápoly, esett az eső és utána megérkeztünk Palermóba, és gyönyörűen sütött a nap.

L. A.: Ez mikor volt?

Endre: Ez volt kérem szépen, 59-ben. Hát azért is dolgoztunk, mint a hülyék, dolgoztunk egy hónapot, és akkor ezzel elmentünk. Konzerv, meg minden, ami csak volt, meg hát, szóval, alig ettünk valamit, alig aludtunk valamit. Én megláttam a vonatot, már aludtam. Mert azt csináltuk, hogy Rómában este – mit tudom én – 12-kor beszálltunk a vonatba, elmentünk lefelé, Nápoly felé, és ott megint beszálltunk, ami visszajött Rómába. Így aludtunk. És ezt 15 napon keresztül. És állandóan gyalog. De fantasztikus jó volt! Nagyon szép volt. [...]

Az első mediterrán út bizonyára nagy hatással volt a fiúkra, de az elbeszélő semmilyen élményt, sztorit nem tudott felidézni, mindössze, hogy a pénztelenségük ellenére jól érezték magukat, fantasztikus volt bejárni egész Itáliát. A második útja is Olaszországba vezetett, de ekkor tudatosan készült az 1960-as római olimpiára.¹³ A szórakozást ez alkalommal is dolgos hétköznapok előzték meg: a sok munka gyümölcse nemcsak maga az út volt, hanem az, hogy saját újonnan vásárolt scooterjével roboghatott be az olasz fővárosba. Endrét elsősorban a sportesemények izgatták, és már előre beszerezte a belépőket azokra a versenyekre, ahol a magyaroktól jó teljesítmény volt várható. Endre római vakációja, feltételezhetjük, nem az utazási vágy kiélését szolgálta, hiszen oda tért vissza, ahol előző évben már megfordult. A magyar sportolókat akarta megnézni és ünnepelni, mert naprakész információval rendelkezett a honi sportéletet illetően. Róma határában, a máltai lovagrend által szervezett táborban ütött tanyát, ahol többek között a Londonban élő híres emigráns írodalmár, Cs. Szabó László fiával is találkozott. A legnagyobb és egyben leglehangolttabb élménye, melyet hosszan mesélt, a magyar kardozók szereplése volt:

¹² Magyarországon a szintén zöld-fehér mezben játszó FTC-nek szurkolt.

¹³ Az eset pikantériája, hogy az 1960-as olimpia megrendezésének jogáért Magyarország is ringbe szállt. Ha Budapestre esik a választás, Endre bizonyára lemaradt volna a nagy sporteseményről.

Tehát ahol, a magyarok valamit elér... tudtam, hogy valamit el fognak érni, ott voltam. De olyan testközelbe, hogy én láttam azt, hogy hogy csaltak. Tehát hogy a Kárpáti hogy lett olimpiai bajnok, azt én így hallottam a fülemmel. Érti? [...] És képzelje el, hogy ott van egy hatalmas nagy színpad, és a színpad egyik oldalán is, meg a másik oldalán is fauteuilbe. De ennél nagyobb fauteuil-jek voltak, ilyen bőr fauteuilek. És én, olyan pofátlanul, föl lehetett oda menni, nem zavart el senki, ugye. És akkor én határozottan emlékszem, hogy a Horváth Csaba..., egy fiatal, akkor hát fiatal volt, egy szép szőke gyerek volt, és az volt magasan a legjobb. De úgy alakult a helyzet, hogy... újravívás volt, azt hiszem egy négyes újravívás, az első helyért. Érti? És abba benne volt a hogyhívják, a Horváth, a Kárpáti, magyar részről, a Pavlovszki, aki most halt meg, az a lengyel, tudja világbajnok is volt, meg még egy olasz. Négyen ott voltak. És a hogyhívják, a Horváth Csaba¹⁴, [...] azt mondja, hogy ha [...] kikap a Kárpáti, akkor én vagyok a hogyhívják. Az olimpiai bajnok. Tudja? De én már előtte hallottam, hogy egy magyar odament a Kárpátihoz és azt mondta a Pavlovszkinak, hogy: Te! Nokedl nincs sok esélyed. Azt mondja. Mert nem látod, hogy a Horváth a legjobb? Hagyd, hogy a Kárpáti legyen az olimpiai bajnok. Tehát a Pavlovszki elvesztette, és utána mi világbajnokot csinálunk belőled. Érted? Úgy is volt. A Kárpáti már alig tudott mozogni, már nagyon, hát látszott rajta, hogy már alig, szétverhette volna a Pavlovszki, de olimpiai bajnokot csináltak a Kárpátiból, érti?

L. A.: Igen.

Endre: És utána a következő évben, vagy év múlva meg világbajnokot, visszaadták neki úgy, a Pavlovszki. Tehát... És én azóta, engem az *olimpia nem érdekel*. [lehalkulva] Érti? De semmilyen színvonalon! Amikor látom, hogy ilyen aljasságot csinál a *saját* [megnyomva] emberével. Érti? És ez németül folyt ott mellettem, tehát mindent értettem. Érti? Hát ez egy nagy élmény volt. És azóta nem érdekel az olimpia, mert ez csak csalás, gazemberség, és nem igaz. Kivéve egy-két esetet. Most meg a dopping. Ugye?

Endre csaldódt a várva-várt olimpiában. A „tetten ért” csalás miatt kiábrándult az olimpiai eszméből – bár a sport, különösen a foci iránti szenvedélye mit sem változott –, de a csalódottság a magyarokról is szól. Az interjú jelentős részében különböző történetekben marasztalja el a kisstílú, buta, korrupt, megalkuvó, cinikus magyarokat, akik az EU-csatlakozás ellenére soha nem fogják utolérni például a svédeket, mert velejéig romlott a mentalitásuk. Az állítólagos sportszerűtlenség is – amiről rátermettsége („pofátlansága”) és német nyelvtudása révén szerzett tudomást – ebbe a sorba illik. Endre római útján magyarokkal kereste a kapcsolatot – magyar sportolókkal és magyarországi vagy emigráns fiatalokkal. Az olasz fővárosban magyar csoportokat kalauzoló idegenvezető nővel a későbbiekben Magyarországon is találkozott. Korai külföldi útjait a bécsi magyar diákok lelki támasza, a volt gräni iskolaigazgató, Lakos atya egyengette.¹⁵ Így sikerült – a szintén menekült egykori máriapócsi plébános, Asztalos atya közbenjárására¹⁶ – egy éjszakát a Vatikánban töltenie, és a Pax Romana szervezésében jutott el különböző nyugat-európai városokba.

[...] és vele [*Lakos atyával*] voltam aztán egyszer ilyen Párizs–Riviéra kiránduláson, és utána jártunk a Pax Romana kongresszusokra. Brüsszelben voltunk, Szejcban voltunk, Németországba, szóval minden évben körülbelül húsvétkor volt egy ilyen kongresszus.

14 Helyesen: Horváth Zoltán. A római olimpián 23 évesen a győztes csapat tagja.

15 Lakos Endre (1919–1969) lelkész, Szegedről származott. 1956-ban emigrált, 1957-ben a gräni magyar iskola vezetője, később a Bécsben élő magyar fiatalok lelkipásztorja volt.

16 Asztalos János az 1948-as emberhalált követelő ún. pócspetri-ügy idején volt a falu plébánosa. A hírhedt koncepciók per egyik vádlottja lett. Kegyelmi kérvény alapján nem végezték ki, 1956-ban szabadult és külföldre menekült.

Ugye? És ez szenzációszak voltak, mert, tudja, ott rengeteg... [nevet] én mindig mondtam egy *miniszternek*, ugye, hogy hozzatok haza egy pár embert Nyugatról, mert a világ legjobb egyetemein tanítanak, és azok, tudja, rengeteg ember kijött, ugye, főleg az egyetemekről, ezek az asszisztens korosztály, tudja, akik olyan 35 évesek voltak, akik 10 év múlva minden egyetemen tanárok voltak. Kezdve a Sorbonne-tól, ugye, a Harvardig. Érted? Tele vannak magyarokkal. És ezek pont, amikor volt a változás, ugye, nálunk, '90, azok már mentek nyugdíjba. És ezek örömmel hazajöttek volna.¹⁷ De még nem is kellett volna nekik pénzt adni, de... [nevet] Tudja, hogy hogy van! És akkor azt mo... mert azt mondta akkor a miniszter úr, hogy hát akkor mit csinálunk mi? Ugye? Mert tudták azt, hogy itt a miniszter úr is egy kicsit tudott németül, érted?, azok az emberek meg 5-6 nyelven beszéltek. De nem így! Tudja? Meg meg tudják kötni a nyakkendőjüket. Ugye? Nekem így mutattak be egy ilyen nagy elvtársnak, a izé, a hogyhívják... a Hóvári Jancsit nem ismeri? Ő volt az izraeli követ most is, az mutatott be a Németh Zsoltnak, mert akkor osztályvezető volt, Németh Zsolt, itt a Collegium Hungaricumba', azt mondja, bemutatam neked a Bandit, aki ennek és ennek az úrnak megtanította, hogy hogy kell nyakkendőt kötni. [nevet] Érti? Na és ezek az emberek a legmagasabb pozícióban vannak. Érti? Tudja? Tehát ez az, ami minket bánt, hogy mi meg... Már otthonról is vittünk valamit, de még a legutolsó parasztgyerek is, aki velünk volt, megtanultak viselkedni. Érti?

L. A.: Igen.

Endre: Megtanultak, hogy hogy kell viselkedni. És nekünk egy olyan fantasztikus jó hírünk volt. A Nyugaton. Érti? Azt maga nem tudja elképzelni! Aztán itt volt nem messze, két utcával odébb egy órás, és akkor odamentem az egyik barátommal, és akkor azt mondja nekem az az órás, azt mondja, doktor úr, ezek tényleg magyarok, akik itt mennek? Érti? Mert én magukat ismerem, meg azokat, ezek mind úriemberek. Azt mondja. *De kik ezek? Kik ezek?* [élesen] És mondtam neki: Nyugodjon meg, Schmidt úr! *Ezek magyarul beszélő oroszok.* [halkan] [nevetés] Hát ez van. Na jó. Ja és hát aztán hova utaztam? Na és hát eljött az idő... rengeteg... Ja, és állandóan mentem Svédországba.

A korai nyugati utak taglalása megint csak nélkülözi a saját emlékek elmesélését, helyette hamar Magyarország lehangoló állapotának értékeléséhez jut el, amelynek központi mondanivalója a kinti – emigráns, disszidens – magyarok teljesítményének és önzetlenségének magasztalása, és az otthon maradt magyarok tudatlanságának és műveletlenségének kihangsúlyozása. Endre eddig ismertetett történetei valójában csak apropóul szolgáltak az őt izgató téma bemutatásához: miért uralkodnak olyan siralmas erkölcsi és anyagi állapotok Magyarországon? Endre tehát több ízben megkülönbözteti a kulturált, törekvő és szívesen látott magyarokat az öntelt, hamiskás, csaló magyaroktól, akik időnként sajnos felbukkannak (talán munkát vállalnak) az osztrák fővárosban, és rontják az emigránsok által kialakított pozitív összképet. A „régí”, integrált magyarok szégyellik magukat az újonnan érkező és mentalitásukban inkább a balkáni vendégmunkásokhoz, mintsem hozzájuk, a németül jól beszélő, megbecsült, segítőkész, Ausztria pozitív önképét erősítő, integrálódott, tisztességben megőszült ausztriai magyarokhoz hasonlító „új” magyarok miatt.¹⁸ Miután kiadta bosszúságát, váratlanul visszakanyarodott az eredeti kérdéshez, s innentől már gördülékenyebben tudott svédországi útjairól mesélni.

¹⁷ Várallyai Gyula is hasonló problémáról emlékezik meg, igaz, 1992-ben megjelent könyvében mint hasznosítandó potenciálról beszél (Várallyai 1992: 281–289).

¹⁸ Az európai menekült- és vendégmunkáshullámok eltérő osztrák fogadtatása visszatérő eleme volt a beszélgetéseknek. Interjúpartnereim többször elmesélték, hogy míg őket kimondottan szeretettel fogadták, a balkáni, főként jugoszláv vendégmunkásokat nyíltan is lekezelik és a „Tschusch” gúnyszóval illetik. Endre mintha velük rokonítaná a magyarországi magyarokat.

Svédország – az interjúk alapján – a magyar diákok első számú úti célja lett. Ide már nem a kíváncsiság, hanem a megélhetési kényszer vitte őket. Amikor bukdácsolnak az egyetemeken, és sorra veszítették el az állami ösztöndíjat, akkor remek megoldásnak ítélték a munkaerőhiánnyal küzdő és kiváló kereseti lehetőséget biztosító skandináv országban nyári munkát vállalni. Svédország amúgy egész Európából vonzotta a fiatalokat. Endre azonban nem a másoknál megszokott módon, az osztrák fizetési viszonyokhoz képest nagyságrendekkel nagyobb pénzüsszegek felidézésével kezdi történetét, hanem a kiutazás megszervezésétől és a fárasztó fizikai munkától indít. Előbb Stockholmban kezdett dolgozni egy tisztítószerüzemnél, majd barátjánőjéhez – későbbi feleségéhez – csatlakozva Göteborgban, a Volvo-gyárban köszörülte az autók lökhárítóját. Majdnem öt évtized elteltével is pontosan emlékezett a műszakok hosszára, de a legnagyobb, valószínűleg sokszor elmesélt története az egyszeri svéd munkásemberhez kötődik.

[...] Pokoli meló volt! Képzeld el, hogy csiszoltam, meg köszörültem. Köszörültem a Volvónak a lökhárítóját. Érti? Akkordba. Érted? Érti? Tudja? 160 darabot óránként. És azt reggel fél 6-tól este fél 12-ig. Érti?

L. A.: fél 6-tól fél 12-ig. [halkan]

K. Endre: Kétszer egy héten, akkor kétszer fél 6-tól fél 10-ig, utána pénteken csak fél 8-ig, mert tovább nem lehetett. És szombaton fél 6-tól fél 2-ig. Érti?

L. A.: És az? Értett a köszöreléshez?

Endre: Dehogysis! Megtanultam.

L. A.: Ott?

Endre: Hát persze. Megtanultam. És odaállítottak aztán, hát persze, hát szépen megtanultam. Na, jó... És azt mondhatom magának, hogy én a demokráciát Svédországban tanultam meg. Tudja?

L. A.: Mert?

Endre: Azért Svédországban, mert Ausztriában sincs demokrácia. Tehát se Magyarországon soha nem lesz, Ausztriába se lesz valószínűleg. Mert itt is van ez a, ez a... hogy mondják? páternalizmus. Tudja? [...] Az embereknek a hozzáállása. Tehát nem szólnak bele az ügyeikbe. Szóval, azt olyan finoman csinálják. És volt egy, a Gunnar Petterson, az már vagy 70 éves volt, és ő volt a szertáros. [...] és ő megértett engem. Tehát hogy én innen jövök oda, 3 hónapig, ugye, és nekem meg kell keresnem azt az összeget, azt a pénzt, amiből egy egész évben élek. Tudja? És akkor elmagyarázta azt nekem, hogy édes fiam, ezt nem lehet így csinálni. Én megértelek téged, de te csak 3 hónapig vagy itten. Nekünk 12 hónapig kellene ugyanazt csinálni, amit te. Úgyhogy próbálj meg gondolkodni! És akkor tényleg gondolkoztam. Mert szétvertem, ugye, a normát. Nem? Érti? És akkor úgy elbeszélgetett úgy velem. És, és... nagyon fontos. És akkor rájöttem arra, hogy hiába ez nekem jó lenne, ha így lenne, tehát akkor inkább azt csináltam, hogy sokkal több időt dolgoztam, ugye, hogy... tehát akkor nem a normát, az órák normá, ugye tönkretenni, hanem inkább tovább dolgozni, hogy ugyanannyit kerestem tulajdonképpen, mintha úgy dolgoztam volna.

Svédország, a svéd mentalitás, demokratikus gondolkodás, és persze a jólét Endre szemében követendő, de a kelet-európaiaknak, sőt, a magyaroknak sokkal jobb megítélés alá eső osztrákoknak soha el nem érhető mintát jelent. Ő maga mégsem választotta Svédországot második hazájául, mert későbbi felesége nem akart északon maradni. Endrét vonzotta volna a skandináv világ, a nyelvet is egész jól megtanulta, de a téli sötét és akkori barátjánője végül is visszatartotta a letelepedéstől. A lobbanékony, szenvedélyes Endre Svédországban még egy különös élménnyel gazdagodott, a csendes nyugalommal.

[...] És éjszaka egy órakor olvastam az újságot. Kint, szabadba, mert tiszta fény volt.

L. A.: Igen.

Endre: Szóval, na és jó volt. Ez valahogy... Érti? De az olyan nyugodt valahogy. Ha elmegy oda... Hát most nem tudom, hogy most milyen lenne, de abba az időben, olyan egész más volt. Tehát ha elment Ausztriából, akkor is olyan állati nyugodtság szállt rá, az emberekre ottan valahogy. Meg a lányok is nagyon kedvesek voltak. Meg minden.

Az örökmozgó, élményt hajszoló Endre életében ritka pillanat lehetett a már-már tökéletes harmónia megtalálása. Érdekes, ahogy számára Ausztria nemcsak a hétköznapi életben érvényesülő demokráciát tekintve, hanem a természet adta nyugalom, a kikapcsolódás, a békesség terén is alulmaradt Svédországgal szemben. Pedig a *semlegesség* fogalmának felhasználása mellett (és után) az osztrák állam éppen a környezettudatosság, a természet-szeretet képviselőjeként jelenítette meg magát a közvélemény előtt. Endre élménye csak pillanatnyinak bizonyult, és az interjúban is gyorsan a nőknél elért sikerekre terelődött a szó. A svéd lányok nyugodtak és kiegyensúlyozottak voltak ugyan, de a részleges alkoholtilalom és a zord klíma próbára tette az embereket, aminek meglepő következményeit Endre személyesen is megtapasztalta.

[...] Ott nagy szállodában dolgoztam. 52 szobalánynak voltam a főnöke. Mert 440 szobás szálloda volt. És ott pl. egyszer... mit tudom én, pénteken este megjelent egy úr, ugye, de tényleg fantasztikusan kiöl... nagy Mercedesszel, de göteborgi számmal. Ugye? Az O volt régen. OA. És bement a szobába, egy ilyen kis táskával. És másnap reggel meg elment. És mi a fene lehet az? És amikor egyszer lement reggelizni, én fölmentem, kinyitottam, hát a táskájában két whiskys üveg volt. Egyszerűen fölment, kiitta a két üveget, berügött ott. Elaludt egyet. És másnap reggel, megint, mint egy úriember, kiment. Érti? Szóval, hát ez se jó.

Endre fiatalkori külföldi utazásai során sportérdeklődését elégítette ki, magyarokkal és a magyar kultúrával őrzött kapcsolatát ápolta, illetve az 1962-től kezdődő svédországi utakkal anyagi szükségleteit fedezte. A szabadságérzet és az utazások az elmesélés alapján nála nem függték össze. A szövegben meghatározóak a referenciapontok, mert Endre ezeknek a kijelölésével mutatja be színes egyéniségét a kérdezőnek. Ilyen utalások a „mondtam egy miniszternek” (felső körökben mozog), „és akkor azt mondja nekem az az órák, [...] doktor úr!” (titulusa jelzi előkelő társadalmi helyét), „a Gunnar Petterson, az már vagy 70 éves volt, és ő volt a szertáros [...] és ő megértett engem,” (egyszerű munkásokkal kölcsönösen megértették egymást), „52 szobalánynak voltam a főnöke” (képeségeinek megfelelően felelősségteljes, irányító munkakörbe helyezik, ami, egyáltalán nem mellékesen, erotikus konnotációval bír).

István – Végigrobogva Európán

Amikor Istvánt az utazásairól mint korábban általa felkínált témáról kérdeztem, először az „előtörténetét” mesélte el. István az ötvenes években korosztályában feltétlenül „világlátottnak” számított, hiszen harmonikásként mindig elkísérte az úttörőház tánccsoportját a vidéki vendégszereplésekre. A belföldi turnék és turistakirándulások mégsem elégítették ki utazási vágyát. Az első felidézett élménye a határátlépéshez kötődik.

[...] Nem beszélve arról, még ezt is hozzá kell fűznöm, ez egy nagyon fontos tényező, az első határátlépés egy legális határátlépés, az annyira megmaradt az emlékezetemben, mert az egy... Mert a határátlépés Magyarországról Ausztriába, az illegális volt. Ja? Az első határátlépés az én dokumentummal, ahol megállítottak a határon és felmutattuk a dokumentumot, és azt mondtuk, hogy mehetünk. Ja? És akkor még csináltunk egy viccet,

emlékszem rá, hogy a határon azt mondtuk, hogy most átmegyünk 10 méterrel arrébb, most Németországban vagyok, 10 méterrel visszamegyek, megint Ausztriában vagyok. Ez egy faszcináció volt. Ja? Ezt nem tudom, hogy mennyire tudod megérteni, vagy mennyire fölfogható egy olyanak, aki nem volt egy ilyen szituációban. Ez egy faszcináció volt. Ez egy, ez egy virtuális határ volt. Ja? Hogy ugyanaz a levegő volt, de mégis... Én szabad ember, ja? Ez a szabadság, én azt hiszem, ez a szabadságérzet ez énbennem bennem volt. De azt hiszem, hogy a barátaimban, akik, akiket igen jól ismerek, és, és mindenki csodálkozására, mit tudom én, egy osztrák csodálkozására, amilyen kapcsolatban mi vagyunk itt barátokkal, akivel együtt csináltuk az iskolát, együtt jártuk a, együtt jártunk a középiskolába, ez egyszóval. Ez szerintem csak egy ilyen szituációban lehetséges. [...]

Az első legális („papiros”) határátlépés ugyanúgy megmaradt emlékezetében, mint Magyarország illegális elhagyása és az első hazaut. A többi interjúpartnerem hasonló intenzitású határátlépési élményről nem számolt be, noha az első nyugat-európai útra a beszélgetőtársaim közül többen együtt mentek. Istvánnak ugyanolyan felfoghatatlan élmény volt a határ két oldalán lenni, mint elképzelni azt, hogy a társaságában lévő ember néhány órával korábban a budapesti aszfaltot taposta. A hosszú bezártság után annyira hihetetlen volt átlépni egy igazi határt, hogy a fiúknak meg kellett bizonyosodniuk arról, hogy nem álmodnak: megcsípték magukat és megismételték a „varázslatot”. A „varázslat” valójában az Európai (Gazdasági) Közösség, a későbbi unió egyik fundamentuma, a határok lebontásának egyik példája volt.¹⁹ Megtapasztalni, hogy az országhatárok nem feltétlenül választanak el, felemelő élmény lehetett István számára. Az Európai Unió belüli virtuális határ mára teljesen megszokottá vált, így nehéz érzékeltetni az élmény erejét. István nem véletlenül kanyarodott vissza a rendkívüli esemény csoportösszetartó erejéhez – így próbálta bemutatni, hogy a szabadság megtapasztalásának közös és kitörölhetetlen élménye az alapja a diákok közötti öt évtizedes barátságoknak, amelyet az osztrák (vagy magyar) ismerősök is különösnek tartanak. És csak miután újra elmesélte az egykori magyar gimnazisták egymásra utaltságából fakadó összetartását, tért vissza az úti élményekhez.

Visszatérek erre a kirándulásra. Elhatároztuk három motorkerékpárral, ami időközökbe ugye volt, volt egy motorunk, három motorkerékpárral, 6 emberrel csináltunk egy utazást Németországon keresztül Hollandiába, Belgiumba és vissza Ausztriába. Ami borzasztóan tetszett nekünk... Nagyon spórolósan. Én azt hiszem, hogy az a 3 hét alatt, mit tudom én..., az étlapunk nagy részben szalonnából és kenyérből állt. Ja? És akkor még cigerettázva, mit tudom én, a szalonnázás után elszívtuk egy cigerettát, és ez volt a nagy menünk. És igen jól éreztük magunkat. És mint ahogy előtte mondtam, ez a szabadság-szomj, ez az éhség az, hogy én most mehetek oda, ahová akarok. Én azt hiszem, hogy ez volt egy nagyon-nagyon fontos tényező. És legalábbis az én, az én helyzetemben ez nekem egy olyan, olyan élmény, egy olyan, olyan emlék, visszaemlékezés, hogy nem is tudom elmondani, hogy ez mit jelentett nekünk, hogy mi mehettünk. És senki az égvilágon nem tartott bennünket föl. Ennyit hozzá!

A húszéves fiatalok közül néhányan megvették életük első motorkerékpárját. Az agyonhasznált motorokhoz viszonylag olcsón hozzá lehetett jutni, a fenntartásuk annál több energiát és pénzt emésztett fel.²⁰ A gépek tulajdonlása részben presztízst jelentett,

¹⁹ Jóllehet a semleges Ausztria sokáig (1995) nem volt tagja az EGK-nak, határai az NSZK felé szabadon átjárhatóak voltak.

²⁰ Károly emlékei szerint kb. 300 schillingért lehetett használt motorkerékpárt vásárolni.

megvolt az előnyük, hogy fel lehetett vágni a lányok előtt, és a magyarországi rokonokat is meggyőzhette a kibontakozó „vagyonosodásról”.²¹ A lényeg talán mégis a mobilitás, a száguldás, egyszóval a szabadság fokozása volt.

[...] Ott persze, persze azért, azért csak büszkék voltunk azért, hogy mi Magyarországról származunk, és mi megengedtük magunknak ezt a luxust – a luxust idézőjelbe –, hogy fölraktuk a magyar zászlót az izére, a motorunkra, és hát ez persze ez egy, egy jel volt a részükre, ugye, hát valaki látta a magyar zászlót, és magyar volt, akkor hozzánk szólt. Ja? És hát Hollandiába, és Belgiumba elég, elég sok honfitársunkkal találkoztunk. Nem beszélve arról, hogy olyan honfitársunkkal is találkoztunk, akivel itt Ausztriában érettségiztünk, és érettségi után, ugye, nem maradt mindenki itt, hanem... egyesek, ugye, elmentek, elmentek külföldre.

A „forradalmárokból” „szelíd motorosokká” átalakult fiatalok nem keltettek rossz benyomást az utakon és a városokban. Többször beszédbe elegyedtek velük, és ki is segítették őket. A körútról sok részletet nem árult el, de a többi úti történetről megkülönbözteti, hogy akkor tényleg a szabadságvágyukat élték ki, míg a későbbi utazásoknak a pénzkeresés volt az elsődleges célja. A menekültek fogadtatása, a korabeli fogyasztói árak, valamint az osztrák kereseti lehetőségek kapcsán kanyarodott vissza a beszélgetés a svédországi munkavállaláshoz. István 1960-ban jutott ki először Svédországba, de mivel Ausztriában már nem volt idejük a munkavállalási engedély beszerzésére, egy hónap elteltével el kellett hagyniuk az országot.

[...] A rendőrség, ugye, jött. Hát szóval nem, nem csináltak semmit az égvilágon, csak fölszólítottak, hogy menjünk, menjünk haza. És akkor nekünk egy hónap után vissza kellett menni. Hát mi szerettünk volna tovább ott maradni, mert hát ugye Svédországban oltári nagy pénzt lehetett keresni. Különböző helyeken. A diákok, ugye, kiismerték magukat. Ott a halottmosástól kezdve, ugye, minden volt ott, amit csak el tudsz képzelni. Hát az orvos, az orvosi egyetemről lévők, azoknak ez egy olyan szuper állás volt, az izémosás, mert hát ugye ezt még mindenki azért mégse tudja csinálni. Ja? De hát a jövődöbéli orvosoknak az, az tajt mindegy volt, hogy halottat mosnak, vagy nem mosnak. És ezért nagyon-nagy pénzt fizettek. És hát, egy csomó diák, persze nem csak a magyarok, hanem hát az osztrák diákok is, ugye, fölmentek Svédországba dolgozni. Aztán Svédország után jött Németország. Akkor már, ugye, egy kicsit, kicsit úgy nézett ki a dolog, hogy abbahagyom az izét, az egyetemet, és akkor egyszer dolgoztam hat hónapot Németországban, és egyszer pedig három hónapot. [...]

Az egyetemi tanulmányok megtorpanása mellett talán ez volt az első komolyabb kudarc István ausztriai tartózkodása során. A svédországi és németországi nyári munkák döbentették rá az egyetemistákat, hogy viszonylag rövid idő alatt sok pénzt lehet keresni, amiből Ausztriában „pianóban” akár kilenc hónapig meg lehet élni. Az egyetemen nehezen boldoguló diákok egy része nemcsak nyáron, hanem év közben is munkát vállalt, ami persze csökkentette az egyetem befejezésének esélyét, viszont egy kis alapot adott a továbblépéshez. Érdekes megfigyelni, hogyan vezet az út a szabadságvágy kitombolásából a nyári munkán át a napi megélhetés cseppet sem kalandos problémájához. A pénzkeresés mellett ritkán bár, de némi szórakozásra, világlátásra is mód nyílt.

21 Egyik interjúpartnerem mutatott egy 1961-ből származó képet, amelyen édesapja pózol az újonnan vett Berva motorkerékpáron. A presztízstárgynak ebben az összefüggésben csak tovább nőtt az értéke, mert a fiúk néhány évvel a menekülés után ugyanolyan drága fogyasztási cikkel rendelkeztek, mint otthonmaradt apáik.

Amikor a Bayer Leverkusennél dolgozott barátjával, Károllyal, szakítottak egy kis időt körülnézni.

A Ruhr-vidék környékén. Ugye elmentünk Düsseldorfba, elmentünk ott Wuppertalba, meg mit tudom én. Akkor aztán átmentünk Hollandiába, ugye volt egy kis szabadság, éppen egyszer ott voltunk pünkösdkor, ugye, abba az időben. Ja. És átmentünk Hollandiába egy 3-4 napra. Még jól emlékszem rá, hogy... spóroltunk persze, aztán persze, nem akartunk szállodába menni. Egyszer privát laktunk, és egyszer pedig, azt hiszem, Amszterdamban vagy Rotterdamban egy hajón laktunk. Ja? Egy ilyen... ez, ez ott abszolút normális dolog, hogy a Rajnán, Németországban, ugye, áll egy hajó, egy olyan hajó, ami kabinokkal van felszerelve, és mit tudom én, a Rajnán jár, vagy lemegy Magyarországra. Mint ahogy Magyarországon, Budapesten állnak a hajók ott. És ameddig áll, míg a következő utazás jön, azt kiadják mint szállodát. Az ember bemegey oda, és ez meglehetősen olcsó, és kapsz egy kabint, kifizeted, és ez legalább a fele ára, mint egy szállodába elmenni. És ott voltunk, azt mondom, Amszterdamban egy ilyen hajón. És egyszer pedig... Az nagy élmény volt! Egy... A hollandoknál ez szokás, hogy privát, szóval család, családnál lakik az ember. [...] Németországba is van, és Hollandiába elég sűrűn van ilyen. Most nem tudom már, most már elég régen nem voltam Hollandiába, hogy még mindig van, de akkor mindenképpen. Hogy ki volt írva – mit tudom én – egy házra, hogy szoba kiadó. És ez egy oltári nagy élmény volt, mert ezeknek egy oltári nagy kultúrájuk van, egy étkezési kultúrájuk van. Ugye? És az ember tulajdonképpen ott a családdal reggelizik. Mert az benne volt az árba, hogy – mit tudom én – a reggeli, és akkor az ember lemegy, a nagyszobába, és akkor ott meg volt terítve, mit tudom én, nekünk is, és ott ettünk a hollandokkal együtt, ami egy jó reggeli. Ja!? A hollandoknál egy nagyon jó reggeli van.

A segédmunkásként megkeresett pénzt nem szívesen verték el, de olcsó túrákra már vállalkozhattak. Az élmények most is az evéshez és a szálláshoz kötődtek. Az olcsó vízi szállás és a szobát kiadó családdal közösen elköltött kiadós reggeli mélyen beleivódott István emlékezetébe. Az emigráns magyar diákok a hatvanas évek elején érthettek el oda, ahová szerencsésebb nyugati diáktársaik jóval korábban. Most már nem ágrólszakadt forradalmároknak nézték őket, hanem jóra való, kíváncsi, kissé tájékozatlan, szegény egyetemistáknak, akik megengedhették maguknak az olcsó szállást és kosztot.

Károly – Órabérért mulatni

Károly az egyetemi évek leírásánál tért ki először a külföldi utazásokra. Nem kronológiai sorrendben beszélt a túrákról, hanem akkor említette, amikor a megélhetést biztosító és az egyetemi tanulmányok befejezését lehetővé tevő nyári munkákról számolt be.

És ennek az iskolarendszernek a hallatlan előnye, mint nekünk is, hogy dolgozhattunk mellette fél napot, nyári szünetbe', nem kellett az egész évi tananyagot párhuzamosan tanulni, mer biztos vagyok benne, hogy akkor nem lehet mellette dolgozni, és nyáron azt csináltuk, hogy legyen pénzünk. Mer az ösztöndíjat aztán elvesztettük egy bizonyos idő múlva... Svédországba' és Németországba' mentünk a nyári szünetbe' dolgozni. Svédországba' két hónap alatt megkerestünk annyi pénzt, mint egy normál átlag osztrák egy év alatt Bécsben. És akkor ebből tanultuk azt a kilenc hónapot.

Az 1960-as évek elején már nem az motiválta az utazásokat, hogy világot akartak látni, hanem az ösztöndíj elvesztése után jó megoldásnak tűnt a külföldi munkavállalás. Most

már tényleg saját kezükbe kellett venniük sorsukat. A fellendülőben lévő német és svéd gazdaság azonban a kedvező munkavállalási és kereseti lehetőségekkel „segítő kezét” nyújtott a már-már kilátástalan anyagi helyzetbe került magyar diákoknak.

Emlékszem rá, hogy répát kellett egyelni, és a répának az egymás közti távolsága egy 7-től 9 centiméterre kellett, hogy legyen. Szóval azt kellett egyelni, ott négykézláb csináltuk, és meg volt adva, hogy egy kilométerre ennyi és ennyi pénzt kapunk... Ez nekünk szokatlan volt, mer’ nem órabér volt, hanem tényleg teljesítményre ment, és akkor mindenki kapott mit tudom én öt vagy hat sort. Egy sor jó hosszú volt. Az ellenőrzés alatt megnézték, hogy jól volt-e csinálva, és akkori megkaptuk a hozzájáró pénzt. És akkor szintén jól kerestünk. Az ember belegondol, hogy volt már csak relatív, volt olyan, hogy megkerestünk 100 koronát, svéd koronát. Az akkor átszámítás szerint – azér’ emlékszem rá, mert akkor elég sokat számolgattunk – az 500 schilling volt. És akkor Ausztriába’ egy havi fizetés, aki valaki 2000 forint, 2000 schillinget kapott bruttó, az egy jó fizetés volt, tehát mi egy nappal a negyedrészt megkerestük. Hát, mondom, négykézláb kellett dolgozni, és négykézláb menni 10–12 órát, és volt, aki csak egy kezére tehenkedett, az aztán a harmadik nap már nem tudott dolgozni, mer egyszerűen bedagadt neki a csuklója... Diákok voltunk nagy részben, de nem csak magyarok, természetesen. Németek, dánok, olaszok, Jugoszláviából volt egy pár, és akkor elég sokan voltunk magyarok erre a szezonmunkára. Csepeltük a zöldborsót, fantasztikusan kerestünk, és akkor visszajöttünk Ausztriába.

A pénzkeresés már magában nagy élmény lehetett az internátusokban csak zsebpénzhez jutó diákoknak, illetve később az egyetem megkezdéshez ösztöndíjakat kapó fiataloknak. Év közben is egyre inkább vállaltak segédmunkákat, de az alkalmi munkák egész más nagyságrendet képviseltek, mint a két-három hónapos nyári, nagy erőbedobással végzett szezonmunkák. A diákoknak érdemes volt hajtaniuk, hiszen addig sosem látott pénzt kereshettek meg. Nem véletlenül vált a pénzszámlálgatás legkedvesebb időtöltésükké – húsz-harmincezer schillinggel hazatérni már előre is szívet melengető és megnyugtató érzés lehetett az ínséges időkben. Mivel a magyar diákok közül sokan fordultak meg Svédországban, feltételezhető, hogy a remek kereseti lehetőségnek hamar híre ment a többiek között. Aki tartotta a kapcsolatot a volt iskolatársakkal – márpedig az első években ez jellemző volt –, előbb-utóbb kijuthatott a skandináv „Kánaánba”.

L. A.: És hogy szerveződött a munka? Tehát hogy kerültek ki?

Károly: A munkát hogy? A munka először az egyik osztálytársunknak a szülei, akik Svédországba’ éltek, mondták, hogy ilyen lehetőség van, ők tudnak róla. A Findus vesz ide nyómunkásokat. És akkor ott egyszerűen elkértük a címet és írtunk, hogy szeretnénk ott dolgozni. És akkor kaptunk egy, tulajdonképpen egy előszerződést, amivel föl tudtunk menni. Akkor kellett vízum is még, mer’ nekünk állampolgárság nélküli útleveleink voltak, az úgynevezett „Nansen” útlevél. A genfi konvenció után. És evvel a papírral bementünk a svéd követségre, kaptunk vízumot, munkaengedélyt 3 hónapra. És akkor, mint ilyen vendégmunkás voltunk, és próbáltuk elintézni, az a diák, mint például én, egy mezőgazdasági gimnáziumban, ö, ö, egyetemen voltam, hogy azt az időt ismerjék el gyakorlatnak, akkor nem kellett fizetni. És Svédországba’ az adó, az egy komoly összeg volt. Ez többször sikerült, és azt hiszem, összevissza négyszer voltam. Kétszer sikerült, kétszer nem. Mer a nyugdíjintézetnek Svédország, azt hiszem, öt hónapot visszaigazolt, hogy én akkor fizettem, és ezt, mivel Európai Unió, közös unió van, ezt beszámították az én mostani nyugdíjamba... A szervezés úgy ment, hogy a diákszövetség is indított különvonatokat föl, mer’ rengeteg osztrák járt Svédországba dolgozni, mindenhova. Nagyon szerettünk volna hullamosónak menni, mer’ állítólag ott nagyot lehetett, még többet lehetett volna keresni.

Vagy Malmöbe, akkor mer', ugye, Svédország(ban) 300 éve nem volt háború. A bérházak Malmöben úgy voltak építve, hogy a véccé kint volt a folyosón, de nem angol véccé, vízfolyásos, hanem ilyen tartályok voltak, amit egy társaság hetente kétszer cserélt. És mondták, aki ott dolgozik, az rettenetes nagy pénzt keres. De hát oda nem engedtek minket dolgozni, mer' aztán azt a svédek csinálták maguk. Minket, külföldi diákokat inkább olyan helyre engedtek, ahol tényleg sokat kellett dolgozni és kevesebb pénzér'. De ez, ez... jó volt. Nyílt a horizontunk. Azér' Svédországot látni akkor, Ausztria és Magyarország után, az egy döbbenet volt, mert lehetett látni, hogy az emberek jól élnek, nem kell nekik semmi se spórolni, nem kell háborús károkat kijavítani, ott minden kész volt. És mindenkinek, nagyon soknak, családi háza volt, nemzeti öntudatuk volt, a ház kertjébe' zászlórúd volt, a svéd zászló lobogott mindenhol. A kép Svédországról tulajdonképpen hallatlan pozitív volt és most is Svédországon nagyon pozitívan van az emlékezetembe'.

Az adminisztratív teendők azért is maradhattak emlékezetesek, mert Károly nyugdíjazásakor a munkavégzést igazoló papírokat be kellett szereznie. Látható, hogy az asszociációs láncban a viszonylag friss élmény a svédországi utak értékelése elé került. Akárcsak más visszaemlékezők, Károly is álommunkaként emlegette a bizarr, de jól fizetőnek tűnő munkát, a hullamosást. A történet már-már nagyvárosi legendára emlékeztet, ugyanis interjúpartnereim ezt a kivételes munkakört, annak ellenére, hogy egyikük sem dolgozott ténylegesen hullamosóként, nem felejtették el megemlíteni. Bármennyire is vonzónak tűnt Svédország, a nyári munkán részt vettek közül senki nem maradt az észak-európai országban. Érdekes, hogy Károly éppen Svédországban ismerkedett meg későbbi osztrák feleségével, akivel a nyár elteltével véletlenül összefutottak Bécsben, és csak ezután kezdett komolyabb kapcsolat kialakulni kettejük között.

A beszélgetés ezután a családalapításra és egzisztenciateremtésre, a mai családi életre terelődött, és a tinédzserként vágyott fogyasztási cikkekre vonatkozó kérdés kapcsán kerültek elő az első olyan úti élmények, amikor nem munka miatt utazott a visszaemlékező. A történetbe úgy kezdett bele, hogy mások motorkerékpárjáról kezdett mesélni, amelynek birtoklása számos problémával járt, de nyaralásra éppen megfelelt.

Azt hiszem, egy hónapig voltunk úton és, és néztük az Északi-tengert, Amszterdam, Rotterdam, nekünk hallatlan egzotikusnak tündek ezek a városok. És nagyon örültünk, hogy oda tudtunk menni. Nagyon élveztük. És sátorba' laktunk, Hollandiába', a kanális partján, és az első reggel, mikor fölébredtünk, emlékszem az egyik barátunk odament, megkóstolta a vizet, azt mondta, gyerekek, ez tényleg sós. Akkor volt az első holland élmény, mikor én voltam ott az egyik bar... hárman voltunk ott, és bementünk egy holland tejüzletbe és kértünk tejet. És mondta a nő, hogy tej nincs. Persze németül kértük, hát másképp nem tudtuk. És mondtam én a másik kettőnek, hogy érdekes, hogy ezeknek – magyarul –, hogy ezeknek azt mondja, hogy nincs tej, de hát itt látok én tejeszacskókat, lehet, hogy ez csak reklám. És akkor megkérdezte a nő, hogy milyen nyelven beszélünk. Hát mondtuk, hogy hát magyarul, mert Bécsből vagyunk és... Menekültek? Mondtuk: igen. Akkor hirtelen lett tej, amennyit akartunk, és nem is kellett kifizetni. Ilyen élményünk ezen az úton többször volt... A motorbiciklire föltettünk egy piros-fehér-zöld kis háromszögletű zászlót, előre, a sárhányóra. Aztán leelőztek autók, integettek, megállítottak. Kérdezték, hogy magyarok vagyunk-e. Mondtuk, igen. Hogy elfogadunk-e valamennyi pénzt. Mondtuk, hogy elfogadunk. [nevetnek] És így ment a körút. Úgyhogy az egy szenzáció...

A „piros-fehér-zöld romantika” kitartott az 1960-as évek elejéig. Szerke Európában nagy megbecsülésnek örvendtek a magyar menekültek. Kedves, meleg szavak tolultak az

emberek szájára, maguktól nyíltak meg a pénztárcák, és úgy látszik, akkoriban a magyar zászlót sem keverték az olasszal. A holland tejárus a képzelt németektől megtagadott tejet a magyaroknak azonnal és ingyen odaadta. Olaszországban is hasonló élményben volt részük, bár ott némi ellenszolgáltatást vártak el tőlük.

És tangóharmonikával ugye kiültünk, és vettünk egy liter bort, és elkezdte tangóharmonikával játszani a magyar nótákat, hát, mit mást? Énekeltünk magyar nótákat. Közbe' meg a kempingtér mellett ott volt egy étterem... És hoznak még bort, és mondtuk, hogy nem rendeltünk. Azt mondták, hogy ez nem rendelés, ez ajándék. Hát mondtuk az más, az jöhet. És akkor hoztak tintahalat enni. Mondtuk, ezt se rendeltük. Nem baj, ez is ingyen van. Na hát az étterem tulajdoná.. tulajdonosának tetszett, hogy mi ott ülünk és énekelünk. Mert ezáltal a kerthelysége megtelt vendégekkel, azok fogyasztottak és hallgatták, ezek az egzotikus gyerekek – miket énekeltek, fogalmuk se volt – de mi ottan mulattunk. És amikor rájöttünk, mi a mulatással pénzt tudunk keresni, akkor kérdeztük a izét, nem! az étteremtulajdonos jött, hogy énekelünk ma este is?, mer akkor ingyen a bor, meg kapunk tintahalat. Mondtuk, hát akkor persze, hogy énekelünk. És akkor az így ment. Fantasztikus volt. Olaszországba', mikor augusztusba' voltunk szabadságon, a tenger mellett fürödtünk, sétáltunk, kávé ittunk, pastasciuttát ettünk állandóan, hogyha beültünk valahova, mer' akkor emlékszem, visszapörgetve 8 schilling volt egy pastasciutta. Az olaszok csak előételnek ették, mint a levest, de az nekünk elég volt. Kenyér ingyen volt. És akkor megettünk mindig 2-3 ilyen nagy kosár kenyeret. Pastasciuttához kenyeret. De hát evvel jöttünk ki a legolcsóbban. És emlékszem, visszafele a Grossglockneren jöttünk át, és augusztusba ott hó volt és hógolyóztunk. Ez ugye, Magyarországról jövőnek ez, ez is nagyon... nem átlagos. Visszajöttünk Bécsbe, és hát indult megint az egyetem.

Az évek múltával és a társadalmi integráció előrehaladtával a menekültállapot fenntartásáról már semelyik oldalról nem lehetett vonzó. Az emberek nem érezték kötelességüknek a különleges támogatást, a menekültek pedig az állampolgárság felvételével hivatalosan igyekeztek megszabadulni az eleinte viszonylag kényelmes, de mégiscsak másodrendű státustól. A svédországi és németországi munkák során már sokkal kisebb jelentősége lehetett a menekültlétnek: az ottani, idegen közegben szorgalmasan dolgozó diákoknak minősültek inkább.

József – Svédország, nemzetközi „építőtábor”

József elbeszélésének fő mondanivalója a nyugdíjba vonulásig töretlenül ívelő karrier-története, amelynek során a bukdácsoló és perspektíva nélküli gimnazista diák feloldódik az osztrák közegben, és egy hosszan tartó, sikeres tanulási folyamat végén nemcsak intézményvezető, udvari tanácsos lesz, hanem még Magyarországon is tiszteletbeli professzori címet adományoznak tevékenysége elismeréséül. A nyugati utak kapcsán, éppen ezért érthető módon, szintén a tanulás, a világ mélyebb megismerését hangsúlyozza. Már az első, spontán utalásban egyszerre jelenik meg a fájó magyarországi múlt, a tanulás, az utazás és a szakmai ismeretek bővítése.

És ez, amit az elején kezdtem: nem voltam jó diák Magyarországon, mert valahogy hiányoztak nekem ezek a távlati elképzelések. Ausztriában meg kitüntetéssel érettségiztem! Tehát megvót' a... hogy miért! Mert tudtam: elvégzem – egyetemre mehetek stb., stb. Szóval megvót a menet! És természetesen még sokat hozzájárult az is, hogy mi Európaszerte dolgoztunk! Hát én mondom: Németország és Svédország, Bayer Leverkusen... ott rengeteget tanultam technológiából, kémiából! Szóval az egy nagyon fontos valami

vót' nekem, és élelmiszer-technológiából meg a Findusnál, Dél-Svédországban. Úgyhogy szóval... ezek... hogy mondjam... iszonyú fontos valamik, hogy legyen az embernek gyakorlata!

Míg másoknál Svédország egyértelműen a „könnyű” meggazdagodás helyszíne, József az élelmiszer-technológiai gyakorlatszerzést emelte ki, és ebből a bekezdésből is kihagyhatatlan maradt a Józsefet életető Európa-gondolat, amire vissza is tért a svédországi tapasztalatok részletezésekor. A folytatásban egyik kedvenc témájába feledkezve, a higiénikus szokások és a csomagolástechnika köré építette fel emlékeit. A kelet-nyugati lejtőt két elterjedt ábrázolási eszközzel, a kávéfelszolgálással és a WC-k állapotával igyekezett érzékelteni.

József: Vagy... másik oldal: rendel magának kávé!... Hát most ez egy olyan furcsa dolog! Ugye elkezdte – mit tudom én – Magyarországon kapja a kis papír... nem tudom én, zsíros papírba, Ausztriába is még ilyesmi, ilyen hasonló valamik vannak... de műanyag! Ilyen átlátszó, megfogja az ember a kávé – odaég, meg a körmére! (nevet) Akkor megy ugye Németországba... Németországba már északabb felé már az ember kap műanyag csészét... ö... nem tudom pontosan, hogy miből van. Dániából már kaphat ilyen Steingut... tehát ilyen ö...

L. A.: ...Steingut?

József: Steingut, na! Tehát van a porcelán, meg van az a másik fajta... Az nem porcelán... ilyen nehéz... bögrék, tehát nem cserépbögre, de...

L. A.: Hm... nem jut eszembe...

József: ...olyan hasonló, én nem tudom, hogy miből van. Elég az hozzá, hogy a hölgyecske, aki ott az embernek kiszolgálja a kávé, fehér kesztyű van a kezén, és a süteményeket csak csipesszel fogja meg, és nem tudom én, micsoda... Akkor elérkezik az ember – ez csak olyan élmények, úgy... úgy olyan a... hatvanas... hatvanas évekből... Akkor Svédországba a vonaton a... kint a folyosón ivóvíz van, ilyen...

L. A.: ...ballonban?

József: ...nagy ballonba, és ott vannak a poharak. Persze nem úgy néz ki, hogy ott körbe van locsolva minden, hanem szép tiszta!

Úgy tűnik, hogy az úti tapasztalatok Józsefnél „szakmai ártalomból” legfőképp az élelmiszer-fogyasztás és biológiai feldolgozás mentén összegeződtek. Az összehasonlítások egyrészt a Kelet – ezúttal Ausztriát is beleértve! – elmaradottságát, másrészt az idők múlását mutatták be, hiszen ma már nincs olyan áthidalhatatlan különbség Svédország és Ausztria között, a higiéniai előírások is sokkal egységesebbek az EU-n belül, mint korábban. A gondolatsor elejébe egy kis hiba csúszott, valószínűtlen, hogy Magyarországon a kávé zsíros papírban szolgálták fel, de a példában nem is az anyagok pontos megnevezése volt a lényeges, hanem a nyugati higiéniai és fogyasztási színvonalról való elmaradottság érzékeltetése.²² A megfigyelés általános érvényű, és feltehetően nem egy konkrét utazáshoz kötődik, hanem az utazáshoz – az út menti állomásokon, Keleten és Nyugaton ilyen különbségeket lehetett felfedezni.²³ A nyilvános WC-k állapotának hasonló jellemzése után kifulladás történt. Az első, oly fontosnak tartott utak emlékeinek elmesélésébe így csak külön kérésre kezdett bele. Szinte váratlanul érte a kérdés, és hirtelenjében az

22 Magyarországon leginkább vastag falú, ún. „durit” vagy jéni üveg poharakban szolgálták fel a kávé, ugyanis jól tartotta a meleget, és a presszógépek tetején, tálcan lefelé fordítva könnyű volt tárolni. A mozgó büfékben létezett az ún. „pergamén” papírpohár, amelyet valóban zsírral impregnáltak – talán erre gondolt József.

23 Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az interjúban sokszor többet mesélnek az út folyamatairól (hogyan, mivel mentek, határátlépés, megállások, éjszakázások, megérkezések), mint az úti célokról (pl. Velence, Párizs, Göteborg, Róma stb.).

1968-as évszamba kapaszkodva kezdett el mesélni. Úgy látszik, hogy amikor semmi nem jut eszünkbe, a konszenzuson alapuló és mediatisált történelmi dátumok még mindig a segítségünkre siethetnek. 1968 azonban ebben az esetben csak elrugaszkodási pont volt. A Hamburgban játszódó történet, meglepetésemre, az indítás ellenére nem a kint dolgozó csehszlovák fiatalok problémáiról és az 56-os diákok empátiájáról szólt, hanem sokkal inkább az önfeledt ifjúkort idézte meg. A legfontosabb elem a különböző nemzetiségű diákok keveredése és megmutatkozása volt. József kiemelte a svéd és német munkaszervezők bölcsességét, akik vigyáztak arra, hogy a különböző nemzetiségű fiataloknak muszáj legyen kommunikálni egymással. A svédországi munkára gondolva egy olyan tabló rajzolódott ki, amelyen mindenki elégedett. A vidám fiatalok termelő munkáját és hétvégi szórakozását a helyszínre kivonuló híradókamerák valószínűleg az egyesült Európa-eszme egyik gyakorlati terepeként rögzítették. A répaegyelés elmesélésébe már hús-vér figurák is előkerültek, a spanyol „Speedy González”, aki a leggyorsabban végezte a munkát, Severino Cubone, a legjobb boogie-táncos, vagy Károly, magyar diáktárs, akivel együtt dolgoztak a céslőgépnél. Svédország az élet egységét jelentette, munka, pénz, jó társaság, szórakozás és a lányok. A név nélküli diáklányok élénken foglalkoztatták Józsefet és társait, de a leírásokban kifejezetten ártatlan flörtökről mesélt – pedig már nem voltak kisleányok, és több esetben hamarosan meg is házasodtak.

De mondom, ezek a diákhistóriák, azok nagyszerűek vótak! És mindenkinek ajánlom! Mondom: ennél érdekesebb és jobb dolog ott nem volt!

Mi agyondolgoztuk magunkat, és akkor utána az volt a szó... „na, mi van? Elmegyünk a lányokhoz?” A lányok már vártak ránk...! A diáklányok... mer’ – este mit tudom én –, szívpartit vót! Ez azt jelenti, hogy mindenki kapott egy ilyen cikcakkba szétvágott szívdarabot, és akkor keresni kellett a párját... és ilyen... szóval tényleg... aranyos valamik vótak akkor!

Az északi fény által beragyogott svéd mezőföldek, a fárasztó munkával, a remek bérezéssel (a számokra ő is pontosan emlékszik), a bográcsgulyással, a táncpartikkal és lányokkal végérvényesen eltűntek, a múlt szép emlékei közé sorolódtak. Az önfeledt, bohém elemeket sem nélkülöző északi „tánc” a szövegben is véget ért.²⁴ Az idill megtörését furcsa módon a majdani feleség felbukkanása, a házasságkötés okozza, és a tudatos – amúgy szintén izgalmas – élettervezés váltja fel.

Na, hát ezek... ezek persze! Ezek... rengeteg ilyen élménye vót’ az embernek, úgyhogy szóval... a fiatalkorát... habár munkával, de nagyon jól töltötte.

Hát épp olyan... például a feleségemet megismertem... és komolyan tanultam akkor, de viszont ő... nekem kellett... pénzt keresnem is! Mellette még! Ugye nyáron általa’ Svédország, Németország – de ez vót’ ugye a hatvanas évek végén – és akkor éjjeliőr voltam – még nappal is! Tehát ez azt jelenti, hogy az ember az objektumokat nemcsak éjjel... felügyelte, hanem volt olyan, hogy hétvégéken nappal is. És akkor feleségem jött... annak idején jegyesek vótunk’... hozta nekem a levest, meg nem tudom én, mi, és én meg a... annak idején a... a technikai rajzaimat készítettem a... a éjjeliőri idő alatt.

Az utazásoknak József visszatérő módon nagy jelentőséget tulajdonít a világ megismerése szempontjából. Úgy érzi, hogy munkája során jól hasznosultak tapasztalatai, ezért korlátozottabb lehetőségek között, a nyolcvanas években, ő is több osztrák–magyar csereutat

²⁴ A diákok úgy emlékeznek, hogy a svédországi nyári munkák idején átlagban napi 2,5–3 órát aludtak.

szervezett saját diákjai számára. Az élet megismeréséhez természetes és kiváló eszköznek tartja az utazást, ami már önmagában figyelemre méltó apróságokat rejt – lásd WC-k és kávéfőztető. József nem beszélt a bezárt világból való kitörésről, az elfojtott szabadságvágy kiéléséről. A történetek akár egy nemzetközi (kommunista) ifjúsági építőtáborban is játszódhattak volna, igaz, ott a fiatalok a svéd munkabérek töredékét keresték meg.

Tibor – Az ifjúkorból a felnőttkorba „csavarogva”

Tibor három évet járt ausztriai gimnáziumokba. Nála mintha az átlagosnál nagyobb jelentősége lenne az utolsó iskolaváltásnak. A kammeri és az iselsbergi élményeket éppen az utazással töltött 1958-as nyár választja el. A nyári programot tekintve két választása volt: vagy ideiglenesen a bécsi/schwechati lágerbe költözik, vagy az egyik társával annak Salzburg mellett élő rokonaihoz megy. Tibor ez utóbbi mellett döntött. Nem az egész nyarat töltötte az ismerősöknél, hanem autóstoppal bejárta Ausztriát.

’58 nyarán, tehát mondom itt, ennél a barátomnál töltöttem néhány hetet, és utána elmentem Kammerba. Kammerba dolgoztam, visszamentem az iskolát megnézni, a nosztalgia, ugye? Ott dolgoztam néhány napot, kőművesek mellett culágernek, és az iskolába mentem be aludni, mert az egyik ablak az be volt törve, és ott be lehetett mászni. Egész különös érzés volt egy olyan épületben aludni, ahol azelőtt, hát 150 ember állandó zsidóságát hallatszott, és most tök csönd. Teljesen egyedül, kicsit kísérteties szinten volt. Na és akkor autóstoppal körbejártam Ausztriát.

Tibor rendhagyó utazása egykori alma materébe kicsit kilóg a sorból. Interjúpartnereim többsége megemlítette, hogy évek-évtizedek elteltével felkereste a kis falut, amelyben az iskola állt, de ilyen korai, majdhogynem azonnali visszatérésről más nem beszélt. Vajon mi készítette Tibort erre az útra, miért akarta megtapasztalni a kongó épület kísérteties csöndjét, miért volt szüksége nosztalgizásra? A válasz szép fokozatosan bontakozott ki. Tibor történeteiben az önmeghatározás többször hangsúlyozott motívuma a csavargólét. A gimnáziumi harmadik és negyedik osztály között bejárta Ausztriát, majd az egyetemi évek alatt Olaszországot. Az 1958. nyári ausztriai „körutazás” egyébként sajátos terv szerint haladt, a fix pontok a még működő menekülttáborok voltak, ahol Tibor kis időre mindig meghúzhatta magát.

Maga a táj az lenyűgöző volt. Hogy mondjam, az életforma... én... az emberekkel, vagy az osztrák életformával akkor én nem kerültem igazán kapcsolatba. Én akkor vagabund voltam, egy csavargó, aki járt, és az emberek roppant szeretettel fogadtak. Mindenki meghívott mindig az autóstopposok ebédelni, vagy mi tudom én... egy italra, mert „szegény magyar menekült!”, és hát... honnan jön és mit tudom én... És ezt mind... tulajdonképpen mindig engem meséltettek, és azt, hogy ő hogy él, vagy ők hogy élnek, azt én nem láttam. És ahová én bementem, az általa’ valamilyen menekülttábor volt. Volt a siezenheimi lágerban. Akkoriban a lágerek éppen utolsókat rúgták. Még volt, ahol volt, volt ahol már főlészámolás körül volt, ’58 nyara volt. ’58 őszen azt hiszem, akkor csukták be az utolsó lágerokat valahogy. Tehát ott, abban a kis faluban is..., ahol a barátoméknál, ahol fönt laktunk, mi tulajdonképpen jártuk a hegyeket és nem a faluban voltunk. A faluközösséggel nem érintkeztünk, és azonkívül – mint mondtam – ... az édesanyja osztrák, a mostohaapja meg német volt, tehát abban a kis hegyi osztrák faluban mind a ketten idegenek voltak. Úgyhogy nekik se volt a faluhoz igazán közük. Ilyen értelemben. Egyedüli dolog az volt, hogy mind a ketten kaptunk 10-10 groschnit, amikor a misére mentünk a templomba, mert arra azért... izé volt, hogy a gyereke meg a vendégyerekek, ha jön a perselyezés, tegyen valamit a perselybe. Mert hát különben a falu megszólta volna. De így, ezenkívül, nem... igazán nem... nincsenek benyomásaim az osztrákokról, vagy

az osztrák életről. Az első... – mondjuk az osztrák tájról, az osztrák vidékről, a hegyekről, már az Attersee környéke sem csúnya vidék, illetőleg nagyon szép környék az is. De Salzburg, Halein, az a környék is nagyon szép, és ott a barátommal jártunk ugyancsak néhány nagyon jó hegyi túrán. Azután lent, végig a Wörthersee partján ott akkor volt egy magyar Caritas Otthon, amire véletlenül bukkantam rá, és ott aludtam a ház mögött, és a házból hozta ki a srác a kaját. Az egy ilyen... a Caritas által fenntartott, fenntartott nyaralóotthon volt. Bécsben, bécsi otthonokban tanuló magyar gyerekek, srácok voltak ott, és azok engem elláttak kajával úgy, hogy kihozták a kaját. Mert a felügyelők is magyarok voltak, és azok is ugye tudták, hogy ki vagyok, mi vagyok. És ott bent a házban nem alhattam, de jó nyári idő volt, úgy-hogy kint aludtam a ház mögött az erdőbe, de elláttak kajával. A virágfesztivált megnéztem. A Veldeni Virágfesztivál az, az ma is egy csodálatos látvány, és egy 15 éves srác, illetve 16 éves voltam akkor, kószáltam, és feldíszített luxusautókon, virágokkal feldíszített luxusautókon..., bikinis csajok ott figuráltak. Persze, hogy a Wörthi-tót is átúsztam, meg ilyenek.

A barátjával tett néhány hegyi túra kivételével egyedül járta az országot, de mintha az osztrák tájak megismerésével párhuzamosan igyekezett volna magyarokkal tartani a kapcsolatot. Az osztrák hegyi táj szépségének hosszabb bemutatása után a beszélgetés az Iselsbergben töltött utolsó gimnáziumi évre terelődött. Tibor itt a közösség aktív tagjaként ábrázolta magát, illetve az akkori „banda” évtizedeken át megmaradt összetartását emelte ki. Történeteit mégis egyes szám első személyben mesélte el, rendszerint társ nélkül rózta az utakat és egyedül élte át az élményeket. Másfelől szoros közösségre vágott. A menekülése után hónapokon keresztül élt kis összetartó csapattal egy Linz környéki lágérben, és interjúpartnereim közül egyedül ő csatlakozott a magyar cserkészmozgalomhoz. Amikor befejeződött a gimnázium, Tibort nem elégítette ki a tudat, hogy nagyjából megmarad a csapat, mert sok volt iskolatársával ugyanabból a diákszállóból fognak bejárni az egyetemre. Intenzívebb élményt keresett, és érettségi után elment egy vezetőképző-tanfolyamra. Voltaképpen az NSZK-ban működő magyar cserkészcsapathoz vitte az első külföldi útja, és a későbbi utazások is sokszor a cserkészetthez kötődtek. Mindeközben az egyetemi tanulmányok nem alakultak rózsásan. Tibor három felsőoktatási intézményben próbálkozott, végül a negyediket sikerrel befejezte. Az iskolaváltások Tibor bizonytalanságát, kiforratlanságát mutatják. Tibor képes volt eltartani magát – másokhoz hasonlóan két év elteltével ő is elvesztette ösztöndíját –, de képtelennek bizonyult hosszú távú stratégiai döntést hozni. Az állandóan megszakadó felsőfokú tanulmányok közé hosszabb-rövidebb utazások ékelődtek.

[...] amikor az ösztöndíjat elveszítettem, ki kellett költözni, és akkor Mödlingben laktam egy panzióban. És onnan jártam dolgozni..., benzinkutas voltam egy benzinkútnál, ahol szabadon lehetett az órákat beosztani, hogy mikor... akkor úgy tanult az ember, ahogy akart. Egy kellemes dolog volt... És ezalatt a vizsgaidőszakos év alatt csavarogtam. Lementem Szicíliába, szóval próbáltam zöldágra vergődni magammal, hogy mit... csináljak, mibe kezdjek. És akkor ősszel még mindig nem volt világos a számomra, de akkor már nagyon bizsergett a lábam, hogy na hát, valamit, valamit... azért kell csinálni, valamit kell tanulni. És akkor beiratkoztam a bécsi egyetemre, német irodalom és történelem szakra. Amiből biztos tudtam, hogy nem akarom egyiket sem elvégezni, tehát sem... nem akarok se tanár lenni, se német irodalmár, sem irodalomtörténész sem. Sem német történelemmel, illetőleg a történelemmel sem akarok foglalkozni, de érdekelt, egész egyszerűen, hogy hogy is néz ez ki. Hogy is van... mondjuk a struktúrája az egésznek. És egy szemesztert lehallgattam, aztán akkor utána megint elmentem, nekem Olaszország nagyon ked..., nagyon szimpatikus ország volt. Velencébe... szerettem lejárni. Ott éldegéltem. Aránylag

megtanultam a velencei sikátorokba kiismerni magam, és erre roppant büszke voltam, hogy nem tévedek el Velencében. Közben volt... egy nyáron át Svédországban dolgoztam. Egy nyáron át Németországban dolgoztam egy... csempegyárban..., a futószalag mellett. És abból a pénzből, meg amit mellette... mit tudom én, villanyt szereltem, meg sofőr voltam. Tehát a bécsi vásárpiac, a Naschmarkt, ami a nagy és kis zöldségpiaca Bécsnek, ott volt akkoriban a nagypiac is, a nagy vásárpiac, tehát a nagykereskedői piac. Ott dolgoztam mint teherautósofőr. És mit tudom én, nyomdának a villanszerelését csináltam, meg szóval... mindenféle ilyen dolog. Svédországból azért jöttem vissza, mert a Diákszövetség visszahívott azzal, hogy... a forradalom ötödik évfordulóján volt egy Zutshi nevű indiai diák, aki a... az erőszakmentes mozgalomnak a propagálójaként szervezte meg a magyar forradalomra való emlékezést. És egy ilyen békemenetet tervezett, békemenetet szervezett, ami a Duna mentén végigjött, gyalog, néhány ember táblákkal, le, egészen Andauig, és ennek a csoportnak voltam, részben a csoportot kísérő csoportnak a sofőrje, részben én is meneteltem a csoporttal egy ideig, szakaszokban. Ez is egy aránylag nagy feltűnést keltő akció volt itt, ugye. Rádió, tévé, újságok foglalkoztak velünk és a Zutshival.²⁵

A fenti részletből kirajzolódna a húszas éveibe érkező Tibor koordinátái. Azzal a biztos tudattal járt egyetemre, hogy nem fogja befejezni, és nem is fog dolgozni a területen, a vizsgaidőszakban inkább lemegy a kellemes Olaszországba csavarogni és tapasztalatot szerezni. A velencei sikátorok kiismerése alkalmas volt jópofa hobbinak, de a jövő eltervezésében vajmi kevés szerepe lehetett. Addig is maradt a testet s lelket nemesítő cserkészlet és a nyílt politikai színvállás, a forradalom emlékének ápolása. A három dolog a felidőzés menetében is állandóan egymásba ér, érdekes, hogy nem az utazás előtt, hanem a normális kerékvágásba kerülésre utaló, komolyan vett tanulásra vonatkozott az „akkor már nagyon bizsergett a lábam, hogy valamit azért kell csinálni”.

Megszokhattuk, hogy a diákok első külföldi útjait nem a költekezés jellemezte, Tibor szegénysege viszont mintha a többiekén is túltett volna. Nem véletlen, hogy éppen a dél-itáliai, szicíliai vidék elmaradottsága kapcsán jutott eszébe akkori szűkös anyagi helyzete.

Szicíliában aludtam a narancsligetbe', és ettem narancsot, mert nem volt másra pénzem. [nevet] Kenyéren és narancson éltem. És Bariban, a Bari Ifjúsági szálló... ilyen Jugendherbergebe aludtam, és a lila akác belógott a az ablakon. Én voltam az egyedüli, aki ott voltam húsvétkor, mert az különben ott még ugye teljesen téli időszaknak számít, és Parletta mellett elmentem, autóstoppal csináltam persze mindezt. Elmentem, az autóstoppom az kivitt, Parletta mellett egy salinába, tehát egy só, sókitermelő helyre, Santa-Margherita, Szent Margaritának hívják a helységet. Oda vissza akarok még egyszer menni megnézni, hogy még mindig megvan-e az. Az egy igazi abszolút, abszolút... álmos, délolasz falu volt. Olyan, amilyen... az olasz... realista filmekben van. És ugye *Nincs béke az olajfák alatt*, meg ezek a nem tudom... ismeri ezt a [utcáról behallatszik a dudaszó] Szóval ez a... úgy néztek ki az a vidék, mint ahogy ott ábrázolták az elnyomott olasz... vidéki proletariátusnak a helyzetét. Úgy is néztek rám a gyerekek, meg mindenki, ugye, mint ahogy Afrikában a fehér emberre néznek. Szóval ott idegen nem járt még, vagy nem tudom, hogy mikor előttem, utoljára. Szóval ott az egy teljesen... s át a hegyeken, csavarogtam, az Appennineken át... jártam. Szicíliába lementem, át Villa San Giovanniba, illetőleg Messinába Villa San Giovanniból. Szóval, néztem a világot. Az nekem fontos volt, hogy lássak, és...és... valahol kitöltött és kielégített, hogy igen, én csavargok, és nem, nem

25 Tapeshwar Nath Zutshi, az NSZK-ban élő indiai diák 1958–61 között Münchentől Andauig tartó békemenetet/zarándoklatot szervezett. „Az 1956-os szabadságharc október 23-án kezdődött és november 4-én végződött. E 12 nap emlékére a magyar határon sátrakban fogunk éjjel-nappal éhség-sztrájkot folytatni a vasfüggönyön túl élő testvéreink emlékére.” (Deák 2007: 148.)

voltam... tehát engem mindig érdekelt az, mindig fontos volt számomra, hogy anyagilag valamennyire biztos legyek. Tehát a betéví falatom meglegyen.

Úgy tűnik, hogy mind az olasz turistautak, mind a svédországi és németországi diák-munkák időhúzást és némi megélhetést biztosító kitérők voltak. Hiába a példás nevelőmunka a cserkészletben, a romantikus túrák Olaszországban, a önfenntartáshoz elegendő segédmunkák, a jövőkép nélküli fiatalember erősen szorongott, és ezt előbb-utóbb kénytelen volt bevallani magának is. Az osztálytársai az egyetemen vagy az egyetem otthagásával, de elkezdték egzisztenciájukat építeni, ő meg kb. ugyanott tartott, mint mikor elvégezte a gimnáziumot.

Ez az ilyen ide-oda tengés-pangás, nevezzük ezt egyszerűen útkeresésnek, helykeresésnek. Valahol, ekkor lehettem, ez három év, hát voltam 22 éves körülbelül durván... [gondolkodik] '63-ban... igen '63 őszére, '63 nyarára 22 éves voltam, '63 őszére úgy, valahogy úgy belém jött az, hogy, hát úristen, én ennyi évet, ennyi időt eltoltam, és még sehol nem vagyok ahhoz, hogy valahol, valami legyek. Hogy valamilyen szakma legyen a kezemben. Valamilyen megélhetés, valami... És kezdtem unni azt, hogy azért mindig a nyomornak a szélén tengtem-lengtem. Hát a nyomor, szóval, nem volt, nem volt semmim. Ami rajtam volt, az a ruha, meg hát éppen annyi, annyi, *amennyit a következő egy-két hétben ennem kellett. Annyi pénzem volt. Kész.* [hadarva] Soha többre nem ment. S akkor kezdtem akkor számolni, hogy na most már valahová, valamire kell jutni. [csapkod, hangeffekt] És majdnem hogy egy ilyen Torschluss-pánik, egy ilyen kapuzárás... rémület vett rajtam erőt, hogy, hogy... nekem nincs időm arra, hogy én egy, egy... komoly stúdiumot, egy teljes egyetemet... befejezzek.

Tibor saját meglátása szerint is nehezen talált magára. Egyfelől minden igyekezetével valamilyen lelki közösséghez akart tartozni, de ebből nem lehetett megélni, más elképzelése pedig sokáig nem volt. 1958 nyarán, az éppen befejezett és megszüntetett kammeri iskola utáni nosztalgia feltehetőleg ennek a nyomasztó érzésnek korai megnyilvánulása volt, jóllehet az Iselsbergben töltött utolsó év még számos összetartozást erősítő élményt hozott. Tibor amíg meg nem oldotta élete fő kérdését, korábbi társaihoz képest másnak, és valószínűleg elég magányosnak érezhette magát. Egy kétéves műszaki tanfolyam sikeres elvégzésével végre bizonyítványhoz és állandó munkához jutott. Innentől az úti élmények elmesélése abbamaradt, és egyenesen a munka világának részletező leírásával folytatódott.

A középiskola befejezése után mindegyik interjúpartnerem elutazott még nyugatabbra, világot látni – a másik, „egzotikusabb” irányba, Keletre ők nem is mehettek volna. Az első utakat a kalandvágy, a csavargás motiválta, míg később már a kenyérkeresésre is gondolniuk kellett. Interjúpartnereim úgy jelentették meg önmagukat, mint akik a középiskola befejezése után vásott szabadságharcosként már nem tombolni vágytak, hanem igyekeztek megnyerni a befogadó európaiak jóindulatát. A motoros körtúrák, a konszolidált mulatás – ahol botránykeltés nélkül meg lehetett csillantani a magyar virtust – alkalmas volt a Nyugaton megalkotott idealizált magyar forradalmárkép megerősítésére. Szegények voltak még: kis pénzből nagy utakat tettek.²⁶ Ebben nem különböztek a következő évtizedek kelet-európai turistáinak többségétől, akik a korlátozott valutakeret miatt hasonlóan spórolósan utaztak Nyugatra. Sokszor magyarságuknak köszönhetően jutottak kedvezményekhez – pénzhez, ingyen vonatjegyhez –, és az olasz tengerparton olyan is előfordult,

²⁶ Ez a mentalitás a kelet-európai turisták többségére az egész korszakban jellemző volt.

hogy órabérért mulatoztak. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ők már nem a vasfüggöny mögül váratlanul előbújó, tejfölösszájú gyerekek voltak, hanem Ausztriában edződött, legalább közepes német nyelvtudással rendelkező, vállalkozó kedvű és egyre magabiztosabb fiatalok, akik „igény szerint” forradalmárként jelenítették meg önmagukat. A Keletről jött ember többlettudása talán némi érettséget kölcsönzött az Európát körbezakató huszonéveseknek. A földrajzi horizont tágulása az egyetemi évek végéig tartott, a munkakezdéssel és a gyors családalapítással új célok fogalmazódtak meg. A Nyugat ismertté vált és nem szaladt el, bármikor újra meg lehetett tapasztalni. A családalapítás, a gyerekek születése a magyarországi rokoni kapcsolatok ápolására ösztönzött. A hatvanas évek közepén nemcsak a politikai környezet kedvezett az osztrák állampolgárokra lett emigránsok hazalátogatásának, hanem a nyugati élet bizonyos szintű megismerése, az egzisztencia-teremtés és a családalapítás is kelet felé terelgette a fiatalokat. Az utazásban manifesztálódó szabadságvágyukat az évek során kiélték, a (nyári) szezonmunkák alatt megkerestek annyi pénzt, hogy be tudják fejezni az egyetemet vagy önálló lábra tudjanak állni. Ekkor már sokkal inkább az otthonteremtésre koncentráltak, mint kortársaik általában. Az integrációval párhuzamosan az utazások természetessé váltak számukra: vagy hivatalos útra vagy nyaralni mentek. Úti élményeikről nem maguktól, hanem inkább rákérdezésre beszéltek az interjúszituációban. A nyugati életmód és kultúra mélyebb megismerése és bensőbbé tétele különösen a keleti utak során vált világossá az emigránsok számára is.

Hivatkozások

- Bessenyei István – Heller Ágnes: *Fogyasztói ideológia és hiánygazdaság. Egy érdekkonfliktus természetrajzához.* In: *Értékek és választások.* Budapest, 1986, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 69–78.
- Borda József – Kolacsek András: *Az idegenforgalmi piac.* Budapest, 1974, Közgazdasági és Jogi
- Deák Ernő: *Magyar Középiskolák Ausztriában 1956 után.* Az Ungarische Mittelschulen in Österreich nach 1956 című kiállítás katalógusa. Budapest–Bécs. 1998. Magyarok Világszövetsége – Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége
- Deák Ernő: *Magyar középiskolák – egyetemisták és főiskolások Ausztriában.* In: *1956 utóélete Ausztriában – Európában. A meneküléstől az integrációig.* Bécs, 2007. 143–160. Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége
- Hablicsek László – Illés Sándor: *Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai.* Statisztikai Szemle. 2007. 85. évf. 2. sz. 157–172.
- Hammer Ferenc: *Benzinszagú Színbád.* Café Babel, 2001. 1–2. sz. 144–163.
- Hammer Ferenc – Dessewffy Tibor: *A fogyasztás kísértete.* Replika, 1997. 27. sz. 31–46. o.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2001, Osiris
- Várallyai Gyula: *„Tanulmányúton.” Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után.* Budapest, 1992, 1956-os Intézet
- Zollberg, Aristide: *Újabb hullámok: migrációelmélet egy változó világban.* 41–58. In: Sik Endre szerk. *A migráció Szociológiája.* Budapest, 2001, Szociális és Családügyi Minisztérium

Rigó Róbert

„Ilyen az élet”¹ – Tóth István fotóművész nézőpontjából

Tóth István közel kilencven évvel ezelőtt, 1923. július 26-án született Nyáregyházán. A nagyszülők földművelő parasztok voltak, édesapja, Tóth László már leérettségizett, és falusi jegyzőként dolgozott. Édesanyja, Kovács Zsuzsanna három gyermeket nevelt. Később a család Ceglédre költözött. Tóth István a háború után megnősült, feleségül vette Tóth Irént, és saját vaskereskedést nyitott. Az államosítás miatt 1956-ban bezárta az üzletet, majd az ötvenes évek második felétől a kecskeméti székhellyel működő Zöldségtermesztési Kutató Intézet munkatársa lett, ahol nyugállományba vonulásáig a növényeket, növénykísérleteket fényképezte. Tóth István a háború után néhány évvel kezdett el fényképezni, mesterének Haller Frigyes fotóművészt tartja, aki sokat segített neki, és útbaigazította a kezdő fotóst, hogy sokoldalú tehetségét kibontakoztathassa.

Tóth István szívélyesen fogadott ceglédi otthonában, megmutatta műtermét, jelentős festménygyűjteményét, emlékeit, amelyekhez személyes élmények, baráti szálak fűződnek. Pista bácsi – mert közben felajánlotta, hogy tegezhetem – megkínált a már-már legendássá vált dió ágyas pálinkájával, de sajnos kocsival mentem, így az interjú végén egy kis üveggel és több könyvvel bocsátott utamra.

Pista bácsit először a *Tények, emlékek Tóth István fotóművésze* című kötetéről kérdeztem, amely tartalmazza azt az 52 országot, városokkal, kiállításokkal, évszámokkal és fotóinak jegyzékével, amelyekkel egy-egy kiállításon szerepelt. Az önálló kiállítások, a kiállításokon elnyert díjak és a nemzetközi fotóművészeti tagságok listáját is tartalmazza a kötet, ami nagyon komoly sikerekről és egy hihetetlen gazdag életútról ad számot.

– *Hogy sikerült ezt a nagyon jelentős életművet elérni és dokumentálni ebben a kötetben?*

– Hát kérlek, ez csodálatos dolog, maga a csoda, mert 52 országban 2200 nemzetközi kiállításon szerepeltek a képeim. Pontosan 2201-en. Kerekes Magdolna aranyos könyvtárosunk volt az intézetben, aki állandóan ostorozott engem, hogy miért nem rögzítjük írásban a kiállításaimat. Mondtam neki, hogy hagyjon békén, mert beleőrülnék ebbe a munkába, ugye a 2200 kiállításnak 2200 katalógusa van, amely tartalmazza a kiállított képeket, a díjazásokat, miegymást.²

1 Tóth István egyik ismert képének a címe, egy idős parasztember portréja.

2 Tóth István alkotásai 328 nemzetközi kiállításon kaptak díjakat. Jelentősebb díjak, kitüntetések: Az Évszázad Kiváló Fotóművésze (New York 1980), Balázs Béla-díj (1979), Székely Aladár-díj (1980), SZOT-díj (1984), érdemes művész (1986), Magyar Fotóművészek Szövetsége Életműdíj (1998), Magyar Köztársasági Érdemrend Keresztje (1998), Hazám Díj (2009).

– *És ebbe a kötetbe sikerült mindezt összegyűjteni?*
– Magdi vállalta, hogy ezt megcsinálja. Kérlek szépen, gépkocsival átszállítottuk hozzá a rengeteg katalógust. Ő ezeket szétrakta a szobájában a földön, szökdécselve járt közöttük egy fél évig. Magdi ez idő alatt feldolgozta mindet, amiért nagyon hálás vagyok neki.

– *Nagyon alapos munka.*
– Nagyon. A hazai és külföldi kiállításokon szerepelt alkotásaim listája. Ennyi képpel versenyeztem. Nem ötten, nem tízzel, nem ötvennel, hanem 392-vel. Tóth István külföldi kiállításon nyert díjai. A városnevek listája, ahol kiállították a képeimet, és ezek ott mind megtalálhatók részletesen, hogy mikor, hol, melyik képpel szerepeltem. Ez a magyar fotográfia történetében egyedülálló.

– *Olvastam, hogy Nyáregyházán születettél 90 évvel ezelőtt, édesapád jegyző volt, édesanyádról kevesebb információt találtam.*

– Anyám nevelte a gyerekeket. Lánykorában itt Cegléden, egy divatáru-szaküzletben volt eladó, miután megházasodott, jöttek a gyerekek, hárman voltunk testvérek, Ilona nővérem, aki a legidősebb volt, 14 éves korában agyhártyagyulladásban meghalt, és még volt egy bátyám, aki már szintén meghalt. Tehát édesanyám a gyerekeket nevelte.

– *Több helyen is említetted, hogy gyermekkorodban az anyai nagyapával sokat jártatok szekéren a tanyavilágban, ami a „Gyermekkorom emlékei” című fényképsorozat témáját is ihlette.*

– Nagyapa gazdálkodó ember volt. Volt neki egy szekere meg egy lovacskája, amivel gyakran jött hozzánk, hogy: „Pisti, gyere, megyünk a rétre kaszálni!” És akkor fölültem mellé a bakra, mentünk és nagyapám mesélt nekem. Hemperegtem a fűben. A gyönyörű fehér tanyafalak a napsütésben csak úgy virítottak, úgyhogy ez annyira megmaradt bennem, hogy bizonyos alkotói időszakomban ezt a témát is lefényképeztem. Ugyanis, ha áttekintetted az albumot³, abban láthattad, hogy képeimet nagyobb témák köré csoportosítottam. A „Pillanatok” ciklus volt az első, ebben olyan általános emberi problémákat mutattam be, mint a „Kitagadottak”, a „Vetélkedés vége”, a „Gyűlölködő”, vagy az időskor és az öregség (*Találkozás, Nehéz út volt, Öregek, Időtlenség, Ilyen az élet*), aminek során emberi tragédiákat, sorsokat ábrázoltam. A második ciklus, a „Kortársak” címet viseli.

– *Ebben a ciklusban kortárs képzőművészeket, írókat fényképeztél. A portrékon – sokak szerint – nagyon jól ragadtad meg az egyéniségeket, a karakterek jellemző vonásait.*

– Tudod, egyszer lapozgattam egy folyóiratot, és Ady Endre portréját láttam meg benne. Gyönyörű kép ez, amit Székely Aladár készített. Akkor elgondolkoztam azon, hogy miért csak egy Ady-portré van. Ezek után elhatároztam, hogy én terv szerint sorra lefényképezem a Magyarországon élő legjelesebb művészeket: Barcsay Jenőt, Czöbel Bélát, Szervátiusz Jenőt stb. Ezt a tervemet sikeresen végre is hajtottam. Mikor a sorozat végére értem, a Múcsarnokra jegyezték be egy kiállításra Budapesten. Akkor már belekezdtem a harmadik ciklusomba, a „Gyermekkorom emlékei”-be. Ebben a paraszti életet, a tanyavilágot szerettem volna bemutatni. Amikor kérték az anyagomat, még nem voltam kész vele, úgyhogy az áldott jó Mészöly Gyulának⁴ köszönhettem, hogy sikerült határidőre befejeznem.

3 A Tóth István, Cegléd, *Az évszázad kiváló fotóművésze* című fotóalbumról van szó.

4 Mészöly Gyula (1910–1974) biológus, növénynevelő, az MTA rendes tagja volt. 1932-től a Kertészeti Egyetemen tanult. 1940-ben a Kecskeméti Gazdasági Szaktanítóképző Intézet szaktanára lett, a tanítás mellett nevelő és kutató munkát is végzett. 1941-ben kezdte el szervezni a Kecskeméti Kísérleti Telep felállítását, amely 1943-ban Állami Kertészeti Telepként jött létre. 1948-tól jelentősebb

Nagyon sokat köszönhetek neki, mindvégig támogatót a művészi pályámon. Sőt egyszer nagyon csúnyán letolt. Homoki Bandi volt a titkára, akivel jó barátok voltunk, mindent elmondunk egymásnak. Bandi volt a legjobb kollégám. Történt egyszer, hogy a Fotográfia London Szalonjának nagydíját nyertem el. Mentem a Bandihoz, hogy elújságoljam neki a nagy hírt azzal, hogy újabb pofont adtunk az *imperialistáknak*. Mert ezt mondtam – némi iróniával – minden újabb elnyert díj esetében. Miután ezt elmondtam neki, ő magához ölelt, gratulált, és visszamentem a helyemre dolgozni. Nem sokkal később megszólalt a telefon, hogy menjek fel, mert az igazgató úr hívat. Fölmentem Mészöly Gyula bácsihoz – mert így hívtuk –, aki nehezményezte, hogy neki mástól kell megtudnia az újabb díjat, ezért szégyelljem magam. Én nem akartam dicsekedve menni az igazgatómhoz, így tényleg nem közöltem vele a hírt. Attól kezdve az én fotós életem szorosan kapcsolódott Mészöly Gyulához is, mert nagyon érdekelte a munkásságom, és nagyon sok mindenben segített engem.

– *Úgy tudom, hogy az ötvenes évek második felétől kezdtél el dolgozni Kecskeméten, a Zöldségtermesztési Kutató Intézetben.*

– Nagyon régen volt, az évszámra nem emlékszem pontosan, de az intézetet először Kecskeméti Kísérleti Gazdaságnak hívták, később vette föl ezt a nevet.

– *Hogy kerültél Ceglédről Kecskemétre, és pont ebbe az intézménybe?*

– Cegléden volt a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Intézet gyümölcskutató részlege, az igazgatója, Nyujtó Ferenc⁵ jó barátom volt. Amikor ő egy-egy fajtáját meg akart örökíteni, eljött hozzám, hogy fényképezem le ezt az ágat, vagy azt a termést. Egyszer idejött hozzám az én barátom, Nyujtó Feri azzal, hogy Mészöly Gyula kérdi, lefényképeznék-e egy albumra való kutatási anyagot, mert nemzetközi konferencia lesz náluk Kecskeméten, és ezzel az albummal szeretné megajándékozni a vendégeket. Természetesen elvállaltam ezt a felkérést. Ezután átmentem Kecskemétre, és Mészöly Gyulával megbeszéltük a dolgokat, és megcsináltam az albumot. Amikor átadtam neki az anyagot, megnézte – nagyon tetszett neki –, felajánlotta, hogy jöjjen ide dolgozni. Erre azt mondtam neki, hogy nem lehet, mert önöknek van már egy fotográfusuk, és én senkit nem akarok az állásából kitűzni, vitapartnerrel meg nem tudok dolgozni. Erre Mészöly Gyula megnyugtatóan, hogy a fotóst behívták katonának. Még akkor is tiltakoztam, hogy miután leszerel a katonaságtól vissza

beruházásokkal Állami Kertészeti Kísérleti Teleppé szervezték át az intézményt. 1950-ben a ceglédi kísérleti telepet is a kecskemétihez csatolták, a növénynemesítő munka egyre szélesebb körű lett: takarmánynövények, gyümölcsök és dísznövények nemesítésével, kutatásával is foglalkoztak. 1955-ben ismét átszervezték az intézményt Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet néven. Az intézményt mindvégig Mészöly Gyula vezette, aki elsősorban paradicsomnemesítéssel foglalkozott. Több paradicsomfajtát és egyéb növényfajtákat nemesített. Hét önálló könyve és számos tudományos dolgozata jelent meg. Munkásságát 1956. március 15-én Kossuth-díjjal jutalmazták. 1957-től Bács-Kiskun megye országgyűlési képviselője volt egészen 1972-ig. Mészöly Gyula 1961-ben kezdte el szervezni a kecskeméti felsőfokú technikumot, amit később ő vezetett (ez az intézmény a mai Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Karának az elődje). A Mészöly Gyula által alapított intézet 1971. január 1-jétől Zöldségtermesztési Kutató Intézet néven működik (ZKI).

5 Nyujtó Ferenc (1922–1999) gyümölcsnemesítő, több jelentős fajta nemesítője. 1949-ben ő kezdeményezte a ceglédi gyümölcsnemesítő intézet felállítását. Az intézetet 1950-ben hozták létre, 1951-től vezette Nyujtó Ferenc – 37 éven át –, 1988-ig a ceglédi gyümölcskutató. A gyümölcsnemesítő munkát a helyi fajták összegyűjtésével, majd gondos válogatásával kezdték meg. Elsősorban kajszibaracknemesítéssel foglalkozott, de meggy-, őszibarack-, almafajtákat is nemesített, emellett csonthéjasok vadalanynak széles választékát is előállította. Nemesítő iskolát hozott létre, tanítványai ma is folytatják az irányításával megkezdett nemesítőmunkát.

kell adni neki a munkát, de ő megnyugtatóan, hogy ezt bízzam csak rá. Úgyhogy akkor mi kezdet fogtunk, én elvállaltam a munkát, és így műszaki ügyintézői státusba kerültem. Ez számomra egzisztenciális és szakmai szempontból is nagyon sokat jelentett.

– *Ha jól tudom, ott dolgozott idősebb Szappanos István is grafikusként.*

– Nagyon remek garnitúra volt ott. Szappanos Pista szakmabéli volt, grafikusként ő rajzolta a növényeket, készítette a grafikákat. Az egész kutatógárda olyan volt, mintha testvérek lettünk volna.

– *Az intézet vezetői tudatosan művészbereket vonzottak be ezekre a munkákra, vagy ez csak véletlenül jött így össze?*

– Nem, Mészöly Gyula a legkezebb ember volt. Nála a takarítónőnek is a legjobbnak kellett lennie. Mindenben a csúcsot szerette Mészöly Gyula, maximalista volt. Az elődöm megmutatta az albumot, amit ő már korábban megcsinált. Mészöly Gyula ezek után mégis engem kért fel, hogy készítsék egy másikat.

– *Az, hogy a Zöldéstudatában fotós munkakörben kezdte el dolgozni, az szerencsés volt, hiszen így a munkád is és a hobbid is találkozott.*

– Először szörnyű volt ez számomra. A növényeket az első időszakban én gyomoknak láttam. Amit a kutatók ott dédelgettek meg simogattak, nekem gyomok voltak. Mondom magamban: „Te úristen, nekem ezt kell csinálnom itt?” Később megszerettem, és művészfotókat csináltam a növényekről is. Megkomponáltam azokat a képeket is. Egy paradicsomtő sem mindegy, hogy áll a képen. Triticale, kukorica, dinnye, gomba, egy egész kiállításra való anyagot csináltam belőlük. Ezek 30×40-es képek, elkészültem vele, hogy egyszer majd lesz egy kiállításom ezekből a képekből. De nem lett sehol kiállítva, ma is őrzöm. 30×40-es nagyítások, szakmai anyag, gyönyörű. Volt egy verseny a mezőgazdasági kiállítás alkalmából, oda beküldtem ezekből a képekből, melyekkel második díjat nyertem.

– *Milyen indíttatásból kezdte el fényképezni?*

– Halovány árnyéka se volt annak, hogy én fotóművésznek készülök, nem voltak ilyen ambícióim. Az intézeti munkám előtt, a háború után saját vaskereskedést nyitottam Cegléden. A háború alatt Berger Lipót üzletében tanultam meg a vaskereskedői szakmát, de én eredetileg hajószakács akartam lenni, cukrász-szakács. Erre az elhatározásra úgy jutottam, hogy a szomszédunk fia egyszer hazajött nyári szabadságra, aki hajószakácsként dolgozott, és emlékszem egy nagy farönkre, melyre leültünk, és hosszasan mesélt nekem a tengeri utakról. Hát ez olyan élményt adott nekem, hogy én is hajószakács akartam lenni.

Annak érdekében, hogy a szakmát kitanuljam, apám felvitt engem Pestre, a Nyugati pályaudvar melletti étterembe, a Démuszba. Az éttermet Németh László apósa bérelte, aki a Gundel családdal is rokonságban volt. A szakmai tárgyak mellett az angol, a német és a francia nyelveket is párhuzamosan kellett volna tanulni, emellett nagyon drága volt a tandíj is. Apám már nyugdíjas volt, így a szüleim nem bírták vállalni ezt a magas költséget. Ott nekem a szállást és a megélhetésemet is finanszírozni kellett volna. Szóval erről az álomról le kellett mondanom. Így lettem vaskereskedő.

Az egyik barátomnak cukorkaüzeme volt, a front átvonult őrajta is, tönkretették mindenét. A háború után újra akarta indítani a termelést, ezért mindenét pénzzé kellett tennie. Akkor jött el hozzám is egy fényképezőgéppel, hogy azt vegyem meg tőle, mert pénzre van szüksége. Én éppen akkor, 1945. május 21-én nősültem, és azt gondoltam, hogy nagyon jól jön a fényképezőgép, mert hamarosan jönnek majd a gyerekek, és lesz mivel megörökíteni

a családomat. Azonban a géppel problémáim adódtak: fogalmam sem volt arról, hogy az a sok billentyű és gomb, ami a gépen volt, az mire való. Ezért elkezdtem vadászni a háború előtti fotós lapokra, és találtam is néhányat, de erről a témáról egy szót se írtak a lapokban. Ahogy nézegettem a lapokat, egyszer olvastam egy 1936-ban megjelent cikket Haller Frigyes fotóművésztől.⁶ Ez szöveget ütött a fejembe: „Mi az a fotóművészet?” Addig soha nem hallottam erről. Azt gondoltam, az lesz a legjobb, ha én fölkeresem ezt a jóembert, és megkérem, első kézből, hogy magyarázza el nekem, mire valók ezek a billentyűk a gépemen. Így is tettem. Fölmentem hozzá, kedvesen fogadott, nagyon aranyos volt, és jól körülmosolygott. Azt tanácsolta, hogy a géppel keressem föl valamelyik múzeumot, ahol az igazgató nagyon meg fog örülni, mert ez egy 9×12-es, lemezes fényképezőgép, amivel egykor üveglapra fotografáltak. Azután megmutatta, hogy manapság már vékony filmszalagra fényképezünk. Hát így kezdődött az én kapcsolatom a fényképezéssel. Ezután eldöntöttem, hogy nekem most már egy ilyen gépet kell vennem. Vettem is egy 6×6-os Rolleicord gépet, amit magam alakítottam át kisfilmre. Ez a magam barkácsolásával elég kezdetleges volt, de működött. Egy nap, amikor az utcán mentem a géppemmel, elélem állt két szovjet katona, hogy cseréljem el a gépemet a náluk lévőre. Nem volt mit tennem, belementem a cserébe, amivel végül is jól jártam, mert egy jó Agfa Carat kisfilm fényképezőgéphez jutottam, ami a mai napig is megvan.

– *El kell ismerni, bátor és kitartó voltál, amiért teljesen kezdő fotósként elutaztál Budapestre, hogy felkeresd az ország egyik legjobb szakemberét, magyarázza el, miként működik a masinád.*

– Mit tudtam én azt akkor! Olyan szívélyesen fogadott ez az ember engem, hogy az hihetetlen. Ezek után én elkezdtem fényképezgetni, és készítettem egy albumot, amibe 1946-tól 1953-ig készültek a felvételek, ez a mai napig is megvan. Ezt az albumot elvittem Haller Frigyesnek véleményezésre. Előtte itt a ceglédi tudorokkal kiértékelünk az albumomat, akik azzal biztattak, hogy: „Na, Pistám, ettől aztán majd leesik Hallernek az álla!” Nem így történt. Otthagytam Haller Frigyesnél az albumomat, azt mondta, hogy majd megírja a véleményét. Haller nagyon komolyan vett, és részletes kritikát írt minden egyes képemről, nem volt az albumban szerinte egyetlen jó kép se. A kritikája arra is kitért, hogy megrajzolta a képet, miként lett volna jó. A markáns kritika ellenére később megszerettem Hallert, és attól kezdve rendszeresen konzultáltunk. Gyakran felvittem hozzá a felvételeimet, hogy megbeszéljük azokat.

– *Tehát azután, hogy megkaptad Haller Frigyes kritikáját, elkezdted tudatosabban foglalkozni a képszerkesztéssel, és ez meghatározó volt fotóművésszé válásodban?*

– Ő bíralt engem, bírálta a képeimet rendszeresen. Aztán még nagyobb kedvet kaptam a fotóművészethez, most már elkezdtem foglalkozni a képszerkesztéssel, folthatással, a fényhatással, a vonalvezetéssel, a kompozícióval, tehát ettől kezdve tudatosan művészfotók létrehozására törekedtem. Amikor elkészültem 8–10 új képpel, mentem Haller Frigyeshez kikérni a véleményét. Egy ilyen alkalommal egyszer összeráncolta a homlokát, tologatta a képeket, négyet kiválasztott közülük, majd kihúzta az asztalfiókot – mintha ma lenne –, kivett belőle egy cetlit, és azt mondta, hogy ezt a négy képet küldjem el erre a címre. Ez a „cetli” az 1956-os bordeaux-i nemzetközi kiállítás nevezési lapja volt. Így

⁶ Haller Frigyes (1898–1954) fotóművész, szakíró, a Magyar Radiátorgyár igazgatója volt. 1929 és 40 között kiállított képeivel számos kítüntetést nyert. Kritikai munkássága, kiállítási bírálati a magyar fotókultúra kialakításában jelentős szerepet játszottak. Írásaiban következetesen kiállt a fényképezés művészi rangjának elismerése mellett.

küldtem el a Haller által kiválasztott első négy képemet egy franciaországi nemzetközi kiállításra. Mind a négy képemet beválogatták a kiállított képek közé.

– *A szocializmus időszakában milyen problémákkal, nehézségekkel járt Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban lévő versenyekre, kiállításokra képeket küldeni?*

– Nagyon sok probléma volt ezzel. Nem küldhettünk képeket csak úgy külföldre, előtte a fényképeket föl kellett vinni Pestre, bemutatni a Fotóművészek Szövetségénél, és miután ott rányomták vagy nem egy háromsarkos bélyegzőt, hogy kiküldhető, azután lehetett postázni. Gyakran előfordult, hogy fölvittem 8–10 képet engedélyeztetni, de közülük esetleg kettőre nyomták csak rá a bélyegzőt, hogy mehetnek. Szörnyű dolog volt ez számomra.

– *Milyen szempontok szerint cenzúrázták ezeket a képeket?*

– Politika volt az egész. Például a „*Kitagadottak*” vagy a „*Vetélkedés vége*” című képeimet nem engedték kiküldeni, mert cigány van rajtuk. Szóval szörnyű dolog volt ez. Nekem minden egyes esetben, ha képet akartam külföldi kiállításra küldeni, föl kellett utaznom Budapestre, a szövetségben a képeket bemutatni, lebélyegeztetni, de úgy, hogy a képeket ott kellett hagyni, majd néhány héttel később lehetett értük menni. Ami képem le volt bélyegezve, azzal el kellett mennem a Nemzeti Bank devizaigazgatóságához, azok rányomták megint a bélyegzőt, hogy kiküldhető. Elképesztő procedúra volt mindez. Én dacoltam velük, mindent elkövettem, amit lehetett, elmentem minden szervhez, annak érdekében, hogy ki tudjam küldeni a képeimet. Egy idő után jöttek a szép sikerek. Már az első kiállításon négy képem került a falra. Én akkor még nem tudtam, hogy ez mit jelent. Ma már tudom, hogy egy komolyabb kiállításra beérkezik pár ezer kép, és abból kiállítanak kétszázat. Így ha a teljes anyagból egy kép a falra kerül, az már nagyon jó eredmény. Nekem mind a négy képemet kiállították elsőre. Ezek után újabb és újabb kiállításokra küldözgettem a képeimet, a sok adminisztratív akadály és cenzúra ellenére is. Az első díjat Indiában, Calcuttában kaptam, ez egy bronzérem volt, a második díjam egy aranyérem lett La Corunában. Ettől kezdve engem már jegyeztek a nemzetközi kiállításokon.

Magyarországon fotós szakmai körökben nem sokan örültek a sikereimnek. Mindent elkövettek, hogy lehetetlenné tegyenek. Hosszú volna felsorolni azokat a buktatókat, áskálódásokat, amiket elkövettek ellenem. Előfordult, hogy bírálatra kérte a szövetség a képeimet, hogy elemezzék, mi a titka a sikereimnek. Hevesy Iván⁷ egy elismert fotóesztéta volt, és azt mondták, hogy majd ő fogja bírálni a képeimet. Becsaptak, mert nem ő méltatta a képeimet, hanem Gink Károly⁸, aki nagyon haragudott rám. Erősen és vitatható módon kritizálta a képeimet. Én szerettem Gink Karcsit, aranyos, jó gyerek volt, de féltékeny volt az elismeréseimre. Lejött hozzám egyszer Ceglédre, becsöngetett, nagyot néztem a kapuban: „Károly, hogy kerülsz ide?” Azt mondta: Öregem, olyan híreket hallok rólad, amire azt mondom, hogy nem igaz! Miután bejött a lakásba és leültünk, már villogott a szeme, mert gondolta, hogy most megfogott, mert itt egyetlen kiállítási díj sincs. Általában az a szokás, hogy ha van egy serleg, akkor a vitrinbe, jól látható helyen, elhelyezik azt. Meg is

7 Hevesy Iván (1893–1966) film- és fotóesztéta, film- és művészettörténész. Kassák Lajos köréhez tartozott, a *Ma* és a *Nyugat* című folyóiratokban publikált. 1947-től az Iparművészeti Főiskola tanára volt, míg 1951-ben kényszernyugdíjazták. 1957 után a *Fotó* és a *Filmvilág* lapokban publikált, két fotótörténeti könyve jelent meg.

8 Gink Károly (1922–2002) Balázs Béla-díjas fotóművész. 1942-ben nyert először nemzetközi kiállítás aranyérmét. 1951 és 1954 között a *Magyar Fotó* munkatársa volt. Több mint 200 önálló kiállítása volt, 52 könyvet illusztrált.

kérdezte, hogy hol vannak a díjaim. Erre kibontottam aládát, és egy széles asztalra kiraktam vagy százat, amire ő azt mondta, hogy ne rakjak ki többet, ez csodálatos.

– *Ez a szakmai féltékenység csak a fotósokat jellemezte? Ha jól tudom, Kecskeméten és Cegléden büszkék voltak a te elismerésedre, sikereidre.*

– Ez az irigység csak a fotós szakmát jellemezte, kimondottan. Tudták, hogy ki vagyok, milyen eredményeim vannak, mégis agyonhallgattak. Magyarországon nem kaptam díjakat ekkoriban. New Yorkban kaptam meg az *Évszázad Kiváló Fotóművésze* díjat, amit a *The Photographic Society of New York* hozott létre, és ezt először nekem ítélték oda. Ez egy új alapítvány volt, kaptam tőlük egy levelet, amelyben jelezték, hosszú csatározás után végre sikerült ezt az alapítványt megszavaztatni, és jelezték, hogy engem is felterjesztettek a díjra. Nekem még levelezőpartnerem se, senkim se volt New Yorkban. Tehát ez is azt mutatja, hogy a nemzetközi fotós világ már mennyire ismert engem akkoriban. Ezt is be kellett a szövetséghez jelenteni, amit ők továbbítottak a minisztériumba. A minisztérium engedélye kellett ahhoz, hogy átvehessem ezt a kitüntetést. Tervezett utazásom előtt három nappal még nem volt meg az engedélyem.

– *Ez 1980-ban volt, ugye?*

– Akkor, igen. Már megvolt a repülőjegyem is, de engedélyem nem volt. Végül az utazás előtti napon megjött az engedély, így kimehettem átvenni a díjat. Később itthon is kaptam már különféle díjakat, jött az *Érdemes Művész* cím 1986-ban, akkor az eredményeim már nem lehetett elhallgatni. Indiában a fotográfia feltalálásának 150. évfordulója alkalmából világkonferenciát rendeztek. Európából egyedül Tóth Istvánt hívták meg erre, az elnöki asztalnál ültem, és én adtam át a kitüntetéseket. Csak jelképesen mondom, hogy a nemzetközi fotós világ engem nagyon elismert, míg idehaza, Magyarországon kevésbé fogadtak el. Egyszer a *Fotó* című lapban írtak egy nagy cikket *Megállt az idő?* címmel. Ebben kritizáltak és elmarasztalóan szóltak a képeimről, mert én a klasszikus művészet útján jártam, én nem fényképeztem drótgubancot meg rothadt fagyökereket. Az én elsődleges feladatomban a klasszikus művészet elvei alapján készült kép és az emberábrázolás volt. Ezen írás után zavarba jöttem és elbizonytalanodtam. Azon gondolkodtam, hogy valamit változtatnom kell. A következő héten Brüsszelben aranyérmet nyert az a képem, amit kritizáltak. Ekkor megvigasztalódtam és elhatároztam, hogy nem törődöm ezekkel a kritikákkal, csinálom tovább a dolgomat úgy, ahogy eddig. Ezt a mai napig is így teszem. Sőt elmondhatom azt is, hogy van egy tanítványom, egy nagykőrösi fiatalember, akit Papp Eleknek hívnak.

– *Ő optikus, ha jól tudom.*

– Optikus, igen. Szemvizsgálaton voltam nála, és a falon néhány fényképet láttam. Látszott rajtuk, hogy nem átlagos amatőr képek. Mégis jeleztem neki a látható hibákat. Akkor Elek megkért, hogy segítsék neki. Elmondtam, hogy nézd Elek, több kitaposott út van, ami a sikerhez vezet. Ki kell választanod, hogy te melyik utat akarod járni. Elmondtam neki, hogy én hogyan dolgozom, és miben tudok segítséget nyújtani. Erre ő kijelentette, hogy ezt az utat akarja járni. Nagyon örülök annak, hogy Elek így döntött. Kimondottan Tóth István-stílusban dolgozik, és én segítem őt ebben. A szép nemzetközi sikerek bizonyítják, hogy jó utat választott. Hangsúlyozom neked, hogy én igazából fényírok. A fényvel mindig azt világítom meg, ami a legfontosabb a képen. Mert egy kép esetében, mindig az a törvény, hogy a legfehérebb felületet látod meg először, aztán a többit. Tehát a fehér a domináns, ezért arra teszem a fényt, arra amit meg szeretnék mutatni neked. A fényírás az én művészetemben meghatározó. Örülök, hogy Elek barátom átvette ezt a stílust, és nem hal ki énvelem, hanem van egy ember, aki továbbviszi ezt a stílust. Ennek nagyon örülök.

– *Ő is fekete-fehérben dolgozik?*

– Színesben kezdett, de most már teljesen mellőzi a színes képeket. Rájött, hogy a fekete-fehér az izgalmasabb. Sajnos a színes képek tarkák. Én is készítettem színes képeket, az első kiállító voltam Magyarországon, aki külföldre színes képet küldött, de abba is hagytam. Tulajdonképpen a színes fotón a piros szín veszi át a fekete-fehér képhez viszonyítva a fehér meghatározó szerepét. A rendőrlámpa is piros, tehát figyelemfelkeltő szín. Szerencsére ma már vannak, akik kimondottan a színek kompozíciókra, például a zölddel, sárgával vagy a lilával építkezve komponálják a képeiket. Ezt elfogadom és szeretem is.

Itt megemlítem a fiamat, aki színesben és fekete-fehérben is készít képeket. Őt Apáti-Tóth Sándornak hívják. Felsőfokon fotografál, sikeres kiállítóművész. Több mint hatvan önálló kiállítása volt eddig idehaza és külföldön. Például az Ernst Múzeumban, Prágában, Helsinkiben, a Magyar Nemzeti Galériában. Ennek szintén nagyon örülök.

Amellett, hogy én egész életemben fotografáltam, óriási gyűjtőmunkát is végeztem, a szakmai kapcsolataim segítségével létrehoztam az „*Őt világrész fotóművészete*” gyűjteményemet.

– *Igen, azt olvastam, hogy ez egy közel 2000 darabos gyűjtemény a világ legnevesebb fotográfusaitól.*

– Igen. Ez is véletlenül indult el, mert a londoni kiállításon díjnyertes képemet egy ír kolléga kérte el azzal, hogy nagyon szeretné magának megtartani. Azt mondta, hogy cserébe elküldené az övét. Mondtam neki, hogy rendben. Tehát ez volt az induló szál, hogy cserélünk. Hát ez ment olyan 8–10 képig. Azt gondoltam, hogy ez így nem fog menni. Ezután elővettem a katalógusomat, kiírtam az aranyérmesek címeit, és leveleket küldtem nekik. Ezt követően már jöttek a képek hozzám. Így már közel 2000 képből álló gyűjteményem van.

– *Van egy nagyon komoly fényképezőgép-gyűjteményed is, a képeid negatívjai be vannak katalógizálva, és ha jól tudom, egy emlékház létrehozásában gondolkodtatok Kecskeméten vagy Cegléden. Hogy áll most ez az ügy?*

– Kecskemét volt az első. Amikor én nyugdíjba mentem, illő módon elbúcsúztam a város polgármesterétől és a megyei tanács elnökétől, Gajdócsi Istvántól. Ő egy nagyon aranyos ember volt, jó barátságban voltunk. Ekkor azt kérdezte Gajdócsi, hogy jó, jó, hogy nyugdíjba megyek, de mit hagyok itt nekik. Erre azt mondtam neki, hogy az új szakszervezeti székház egy termében önállóan fogok elhelyezni képeket, úgyhogy azt hiszem, ott van vagy húsz képem. Az új épületbe a szakszervezet vezetői az alkotóművészekről levélben kértek egy-egy alkotást, hogy azzal díszítsék a termeket. Köztudott, hogy a fénykép se a tűzzománcsal, se az olajképpel, se a szoborral nem házasítható, ezért azt mondtam Gajdócsinak, hogy ezt tudom felajánlani. Erre Gajdócsi kijelentette, hogy ez neki kevés, neki a teljes életmű kell. Erre a célra öt házat jelölt meg Gajdócsi István, majd megkért, hogy nézzem meg azokat, és válasszam ki közülük a leginkább megfelelőt. Én a Zimay utca 5. szám alatti épületet választottam, amely Kecskemét egykori polgármesterének a háza volt. Gajdócsi behívatta Nyilas Gábort, a megyei terosztály vezetőjét, kezébe adta a kulcsát, hogy ezt azonnal intézzék. Farkas Gábor és Sőreg Dénes építésmérnök barátom tervezték az emlékházat. Gyönyörű átalakítási tervet csináltak. A padlásszobákat úgy akarták kialakítani, hogy ha távolabbról jön valaki, akkor ott aludhasson, lentre tervezték a kiállítást, az alagsorba vetítőtermet és előadótermet. Nyilas Gábor egyszer azzal jött hozzám: Pista bácsi, a sporthivatalnak lejárt a bérleti szerződése, készen van az épület, de most tatarozzák, ezért ideiglenesen a hivatal beköltözhetne-e a Zimay utcai épületbe. Erre azt mondtam neki, hogy, miért ne,

persze, Gábor. Azt hiszem, még most is ott vannak, mert közben Gajdócsi meghalt, és az emlékház tervéből se lett semmi.

Később Kecskeméten volt egy kiállításom, Gajdócsi utódja akkor odajött hozzám, bemutatkozott, és közölte velem, hogy az emlékház terve tovább él, és be is írt az emlékkönyvembe. A következő utód már nem tudta, hogy ki az a Tóth István. Egy pesti útja alkalmával karambolozott, és ott halt meg. Az emlékház ügye ezzel bezárult. Később, amikor Szécsi Gábor volt a polgármester, eljött ide hozzám Ceglédre, hogy a Fotótörténeti Múzeum mellett van egy telek, oda egy Tóth István-emlékházat, egy múzeumot építenének, ha adnám az életművemet. Azt válaszoltam erre az ajánlatra, hogy természetesen adom. Megcsináltatta a mérnöki tervet, megvan minden az új emlékházhoz. Már csak a startpisztolyt kellett volna elsütöni, amikor jött a választás, és új polgármestert választottak. Én ezeket a kész dossziékat a hónom alá vettem, és elmentem Kecskemétre az új polgármesterhez. Megmutattam neki, hogy hol tartunk a tervekkel. Erre kijelentette, hogy sajnos nincs pénz. Később Zombor Gábor polgármestert még egyszer megkerestem, hogy nem gondolták-e meg magukat. Erre azt mondta, hogy nézze, itt most megszűnt a mozi, beadtuk rá a pályázatot, ha megnyerjük, akkor ott tudunk csinálni valamit.

– És akkor itt tart most a kecskeméti Tóth István-emlékház ügye? A Magyar Fotográfiai Múzeumot is elviszik Kecskemétről Budapestre a tervek szerint. Ha jól tudom, a kiállítási anyagaid is megvannak.

– Egy nagy kiállításom volt a Múcsarnokban. Három terem tele volt képekkel a ciklusaim alapján: „Pillanatok, Kortársak, Gyermekkorom emlékei”. Ez az anyagom azóta is itt van. A fényképek nagyméretűek: 1×1 méteres paszpartun, vannak az 50×60-as képek, gyönyörű anyag. Ezt bemutatták egyszer Cegléden, a Kossuth Lajos Múzeumban is. Mikor tatarozták a múzeumot, ki volt ürítve az egész, és mielőtt visszapakoltak volna, az összes helyiségben volt egy nagy Tóth István-kiállítás. Még egy kiállítás volt ebből a kollekciónál Szlovákiában, Komarnóban a Jókai Múzeumban. Azóta itt van lerakva nálam, és arra vár, hogy hol tudom elhelyezni őket. Az Országos Széchényi Könyvtár Jelenkori Fotóművészet Gyűjteményének ajándékoztam körülbelül 300 képemet. De az is fontos, mert a kutatók meg ott dolgoznak a könyvtárban. Ezenkívül igen sok magángyűjtőnél és közgyűjteményben vannak képeim az ország területén, például Debrecenben, Szegeden, Dunaújvárosban, Veszprémben, Szekszárdon, Szolnokon, Budapesten és más városokban is. Budapesten a Váci utca 18. szám alatt van egy Tóth István Fotóművészeti Galéria, Jaksics György magángyűjteménye.

– És akkor visszatérve a ceglédi emlékház történetére...

– Visszatérve Ceglédre, itt Kovács Károly volt a tanács elnöke, aki egyszer szintén kijött hozzám, hogy itt van egy gyönyörű műemlék ház. Itt nem messze, tőlem légvonalban olyan 200 méterre, a Rákóczi úton, a főutcánkon. Azt mondta, hogy megvinnék a házat, ha adnám az anyagomat állandó kiállításra. Nagyon megörültem ennek. Ugyanúgy jött Sóreg Dénes barátom, megcsinálta az átalakítási tervet, gyönyörűen minden kész volt, amikor az történt, hogy megszűntek a járások. A járási első titkárt el kellett valahova helyezni, hát ide tették tanácselnöknek. Neki nem volt fontos az emlékház. Szép, bőrkötésű levelet kaptam, hogy a nem túl távoli jövőben meglesz az emlékház. Hát ez már huszonvalahány éve volt.

De még nincs vége ennek a játéknak. Közben ez az épület kiürült, és a biztosító igazgatója eljött hozzám, hogy megvinnék azt a házat, a földszinten bank lenne, az emeleten helyeznék el a Tóth István állandó kiállítást, és megkérdezte, hogy adom-e a képeimet. Igen, mondtam, adom az anyagomat. Aztán jött az alku. A biztosító nagy

nehezen megegyezett a várossal, de az alkuból már kimaradt az emlékház. Így ebből sem lett emlékház.

– Ez tényleg egész döbbenetes, és egyben nagyon szomorú is. Döbbenetes, mennyire személyfüggő az, hogy odaállnak-e az ügy, az életműved mögé, és amikor ahelyett a személy helyett, aki meghozta a döntést, jön egy másik, akkor már veszik az egész ügy. Egy világhírű fotós életművére mindkét város büszke lehetne.

Kecskeméten a szakmai jellegű kapcsolataid mellett a város és a megye vezetőivel milyen kapcsolatban álltál? Ha jól tudom, volt olyan kiállításmegnyitód Kecskeméten kívül is, amelyeken Romány Pál vagy Pozsgai Imre mondott beszédet.

– A Romány Pállal jó barátságban voltunk.

– Ők támogattak téged? Tudták azt, hogy mivel foglalkozol, és odafigyeltek erre?

– Persze. Pozsgay Imrét nem is én kértem fel, hogy nyissa meg a kiállításomat.⁹ Nem tudom ki intézte, valószínűleg Romány Pál. Romány Pállal ma is nagyon jó barátságban vagyok. Mindketten tisztelték és nagyra értékelték a művészetemet. Gajdócsi is, de maga Mészöly Gyula is. Gyakran utaztam Budapestre, intézni a képeim kiküldését. Gyula bácsi lehetővé tette számomra, hogy kötetlen munkaidőben dolgozzak. Azt mondta, az a lényeg, hogy a munka el legyen végezve. Nagyon jó kollégák, aranyemberek voltak a kutatók, jó barátom volt mind. Velük előre egyeztettem a munkát is. Például vizsgálták egy mesterséges vírushirtőzést, és azt mondták, hogy: „Pistám, három nap múlva jelentkezik a tünet, akkor ezt le kell fényképezni!” És az le volt fényképezve. Tehát a munkám nem maradt el soha. El is mondom sokszor, hogy én a leghaszontalanabb tagja vagyok ennek a társadalomnak, ugyanis engem azért fizettek, mert szórakoztam. Gyakran a szabadságom alatt is bementem az intézetbe, mert hiányzott a légkör. Gyönyörű fotólabort és műtermet csináltatott nekem Mészöly Gyula. Amit kértem, modern berendezést, felszereléseket, mindent megkaptam.

– Ez a háttér kellett ahhoz, hogy utána tudj menni a dolgoknak, ki tud küldeni a képeid a kiállításokra, fényképezni tudj?

– Igen. Általában heti három napot dolgoztam Kecskeméten, hétfőtől szerdáig. Csütörtökönként Budapesten voltam minden héten. Pénteken pedig a ceglédi telepen dolgoztam. Hétfévégén, szombat és vasárnap készítettem a saját képeimet.

– Akkor tudtál a fotóművészettel foglalkozni?

– Nem, a fotografálással mindennap foglalkoztam. Gyakran hajnali háromkor feküdtem le. Sokszor miután letettem az intézeti munkát, hazajöttem és idehaza jött a művészkedés. Tehát ezt nekem rendszerint éjjel kellett csinálnom.

– Sokat utaztál országon belül is a fényképezés miatt?

– Sokat, állandóan úton voltam. Nézd, amikor a „Gyermekkorom emlékei” ciklusomat csináltam, én az egész országot bejártam. Ebbe a témába majdnem beletört a bicskám, mert itt, ahogy a háború végigvonult, majd jött a szocializmus, már nem az a világ volt, amire én a gyermekkoromból emlékeztem. Akkor is megkértem Gyula bácsit, hogy egy hétre engedjen el a Viharsarokba ezt a témát fotografálni. Elengedett akkor is, nagyon rendes, munkámat segítő ember volt Mészöly Gyula.

⁹ Pozsgay Imre Budapesten, a Múcsarnokban Tóth István életmű-kiállításának a megnyitóján mondott beszédet 1983. május 12-én. Tóth 1993: 159–161.

– *Hogyan kerested az ismeretlen modelleket a képeidhez? Nagyon karakteresek és kifejezőek az arcom. Gondolom, nem lehetett egyszerű ilyen embereket, ilyen arcomat találni.*

– Nem, persze, hogy nem. Itt van az „*Öreg cigány*” című képem modellje, aki sok más képeimen is szerepelt. Ezt az embert én megláttam a városban Cegléden, de akkor siettem, csak elhatároztam, hogy majd le kell fényképezni. Többször is láttam a városban, aztán mikor legközelebb találkoztam vele, már le volt borotváltva, és akkor megszólítottam. Kérdeztem tőle: „Hova tette azt a gyönyörű szép szakállát?” Azt mondta, hogy nagyon sokba volt, azért vágta le. Nem értettem, hogy mindennap borotválkozni többre van, mint egy szakáll. Erre azt mondta, hogy a szakállt azt mosni kell szappannal, ami drága. Ezután több éven keresztül, minden héten jött hozzám a szappanpénzért, azért, hogy növecsse meg a szakállát. Sokszor vasárnapi ebédet is adtam neki. Megnövesztette a szakállát, és akkor ezek a képek születtek belőle. Az „*Öreg cigány*” kép fényképezése sem volt egyszerű, mert egy ezüstpitykés mellényben volt, fehér ingben, hosszú inggallér volt még akkoriban a szokás. A hosszú inggallér ki volt téve a mellényre, a képen úgy nézett ki, mintha a szakállából nőttek volna ki a gallérok. Kezdő fotográfus voltam még, mindenre nem terjedt ki a figyelmem. Mikor előhívás után megláttam a furcsa gallérokat, elhatároztam, hogy a felvételt meg kell ismételni. Kimentem az öreghez és mondtam neki, hogy „a mellényt fordítva vegye fel!”, mert így eltakarja az inggallért. Erre ő felháborodott, hogy „bohócot csinálok belőle”. Ezután elmeséltem neki a problémát. A szomszédból meg röhögtek szegényt, hogy tényleg bohócot csinál magából. Szóval ilyen dolgokat vállalni kellett a fotográfálás területén.

– *Gondolom, amikor a művészeket fényképezted a „Kortársak” témában, akkor is sokat kellett utaznod, mert mindenkit az otthonában, a saját alkotó környezetében fényképeztél le.*

– Igen, úgyszólván az egész országot körbeutaztam, Budapest mellett gyakran megfordultam Szegeden, Debrecenben is.

– *Hogyan döntötted el, hogy melyik művésztől milyen képet készítesz?*

– Az egy külön probléma volt. Tudniillik ahhoz, hogy én valakiről jó képet tudjak csinálni, ahhoz nekem ismernem kell őt. Ki vagy te, ember? Tehát a kép láttán neked pontosan meg kell mutatnom, hogy ki az az ember. Ez egy jóságos, ez egy gonosz, ez egy mókás ember, ez egy tudós. Tükröznie kell a képnek a modellt, de nem csak őt, engem is tükröznie kell annak a fotónak, amit készítek.

Czóbel Bélánál kezdtem a sorozatot, gondoltam, hogy előreveszem a legidősebbeket, a fiatalok majd ráérnek később. Mindenkihez bejelentés nélkül mentem, mert nem szerettem, ha várnak, ha készülnek. Nem szép dolog rátörni egy emberre, de nekem ez bevált. Mikor megérkeztem Czóbelhez, a házvezetőnő nyitott ajtót. Mondom, hogy a „mestert keresem”. Erre azt mondja a házvezetőnő, hogy „kórházban van”. Na, gondoltam magamban, talán elkéstem. Hogy ne vesszen el a napom, elmentem Barcsay Jenőhöz, aki szívélyesen fogadott. Elmondtam neki, tudom, hogy a Képzőművészeti Főiskola tanára, ő készítette a *Művészeti anatómiát*, ami öt nyelven megjelent, de hogy ki Barcsay Jenő, azt nem tudom. Megkértem, hogy egy napig lehessek nála, így ott töltöttem a napomat. Mondtam neki, hogy úgy csináljon mindent, mintha én ott se lennék. Közben beszélgettünk, megkérdeztem, hogy van-e felesége, vannak-e gyermekei. Azt mondta, nincsenek. Tehát Barcsaynál voltam egész nap, miután elvégezte a dolgát, este leült a priccsre és elővett egy könyvet. Mondom neki „Jenő bácsi, milyen jó volna, ha most valaki adna egy pohár vizet”! Az idős ember fáradtan ült, elhelyeztem egy pohár vizet, átvilágítottam, így készült az „*Egy pohár víz*” című képem. Aztán mentem Ilosvai Varga Istvánhoz Szentendrére, vele szemben lakott a Czóbel, aki akkor már a kertben kapálga-

tott. Bementem hozzá, elmondtam nemes szándékomat. Czóbel nagyon szívélyes volt, felmentünk a műtermébe. Az udvaron ki volt dobva egy rozoga szék, azt megfogtam, és vittem magammal. Meg is kérdezte, hogy miért hozom a széket. A műteremben erre ültettem, és így fényképeztem le. Az volt a következő kérdése, hogy a Barcsayt lefényképeztem-e már? Erre elmondtam a történetet, az igazat, hogy itt voltam nála, de a házvezetőnő azt mondta, hogy kórházban van. Igen, igen – mondta –, untam már a sántikálást. Mert sánta volt. Czóbel 90 évesen befeküdt a kórházba, 20 kg-os súllyal húzatta a lábát, hogy ne sántikáljon. Megkérdezte tőlem is: „Ugye hogy most jobban járok?” Mondtam neki, hogy persze. Bár azt nem tudtam, hogy járt azelőtt. Azt kérte, hogy mutassam meg a Barcsayról készült felvételemet, de az nem volt nálam. A portrék készítése során az volt a rendszer nálam, hogy 30 felvételt készítettem minden modellről. Egy sorozat arckép, egy a műhelyben és egy a művész otthonában. Tehát minden művész esetében ezt a hármas témát csináltam meg. Amikor vittem nekik megmutatni a 30 képet, gyakran előtte kiválasztottam magamnak ötöt – amiket a legjobbnak tartottam –, és hátul megjelöltem azokat. Minden modelltől megkérdeztem, hogy melyik képpel ért egyet, melyik állítható ki. Így volt ez Barcsaynál is, vele is megbeszéltük, hogy melyik tetszik neki a legjobban, melyik a legjobb kompozíció, a világítás stb. Barcsay kiválasztotta az „Egy pohár víz”-et. Ez be is volt jelölve, nekem is ez tetszett a legjobban. Barcsayról ez a kép bejárta a világot. Czóbelhez is visszamentem a képekkel, és mindjárt megkérdezte, hogy a Barcsayról készült képeket hoztam-e magammal. Nem vittem, mert nem szoktam mutogatni a másokról készült képeket. Később megtörtént, hogy Szingapúrban aranyérmes nyertem a Barcsayról készült képpel, és vittem Szentendrére a Barcsaynak egy 30×40-es nagyítást. Láttam, hogy Czóbel ismét kint van a kertben. Gondoltam, hogy most bemegyek hozzá és megmutatom a Barcsayról készült képet. Azt mondta: „Ez igen, ez Barcsay úr!” Erre azt mondta nekem: „Tudod mit, gyere hozzám is, és csinálj rólam is ilyen képeket!” Én ezzel úgy voltam, hogy Czóbel sosem lesz Barcsay, és fordítva sem. Barcsay egy elegáns úriember, mindig öltönyben, nyakkendőben volt. Ezután kéthetente kellett mennem Czóbelhez Budapestre fényképezni, minden badarságot kitalált, hogy lefotózzam. Czóbel nagyon jó barátságban volt Pablo Picassóval, minden évben három hónapot nála nyaralt. Picassónak volt egy magyar fotográfusa, Brassay, aki bizarr képeket készített Picassóról, például meztelen felsőtesttel dekánérrel a fején. Mikor Czóbel ezt meglátta, fejébe vette, hogy túltesz Picassón, ezért azt mondta, hogy ha legközelebb megyek hozzá fotografálni, akkor a fürdőkádban csinálok majd róla képeket. Mondtam neki, hogy igen, Béla bácsi, felveszed az úszónadrágod és megyünk a kádba. Sajnos erre már nem került sor, mert meghalt. Sokat fényképeztem Czóbelt, az egyik alkalommal a gyönyörű szép lánya volt otthon Svájcból. Azt nagyon sajnálom, hogy őt nem fényképeztem le, álomszép nő volt.

– *A legnevesebb írókról is készítettél portrékat. Ezeket később készítetted, vagy párhuzamosan a képzőművészekkel?*

– A művészekkel kapcsolatosan sok problémám volt. Mint mondtam, azt terveztem, hogy egy napot töltök a művészekkel a lakásukban, és közben elkészítem a fényképeket. Ezt nem lehetett megcsinálni, egyrészt nekem sem volt ennyi időm, másrészt a modelleket sem lehetett ennyire igénybe venni. Szerencsére jó meglátásaim voltak, így tíz perc beszélgetés nekem elég volt ahhoz, hogy tudjam, milyen képet fogok a modellről készíteni.

Mikor Frank Frigyeshez mentem, ki volt írva az ajtajára, hogy: Erősen kopogjon! Dörömböltem, csöngettem, de semmi jel nem érkezett, később további zörgetésre nagy nehezen beengedett. Elkezdtünk beszélgetni, kiderült, hogy már 80 éves. Mondtam neki, hogy „én is szeretnék annyi lenni”. Erre kijelentette, hogy „ne kívánja”! Elmondtam, hogy éppen az öngyilkosság gondolatával foglalkozik. Zúgott a füle, a gyógyszerek nem hasz-

náltak. Azt mondta, már nem bírja tovább, a füle elkezd hajnalban a zúgást. Megőrül. Beszélgettünk még egy kicsit, majd dolgozni mentünk a műterembe. Ott egy hatalmas, hozzávetőlegesen kétméteres festmény volt az állványon, félig kész állapotban. Akkor épült a Budapest Körszálló, és ő azt festette. Mellette egy másik állványon egy nagyon szép festmény volt, a harmadik állványra egy kötél volt ráhurkolva. Gondoltam, hogy ezt le kell fényképeznem. A fényképezéshez nemegyszer hozzátartozott a csalafintaság, hogy például olyan háttér legyen, amit én jónak tartottam. Mondtam neki: „Mester, kezdjük akkor a festékválogatással” – mert a festékes ott volt a festőállvány alatt, amelyen a kötél volt. Tehát odacserkészttem, és így tudtam lefotografálni a kötéllel Frank Frigyst.

Ezek után jött a többi művész. Ekkoriban már szép sikereim voltak, a „*Pillanatok*” ciklus ment az egész világon. A kollégák közül többen megjegyezték, hogy: azt hiszed, hogy majd ezekkel is olyan sikered lesz!? New Yorkban senki sem tudja, ki az a Barcsay vagy Czóbel! Erre rendszerint azt válaszoltam, hogy az lehet, de a jó képet ott is ismerik. Végül is a „*Kortársak*” sorozatom nagy siker lett.

– Az írókat is elkezdted fényképezni. Ez hogy kezdődött?

– Az íróksorozat az egy külön téma. Buda Ferenc volt az első, akit fotografáltam. Buda Feri egy aranyember, nagyon sok megnyitót ő tartotta. Feri mindig készséges volt, nem úgy a többiek. Például Déry Tiborhoz háromszor kellett elmennem, míg végre a kapun beengedtek. Mikor először mentem hozzá, jött a házvezetőnője, hogy „most nem lehet, mert a mesternek dolga van”. Másodjára azt mondta nekem, jöjjen holnap. „Holnap reggeli után.” Mentem másnap is, tíz órakor csöngettem, erre a nő kegyetlenül letolt, mert megmondta, hogy reggeli után jöjjen. Mondom neki, hogy tíz óra van. Erre kijelentette, hogy „a mester egy órakor reggelizik”. Be sem engedett a kapun. Mentem harmadszor is, ekkor a felesége nyitott ajtót azzal, hogy „jaj, a drágámat akarja lefényképezni, jöjjön be!”. Bementünk, majd a férjét kezdte el gyözködni: „Drágám, gyere, le akarnak fényképezni!” Erre Déry: „Nem érek rá!” Majd a felesége: „Ugyan, tíz perc az egész!” Tiltakoztunk mindketten, hogy ezt nem lehet tíz perc alatt elintézni. Ezek után Déry azt kérdezte tőlem: „Van magának becsületszava?” Erre válaszoltam, hogy „mondjuk”. Majd kijelentette: „Akkor jöjjön holnap egy óra után!” Így már negyedszer mentem, mikor végre le tudtam fényképezni Déryt. Miközben fotografáltam, beszaladt a szobába egy kis pulikutya. Erre azt mondja: „jaj de jó, hogy bejött! Ezt is le kell fényképezni! A másik kutya meghalt, azt is sokat lefényképezték, de ezt még nem, ezt is fényképezzük le!” Mindjárt az ölébe vette a kutyát, több pózból is lefotografáltam. Ezek után azt mondja: „Kérem, letelt a félóra”. Mondtam neki, hogy „mester, a kutya nem volt benne a félórában”. Erre kegyesen kijelentette: „Na jó, akkor még tíz perc.” Így jártam Déry Tibornál.

Ezután Illyés Gyulához mentem. Mikor odaértem, szakadt az eső. Csöngettem, sokáig vártam, végre kijött a házvezetőnő. Kérdezte, hogy mit akarok. Erre én mondtam: „Le akarom fényképezni a mestert.” Mivel ide se jelentkeztem be előre, odaadtam neki egy névjegykártyámat, hogy vigye be. Később kijött a nő, kinyitotta a kaput, és azt mondta, hogy menjek az ajtóhoz és csöngessek. Csöngettem, kijött a felesége és megkérdezte, hogy mit akarok. Mondtam neki, hogy a mestert szeretném lefényképezni. Bement a férjéhez, majd visszajött, és bementünk a lakásba, aztán megjött Illyés Gyula is. Bemutakoztam, leült a székre, elmondtam neki, hogy a koncepcióm alapján egy portrésorozatot, műhelyképeket és otthoni képeket szeretnék készíteni róla. Ezek után leült a székre, és akkor azt mondta: „Csináljátok a képeket!” Mondtam neki, hogy ez nem úgy van, én egy műtermet hoztam magammal. Nem tudhattam, hogy milyen világítás van, vittem a lámpákat, reflektorokat, vakut, állványokat, derítőlappokat. Egy kocsi tele volt a felszereléssel, a csomagtartó

is, meg a hátsó ülés is. Nem tudtam előre, hogy a lakásban milyen a világítás, mi van, hogy van. Én nem csak a modellt fényképezem, hanem ami mellette, körülötte van, és az menet közben dől el, hogy mit, milyen hangsúllyal kell fotografálni. Aztán mondtam neki, hogy hozzá kell készülnöm a fényképezéshez. Türelmesen várta, míg belámpáztam, ezek után arra kértem, hogy egy kicsit forduljon oldalra. Erre ő azt mondja: „Ugyan kérem, csinálja így!” Gondoltam, hogy itt nagy baj lesz. Úgy volt, hogy összecsomagolok, nem fényképezek tovább. Aztán megkérdeztem tőle, hogy most éppen min dolgozik. Az íróasztala előtt könyvespolc volt, a plafontól a padlóig tele könyvekkel. Ezen volt egy üres rész, abba egy klumpa volt betéve. Odaült az íróasztalhoz, volt ott egy Sárkányölő Szent György-szobor, igazgattam rajta, mire ingerülten megkérdezte Illyés: „Az is rajta lesz?” Mondtam, hogy „igen, az is rajta lesz”. Akkor már nagyon dühös voltam, úgy volt, hogy abbahagyom. Azt mondtam neki: „Ha nem tetszik a kép, a papirkosárba majd jó lesz!” Megcsináltam a felvételt úgy, hogy a klumpa a feje fölött volt. Egyszer csak megkérdezte tőlem – mivel ott volt a névjegykártyám az asztalon –: „Mik ezek a rövidítések itt, a maga neve után?” Mondom neki: „En fotóművész vagyok és ezek azon nemzetközi szövetségek rövidítései, amelyeknek tiszteletbeli tagja vagyok.” Ezek után megkérdezte: „És honnan jött maga?” Mondom neki, hogy Ceglédről. Erre megkérdezte: „Hogy lakhat maga Cegléden?” Mondtam Illyésnek: „Ha Tokióban felszáll egy repülőgép, Budapest és Cegléd ugyanolyan távolságra vannak.” „Na de itt a profit!” – mondja ő. Erre azt mondtam: én a művészetemért súlyos ezreket áldozok. Ez a segédmunkás, aki itt velem van, aki a lámpát mozgatja, dr. Kisfaludi Péter ügyvéd, aki nem pénzért, hanem lelkesedésből jött el velem. Erre leesett az álla, mindjárt hívta a feleségét, fűtőlős barackpálinkát hozatott. Nem ittam, meg voltam sértve. Ezek után úgy döntöttem, hogy befejezem az írók fotografálását.

– Ennyire nehéz esetek voltak ezek a neves írók?

– Nagyon nehéz esetek voltak. A festőművészekkel könnyebb volt, azokhoz mentek a képvásárlók, azok tárgyaltak, beszélgettek. Az írók ezzel szemben beültek az íróasztal mellé, és ne zavarja őket senki. Gondolom, ebből eredt ez a távolságtartás is...

– Beszélgettünk már arról, hogy a Tóth István-képeknek megvan a maguk világa, sajátossága, és nagyon jó az, hogy ezt valaki továbbviszi. Te hogyan fogalmazod meg, hogy mitől beszélhetünk Tóth István-stílusról vagy Tóth István-képekről? Mi az, ami a te stílusodra jellemző?

– Az, hogy jók a képeim!

– Mitől jók, mitől mások ezek a képek?

– Az én tanítómesterem, Haller Frigyes azt mondta, hogy a gyomirtást el kell végezni. Semmi nem lehet a kép felületén, ami nem tartozik a témához szorosan. Ami a képen ott van, az a tartalom segítségére van ott. Szóval a világítás, a technikai megoldások, a fotópapír felületének mind-mind megvan a maga funkciója. Én fekete-fehérben dolgoztam sötét tónusokkal. Engem úgy ismertek, hogy a „a fekete Tóth”. Amikor a német kollégák itt voltak a Fotóművész Szövetségben, és ott bemutattak, akkor visszakérdeztek, hogy: „a fekete Tóth?” Szóval engem úgy ismertek, hogy feketék a képeim. Tehát a gyomirtást el kell végezni, mert minden a tartalomért kell, hogy legyen.

A másik fontos dolog, hogy le kell venni az álarcot a modellről! Mindenkinek van álarca. Amikor én kisgyermek voltam, a szüleim elvittek a fényképész bácsihoz, az beállította a világítást és mindent. Akkor még gumilabdás exponáló volt, és azt mondta: „Mosolyogjál, kisfiam!” Tehát egy álarcot tett rám. Én leveszem a modellről az álarcot. Nagyon kimerülök, mikor dolgozom. Rendszerint hosszú kioldózsínórral dolgoztam,

miközben beszélgettem és piszmogtam a géppel, figyeltem a keresőbe, közben a modell elfelejtette, hogy most velem foglalkozom. Eközben exponáltam, tehát ő sose tudta, hogy mikor készült a felvétel. Tehát én leveszem a modellekről az álarcot.

Nagyon gyakran, a fotografálás előtt, ceruzavázlatokat készítettem, megrajzoltam, hogy mit akarok csinálni, és ahhoz kerestem a modelleket. Sokszor az utcán láttam meg a megfelelő arcokat. Nagyon kínos dolog utcán leszólítani valakit, de illedelmesen bemutatkoztam, elmondtam, hogy fotóművész vagyok, és szeretném lefényképezni. Egy részük lehurrogott, elküldött a fenébe, vagy mosolyogva igent mondott. Nemezszer előfordult, hogy miután megegyeztünk, akkor a jövő hét csütörtökön csináljuk a felvételt, és amikor leült a gépem elé, akkor láttam, már egy hete a tükörben próbálta a különböző pózokat. A képen ő valaki más akart lenni, Lollobrigida vagy nem tudom ki, pedig lehet, hogy fejőnő volt. Ahhoz is kellett a megfelelő taktika és gyakorlat, hogy ki tudtam hozni belőlük az igazi arcukat. Tehát egyszerűen ahhoz művésznek kell lenni, hogy valaki művészetet csináljon, ez nem megy anélkül. Manapság látom, hogy sajnos nagyon sokan, pláne az új technikával, kiállnak az utcasarokra és kattogtatnak, lemegy 30 felvétel, majd megnézi, rácsodálkozik, jé, van köztük egy jó kép is. De ez így öncsalás.

– Balázs Jánost és Tóth Menyhértet is megörökítetted a képeiden, és látom, hogy több festményed is van tőlük. Milyen kapcsolatban voltál e két jeles művésszel?

– Manapság nagyon népszerű Balázs János, és sok gyűjtő keresi a képeit. Én Balázs Jánossal nagyon jó barátságban voltam. Jánostól nem lehetett elvinni egyetlen egy képet se, amíg én azt le nem fényképeztem. Mérhetetlen kincs az is, hogy több száz festményéről 6×6-os színes diapozitív felvételem van. Ezeket a modern technikával beszkennelem, és most dolgozom fel a Balázs János-képeket. Viszonylag jelentős gyűjteményem van tőle.

– És Tóth Menyhérttel milyen kapcsolatban voltál?

– Menyus bácsit nagyon szerettem, és ő is engem. Menyus bácsi Miskén egy régi öreg házban lakott, amit ő aztán átépített, és volt ott egy pince is az udvaron. A pince szép volt, téglával kirakva, és ezt lebontotta, szegény Menyus bácsi egyenként szedegette a téglát. A fiam akkoriban huszonegynéhány éves volt, mondtam Menyus bácsinak, hogy majd mi ezt a fiaim barátaival megcsináljuk. Lementünk hozzá a fiamékkal, és egy nap alatt elpuoltuk Menyus bácsi pincéjét. Menyus bácsival nagyon jó barátságban voltunk.

– Ha jól látom, neked igen szerteágazó baráti kapcsolatrendszered volt a művészek jelentős részével.

– Óriási volt ez. A végén már nem tudtam, hogy melyik a jobb, vagy melyiket élvezem jobban, a fényképezést vagy a művészek barátságát. Mert mindenkivel jóban voltam, egy-egy más látogató barátság alakult ki köztünk. Ezt nagyon élveztem, szerettem.

– A mai napig vannak ilyen baráti kapcsolataid?

– Már nem dolgozom. Már nem tudom látogatni a barátaimat sem. Kocsikázok még mindennap, de csak itt a városban. Ezt nagyon sajnálom, de így van. Már nem fotografálok több mint tíz éve, viszont akkor elkezdtem festegetni. Abból a megfontolásból tettem ezt, hogy a festégyárosoknak is élni kell valamiből. A festegetést, azt csináltam körülbelül tíz évig, és aztán abbahagytam azt is. Ma már azzal foglalkozom, hogy a nálam lévő értékeket próbálom megmenteni. A Balázs János-anyagból körülbelül 150 darabot már digitalizáltam. Nagyon szívesen adnám, akár a salgótarjáni múzeumnak is, már hívtam őket telefonon, hogy csináljanak belőle egy kiállítást. Ennyi Balázs-képet egyszerre egy helyen nem lehet látni. Persze ennek forintértéke nem az, mintha eredeti képek lennének, de az

esztétikai értéke ugyanaz, ugyanazt kapom. Mostanában ezzel vagyok elfoglalva. Le vannak dobozolva, ezeket átkötöttem, elhelyeztem. Valaki valamikor majd örül ennek. Szóval magam sem tudom, hogy melyik volt a nagyobb boldogság az életemben: a fényképezés, vagy ezeknek az embereknek a barátsága. Csodálatos életem volt: sok siker, öröm, bukás, ebben minden volt, és együtt, olyan szép volt ez a 90 évem.

– Nagyon köszönöm a beszélgetést, és jó egészséget kívánok továbbra is Pista bácsinak!

Irodalom:

C. Fehér Ferenc: *Az évszázad kiváló fotóművésze, Tóth István* (Cegléd, 2003)

Hovanyecz László: *Értékkeremtők 2010 – Tóth István* (Kossuth Kiadó, 2010)

Tóth István *Az évszázad kiváló fotóművésze* (Tóth István életmű-albuma, Cegléd, 2006)

„Áldassék érte ez a homok.” *Kortársak Tóth Istvánról* (Tóth István kiadása, Cegléd, 2011)

Tények, emlékek Tóth István fotóművészeiről (Kecskemét, 1993)

Falusi asszony

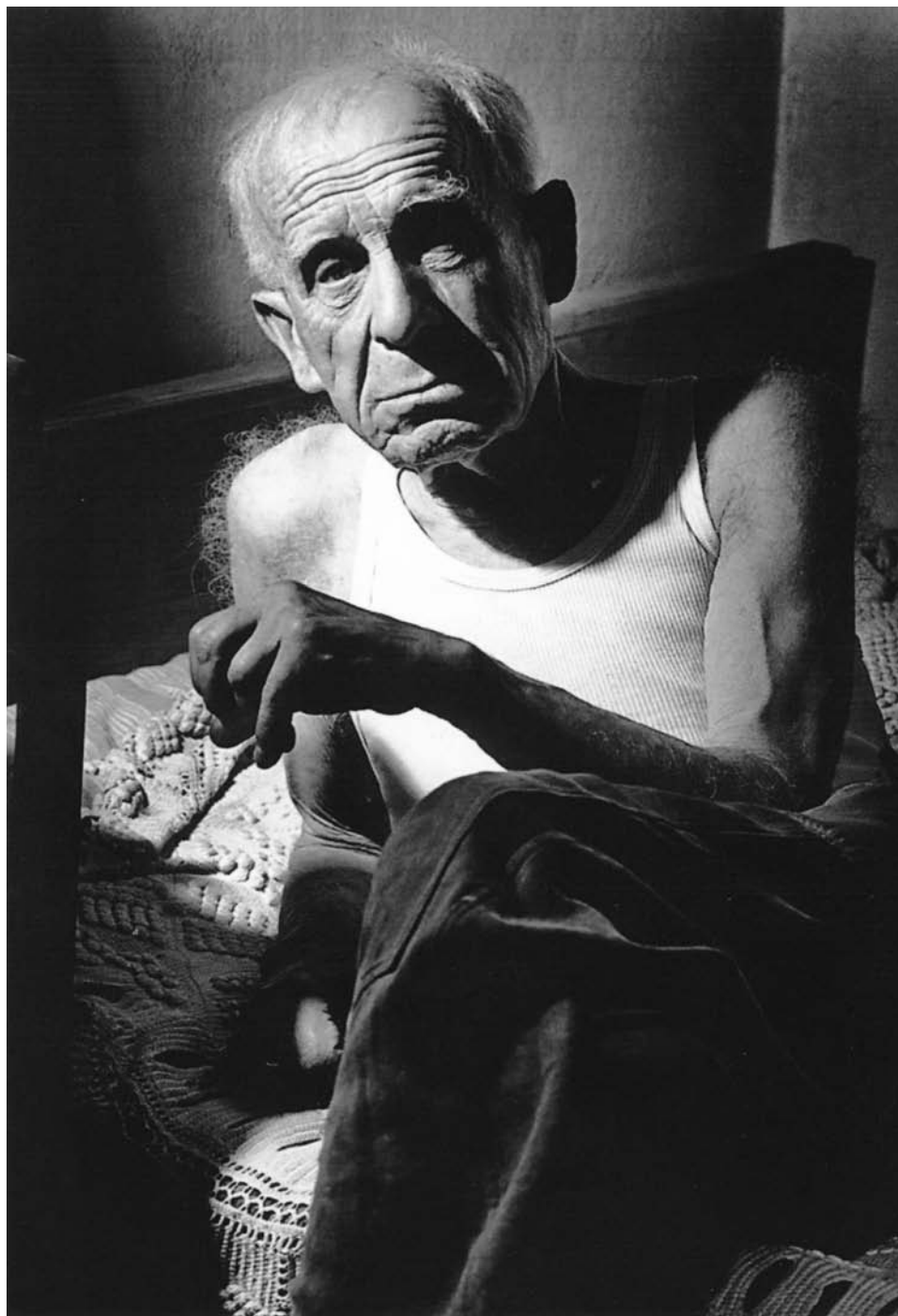
A moha kutató

Szellő

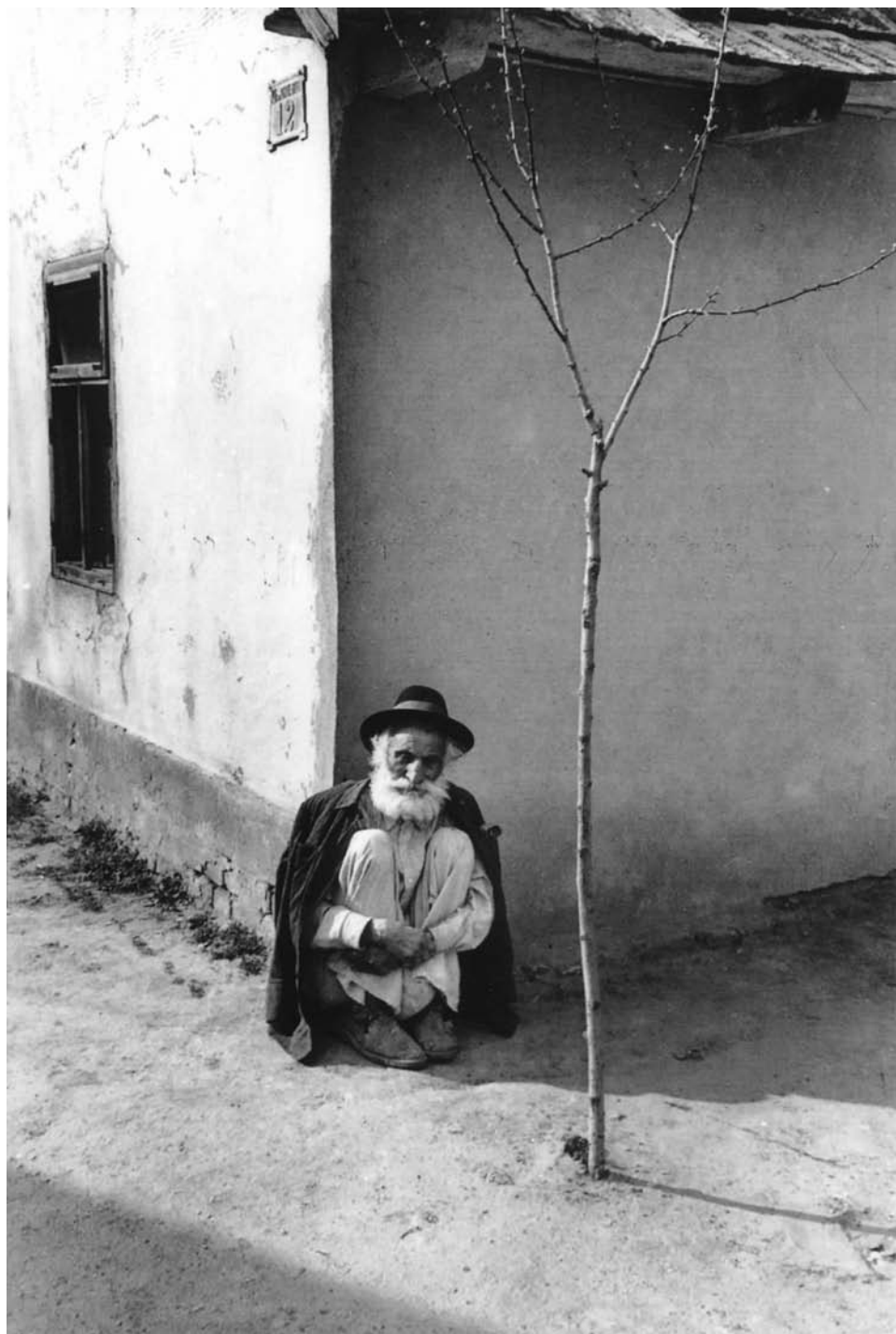
Boszorkánytánc

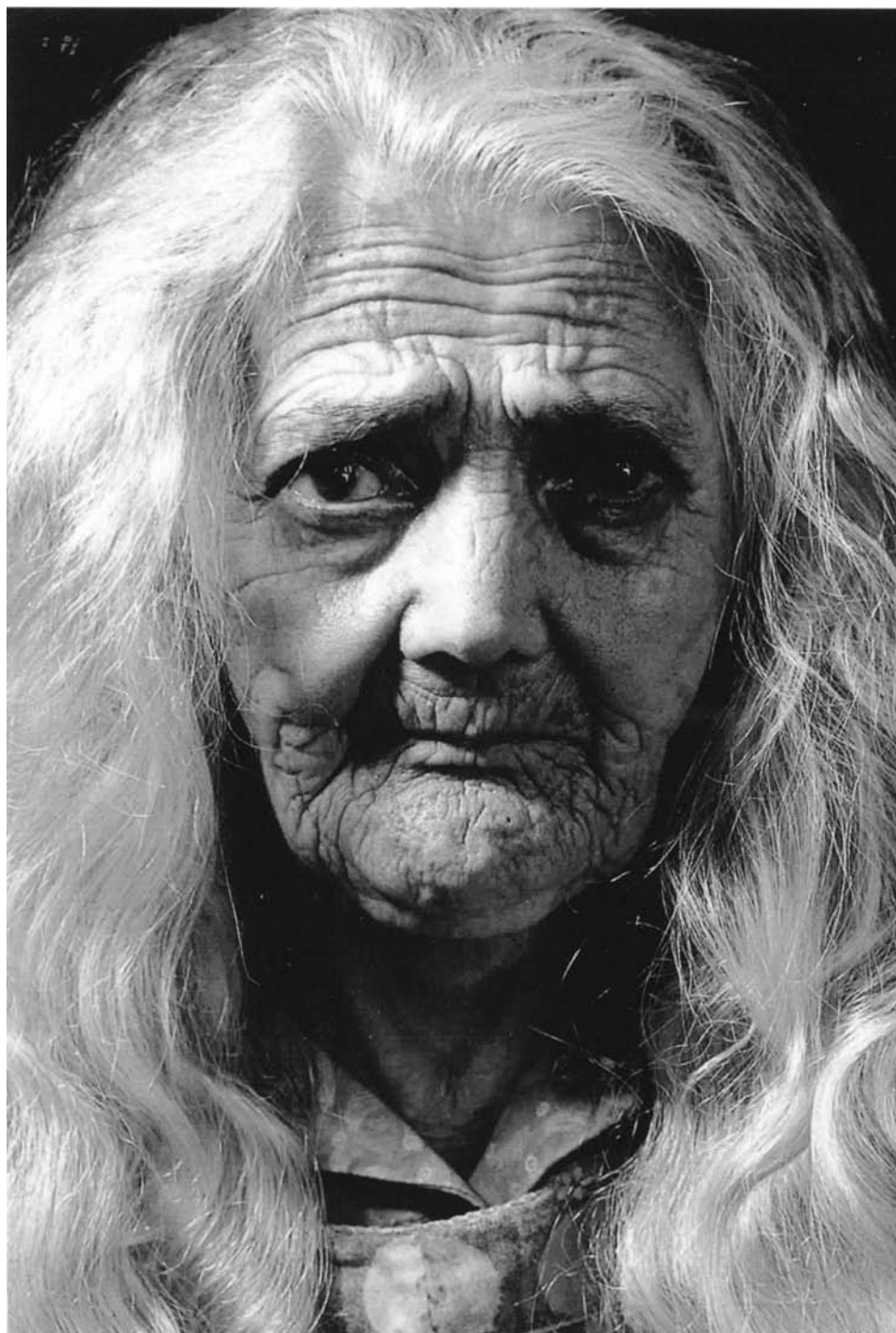
A múltba néz (Czóbel Béla)

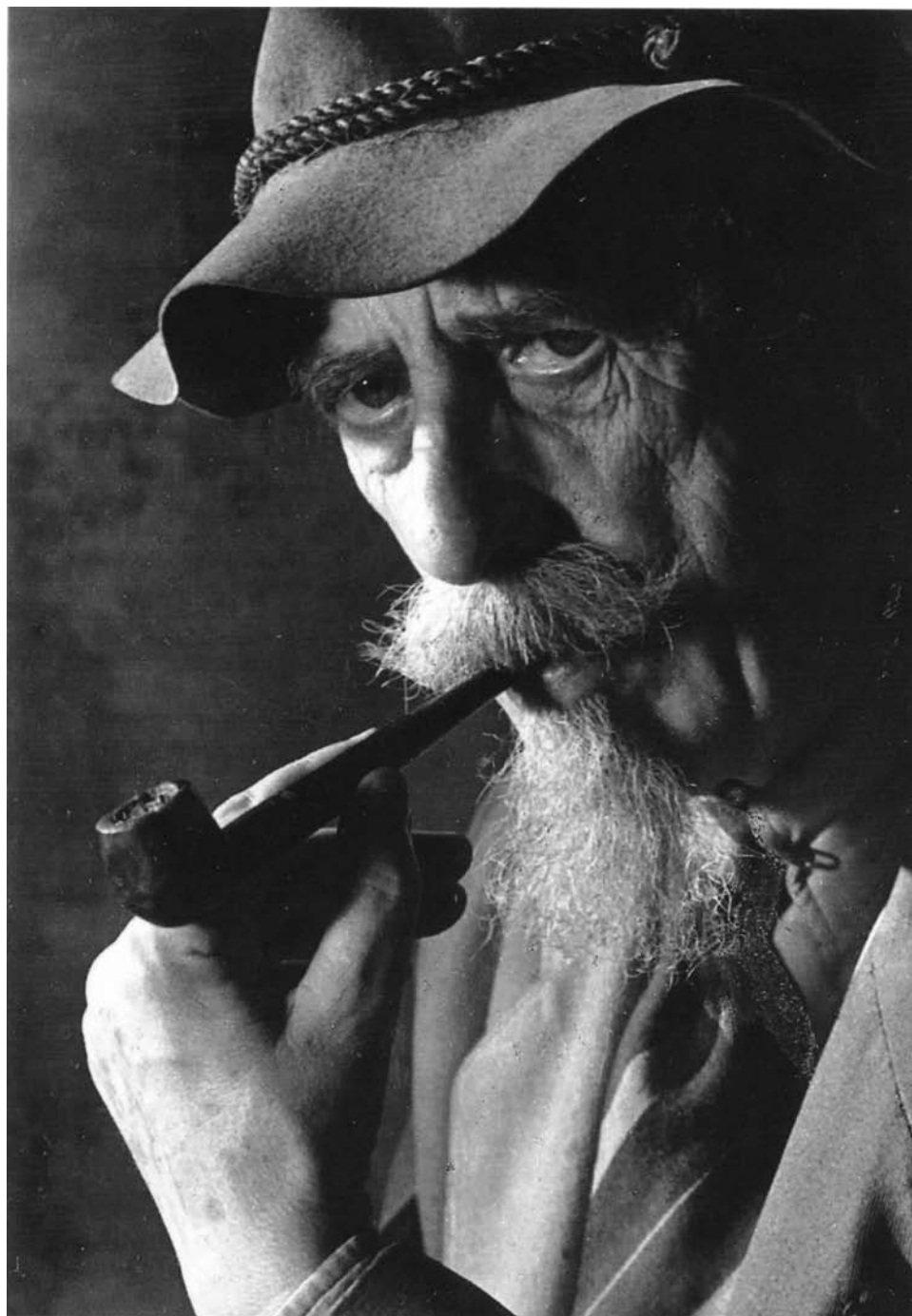
...és megújul az élet

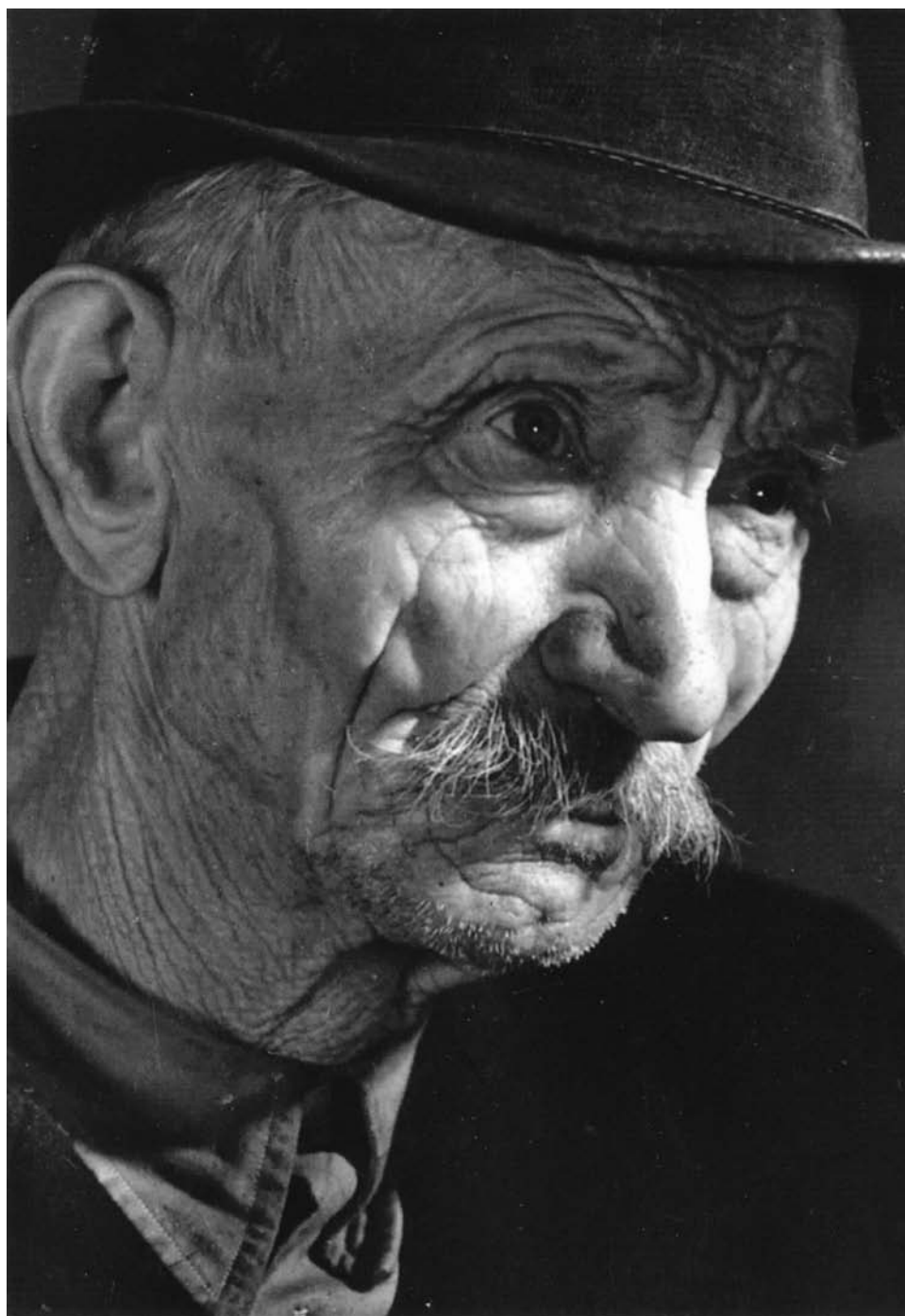
Az utolsó tavasz

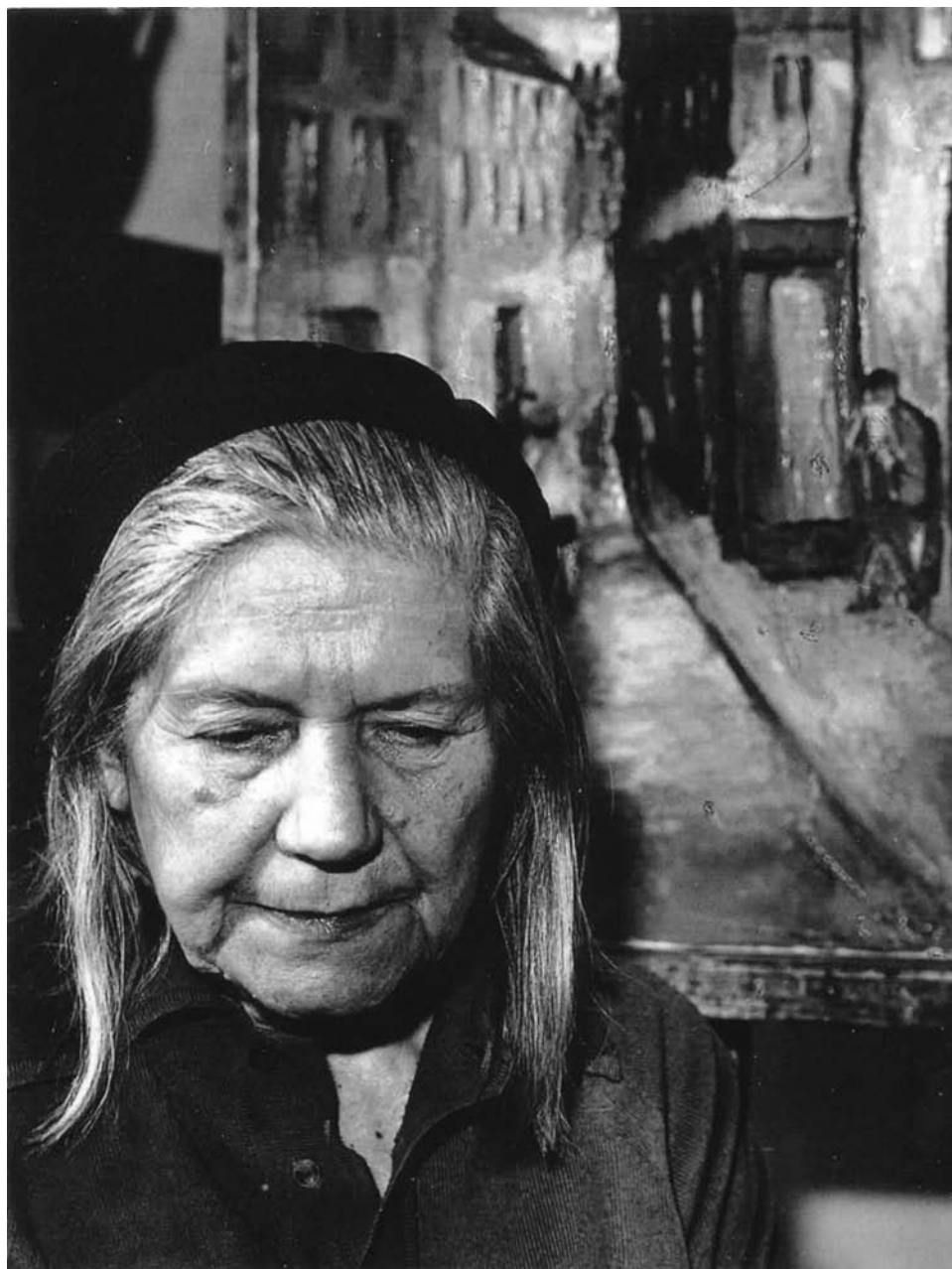
Időtlenység

Gyamakvás

Ilyen az élet

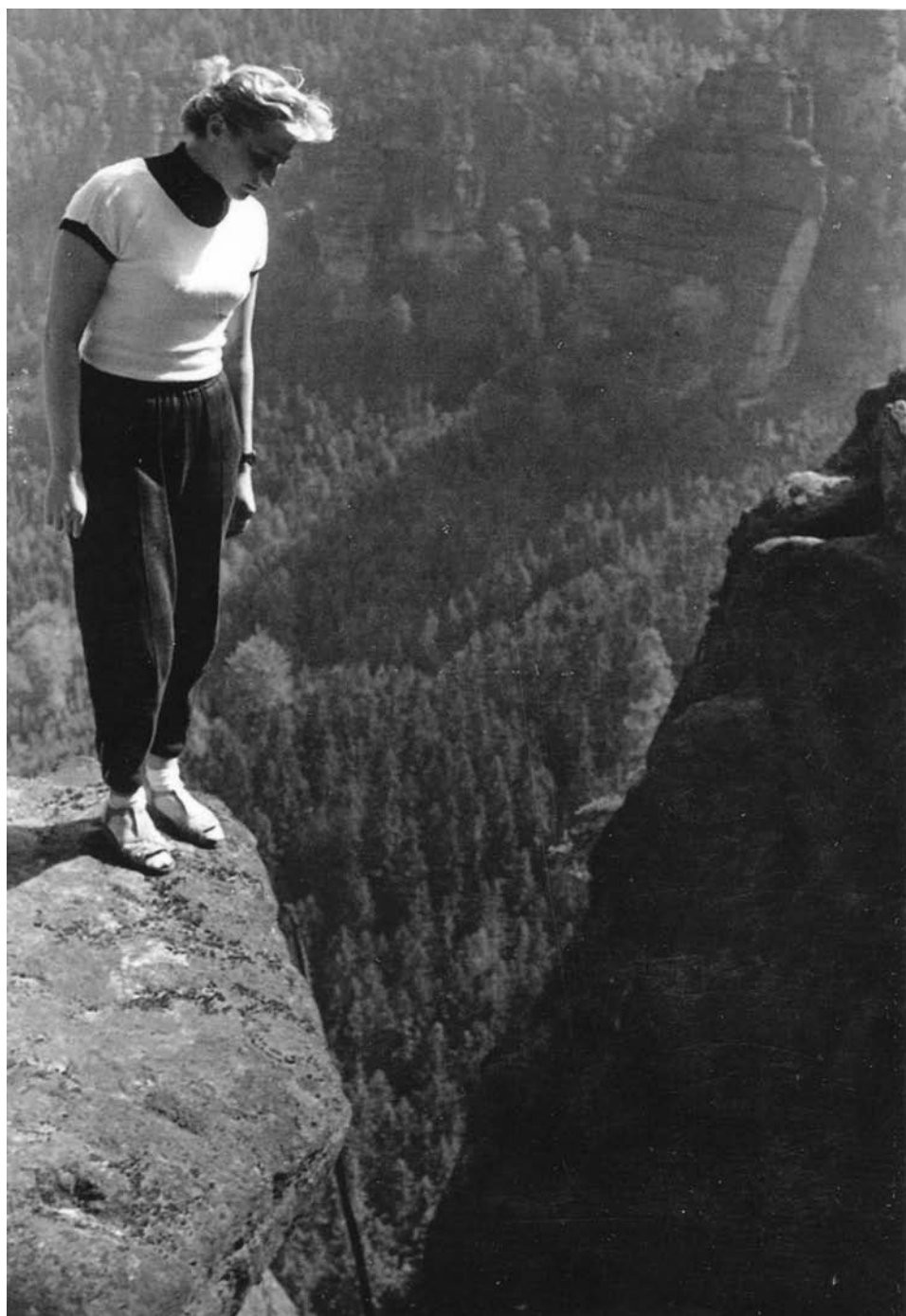
Város peremén

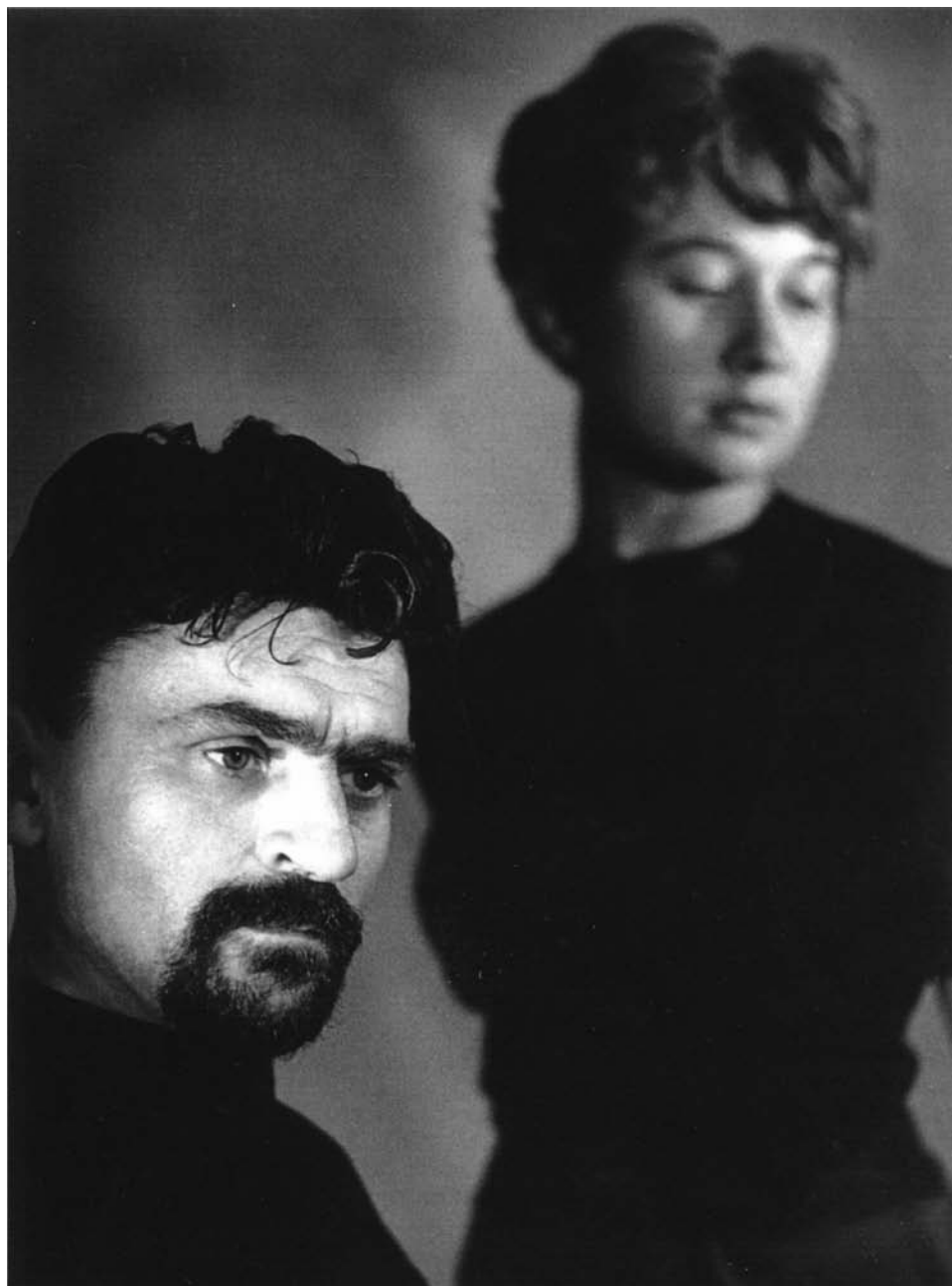
Rabságban

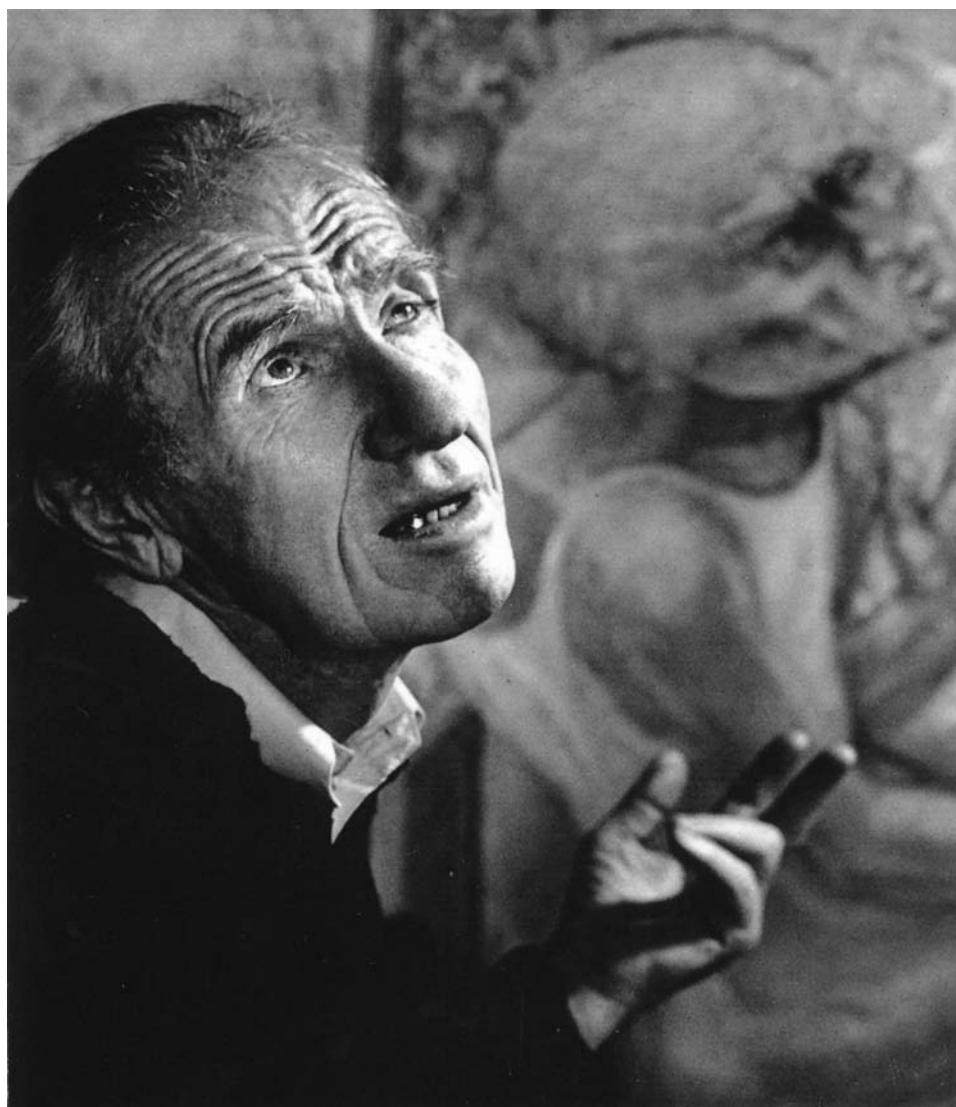
Tárlaton

Szakadék szélén

Szakítás

Vállomás (Tóth Menyhért)

Oláh-Gál Róbert¹

A Bolyaiak és a „fejérnépek”

Nagyon kedves színfoltja a Bolyaiak életének a női nemhez való viszonyulásuk. Bolyai Farkas kétszer is megnősült, de ellenezte a fiai nőülését, és féltette is fiait a nőktől: *„Ha a férfi megnősül, akkor levágott szárnyú sas”* – vallotta. Ezt az elvet ma is sok nagy matematikus vallja. A Bolyaiak után a két legnagyobb magyar matematikus, Riesz Frigyes és Fejér Lipót megrögzött agglegények maradtak. Sőt Rieszről fel is jegyezték, hogy nagyon megharagudott Radó Tibor tanársegédjére, mikor az megnősült.

Számomra mégis kedves az a történet, melyet feljegyeztek Bolyai Jánosról, jelesül, az apja szemére vetette, hogy tőle tiltotta a nőket, de ő kétszer megnősült. Van is néhány megjegyzése Bolyai Jánosnak apjáról, mely szerint Farkas nagyon szerette a „mézét”, és második felesége, aki 22 évvel volt fiatalabb Farkasnál, fenevadnak nevezte a férjét. Mindenesre érdemes elolvasni Bolyai Farkas fiának írt intelmeit, melyet 1823 szeptemberében írtatott, és amely intelmeket maga sem tartott be, mert a nők és a szerelem elleni intelmei megírása után egy évvel, ő maga, másodszor is megnősült:

„Én téged a’ Duellumtól féltetek leginkább ‘s a’ fejérnépektől: a’ katona között sok okosság kell az alkalmatosság messziről való elkerülésére, benne való mérséklésre, ‘s kisebb sértések eltűrésére a ‘nagyobbak kikerülésére lehet okosan méltóság megtartásával csendesen szeliden tűrni...”

„Sokkal veszedelmesebb még a’ fejérnépek szinte ellen-állhatatlan bűbája; mert az az okosságot maszlagozza meg előbb, az eszet veszi el, elaltat, és aztán ami tetszik azt csinál – felemel magasan, a tejutakon sétáltat angyali társaságban, legelőbb úgy tetszik, hogy akkor nyílt az ég fel, és most láttad meg a virtust az ő igaz szépségében, és most érzesz mindent ami szép és nemes szebben mint valaha – hidd el, hogy mind csalás, csak azért emelt fel, hogy mélyebben levessen azaz az a vége, mert néha a másik is éppen úgy nem tudva vész-el, és csak akkor veszi észre magát, mikor a pokolba ébred fel.

Kétféle a szerelem; az egyik megjárja előbb a mennyet, a másik fel se hág a földről; amaz is csak oda esik tüzes orbitálja posványba végződik. A csupa testi szerelem (kivált, most amikor Páris közepitől a havasak tetejéig elterjedt a Franz pestise és pusztítja a földet) micsoda és mennyi és milyen nyomorékokat csinál, nem is képzelheted – aki abba a hadba megyen, igen sok közül jó egy épen ki – látogasd meg a Franzosok ispotályát – el ne mulasd –. A másik szerelem mennyei formában kezdődik, a legszebb érzés, angyali harmónián kezdődik, s talán sok ezrek közt egy, ahol a legkedvetlenebb diszharmónián nem végződik, és a legédesebb érzések olyan fájdalmon nem végződnek, melyek az Isten képit széjjel tépik. Semmi sincs, ami inkább örökkévalóságot ígérjen, és semmi sincs változóbb, rövidebb idejű, és ami szinte ok nélkül, mint egy madár csak elrepüljön egy más ágra – a csupa kellemekek változása vagy csak a megszokása, s más kellemekek ujjsága felrepíti az egész örökkévalóságot.”

¹ Készült a Magyar Tudományos Akadémia Domus Programja által támogatott tevékenység keretében.

Bolyai Farkas fiának 1823 szeptemberében írott levelében négy oldalon keresztül győzködi az akkor 21 éves, frissen végzett mérnök-alhadnagy fiát, hogy kerülje a nőket, és nehogy szerelembe essen. Az is figyelemre méltó, ahogyan a betegségtől óvja, a francia pestis, francia betegség (Franciaországból terjedt el, innen a népies elnevezés), azaz a szifilisz akkor a legveszélyesebb kór volt, amely nemi úton terjedt. A szerelem – forró nyavalya, írja Bolyai Farkas.

„Bár 24 esztendőös korodig maradnál meg épségben, míg a test kiformalódik: addig úgy is elég szebb, magasabb passió van egy magát el nem vesztegető ifjúba, mely a föld sárja közül felemeljen – Newton ilyen szép passió, s felséges munkásság tartotta meg, róla azt vallják közönségesen, hogy szüzességét a koporsóba vitte – Aztán mikor a kor hanyatlik, és a sok ellenséges szélvészek a tüzet ellobogtatták vagy ki futták, bajosabb egy szebb tüzzel oltani ki amazt, ifjan egy szép léleknek könnyű.

A kísértetet messziről kerülni kell, és belőle ki kell futni. Luther azt mondotta Contemptus frangit diabolum²; ez is igaz bizonyos tekintetbe – de ebbe a matériába soha se higgyen magának senki – mértékletesség ételbe, italba, és nem csak lelki nemes, munkásság kell, testi strapácia is, hogy a test igen érzékeny ne legyen. Hova tovább mind könnyebben győzz, csak azt ne hidd el soha, hogy már győztél – az egész életen keresztül szinte lehetetlen legyőzni a természetet, az asszonyt Malum necessariumnak³ nevezték – de nem az ifjúság virágjába; gazdag akkor a lélek szebb neme-sebb és állandóbb örömmel, melyeket ama rövid csalárdokkal felcserélni, nagy veszteség volna –, hogy az égre lobogó lángok a földre térjenek, és hamoakká hulljanak – a későbbi időkbe egy szerencsétlenül folyt életbe ki...” [megszakad]

Bolyai Farkas 1824. december 31-én újra megnősült, második felesége somorjai Nagy Teréz (1797–1833), akivel kilenc esztendőöt éltek együtt. Tudományos alkotói szempontból ez a periódus volt Bolyai Farkas legtermékenyebb korszaka, bármennyire is hadakozott a házasság ellen. Akárcsak Einstein évtizede, 1905–1915, aki, amíg házasságban élt az Osztrák–Magyar Monarchiában született, szerb származású Milevával (Mileva Marić), három, a XX. század fizikájára meghatározó elméletet alkotott. Miután elvált feleségétől, sohasem jött már vissza Einstein alkotói, tudományos termékenysége.

De térjünk vissza a Bolyaiakra: 1836. november 4-én, Budáról, Döbrentei Gábor ezt írja Bolyai Farkasnak: *„Házasság már több nagy elmét lebéklyőzött, elhervasztotta dicső repteiket. Méze, nagy embernek többnyire méreg.”*

Tény, hogy Bolyai János szinte szó szerint megfogadta az atyai tanácsot, jóval elmúlt 24 éves, mikor arra a bizonyos lépésre rászánta magát (Bolyai János szavai szerint). De a Bolyai-kutatók abban egyetértenek, hogy 1830 tavaszán, talán Aradon lett először szerelmes, és élete folyamán egyetlen egyszere, Fanni Henny von Schönbruckba.

Bolyai Jánosnak nem volt része sem a viszonzott szerelemben, sem egy megértő, segítő házastársban. Öregkorában félig-meddig ő is magáévá tette atya tanácsát, hogy tudós embernek nem való a házasság! Nagyon szemléletes gondolata, hogy a matematikai gondolkodást megszakítani épp olyan kellemetlen, mint a szexuális aktus! Szó szerint ezt írja öccsének 1858. augusztus 8-án: *„Ugyanis hosszas elme és testi tehetetlenségem után végre belé kezdvén kapni újból a mathematisi speculatióba, a dolog úgy elragadott és oly rengeteg gazdag ara-*

2 Az alávaló ellen folytatott harc, akár nyertes vagy, akár vesztes, mindég foltot ejt jellemedre; mert maga az, hogy érintkezésbe kellett jönnöd vele, ártalmadra van. Jelesül mondja Luther: contemptus frangit diabolum, observatio in fiat (talán magyarul szó szerint: megvetést eredményez az ördöggel való harc).

3 Szükséges rossz.

tást tettem ez isteni mezőn, hogy félbeszakítani nem volt könnyőbb föladat, mint a sexualis actust közepette phlegmatica félbe szakasztani, vagy a Niagara hatalmas, kolossalis vízómlását megállítani s számtalan más efféle példa.”

Bolyai János a következő eszmefuttatást is papírra vetette:

„A 85 évesen megholt Newtonról állítják, hogy szűzen holt meg, s hogy közel halála felé röpke mosollyal azt mondá: »csak ugyan mégis (igen) sajnálom, hogy egy pillanatnyi időm sem vala: a nőnemet megismerni«

E valóban még sokkal nagyobb ritkaság: mint a Newton óriási talentoma. Hanem azt kell hinned, hogy az oly ember nem annyira meggyőzi magát: mint inkább nem is tusakodik igen sokat azon másnál leghatalmasabb ellenséggel; a másfelé lett elragadtatása (mint Newtonnál, ki korán ifjan már a csillagok közé merült gondolatjában) részént elfogyasztván, -apasztván, földolgoztván az elme-remekeire is éppen szükséges nemi nedvet, részént nemes jóféle irányja, hajlama el is feledtetvén vele a pillanatig édes, de a legtöbbszörre a síríg azután keserű, mérges gyönyörre még csak gondolni is – részemről erősen vigyázván, minden nemű bujasenyvtől (franctól), mitől ma kevés Venus hőse marad ment, istennek hála ugyan tisztán maradtam, s még eddig áltljában tiszta vérnek örvendhetek, de egyébként meg kell vallanom, hogy én is adom sokként az árát, különösen annak következtében {főleg hoemorrhoidis, gyomorgyengeség, könnyen hűlés, gyakori inláz, főfájás s szem- s hallásgyengülés s a fatális gyengítő mag(v)kiömlések (pollutiók) által} annak, hogy én sem éltem, folytattam koránt is oly szent életet, milyet kellett volna.”⁴

Tehát nagyobb dolog 85 évesen szűzen meghalni, mint nagy matematikai elméletet alkotni, nem akármilyen kijelentése ez Bolyai Jánosnak. Nagyra értékelte az önmegtartoztatást és a testi-lelki önfegyelmet! Férfiasan beismerte, hogy ő maga ezt nem mindig tudta megtenni, de törekedett rá. Sokkal inkább volt az elveivel és a megélt cselekedeteivel összhangban, mint az apja, aki vizet prédikált, de méz-bort iszogatott!

Bolyai Farkas kisebbik fiát, Gergelyt is féltette a nőktől. Gergely 1826. május 13-án született, mikor Farkas 51 éves volt. Második feleségét, somorjai Nagy Teréziát 9 évi házasság után elvesztette, mikor Gergely csak hétéves volt. Így Gergely öreg apja mellett nőtt fel, talán ez is magyarázza, hogy Gergely a nőkben korán elvesztett édesanyját is kereste. Húszévesen kiköltözött Bolyába, a Bolyai család ősi fészkebe, ott megismerkedett a közel tíz évvel idősebb másod-unokanővérevel, Berecki Károlinával, és egymásba szerettek. Apja nagyon megharagudott ezért az unokahúgára, hogy kicsi fiát elcsábította. De már jövődő menyét nem lehetett úgy rendreutasítani, mint János feleségét, Orbán Rozáliát. Bolyai Farkas Berecki Károlinában emberére akadt, hiszen, ahogy az alábbi – irodalmi csemegének beillő – levél bizonyítja, az öregurat nagyon lekapta. Élvezetes olvasmány Berecki Károlina jóvendőbeli apósához, Bolyai Farkashoz írt levele:

Bolya⁵, december 4-én, 1847.

Kedves Bátyám!

Nem az ellenem kelt rágalmaszó hírek elleni önvédelem sugallója ez igénytelen soroknak, mert azokat, mint indítójokat egyaránt megvetem – de öntudatom minden ily alaptalan alacsony rágalmak ellen számomra nyugtat biztosít, hanem csak rövid szavakban akarom tudatni Bátyámmal, mennyire kényes egy nő becsületét kétségbe hozni a világ előtt. Csak azt szeretném megemlíteni – ha az idő, amint látszik oktatást még nem adott: mi könnyű egy férfinak – különösen egy álvilág

4 Benkő Samu: 2003 *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai*. p. 111.

5 A mai helységnevek helyesírási szabálya szerint Bolya falut hosszú ó-val írjuk. De a Bolyaiak és a korabeli okiratok 700 évig rövid o-val írták a falu nevét is!

előtt becsületbeni megőszült tekintélyes férfiúnak – csak egy vétségből félre ejtett, következőleg a nő becsülete rovására magyarázható szócskával is egy nő egész életét megmérgezni; hát ha még elszántan törünk egy védtelen nő erkölcsi életére?

Ha életcélul tűzük ki eltemetni akarni a világ előtt egy lelket, melynek feltámasztása – ha egyszer sírját megássuk többé nincs hatalmunkban – nem oly erkölcsiség ellen elkövetett bűn, amit megbocsátani tán a Mindenhatónak sincs hatalmába?

Három éve mióta én és Gergely határtalan szenvedéllyel ragaszkodunk egymáshoz, – két évig igyekeztem e szenvedélyt gátolva szerelmemet a rokonai érzet palástya alá takarni és viszonyunknak a legszentebb baráti szint kölcsönözni; mert láttam a gátat mely óriás erővel feszíti vállát a rohanó ár ellen, – tudtam életkorunk közti különbségét tudtam, hogy az ember lélekből és testből alkotott lény, és valamint a léleknek, úgy a testnek is megvannak a maga igényei, – láttam, hogy amit most imád bennem hatását eltévesztheti, – láttam, hogy még nem képes fölfogni, érteni, tudni egy nő lelkületét, – s tudtam, hogy neki magasabb igényei lehetnek, melynek megfelelőleg én őt nem boldogíthatom, – láttam parányiságotot mely legalább a világ ítélete szerént – az óriási nagyság porszemként veszett el, s jónak láttam megvallani indulatom dacára, fékezni akarni a sokak szeméi előtt – vesztínek rohanó szenvedélygátot nem ósmerő árját. Határtalan szerelmi esküi, 's megvallom a keblemben oly hosszú idők során elfojtott rokonai érzelmmé palástolt szerelem lángja elszaggatták végre a fékét, mely a szenvedélyt korlátozó, 's a fékezhetetlen szenvedélyek női gyöngéd érénytjeljes szerelem tárá föl, minden olyas óvó fedhetetlen karját, s két eddig szenvedő lény érzelmei össze olvadtak.

Imé föltáram vétkem egész undokságát, fel a' csábító kísérleteket, melyeket a világ nagyreményű fia ellen elkövettem, – bémutatám a hálót, mellyel egy reménydús ifjú fiatal életét, koros életem veszélyes napjaiba béfotam, megfojtani törekedve a lángot, mely az eget vala ostromlandó, – megölni kívánva a csecsemő óriást, hogy nagygyá fejlődve kicsinységgem kitűnő ne legyen.

Tapogassa meg Bátyám öreg, – s nem soká dobogni meg szűnő – kebelét. S oly igaz lelkiösmerettel milyen igazán én e sorokat írák, vallja meg: ha kettőnk közül valamelyikünk csábító volt, melyik volt az? És ha szavaimnak hitelt adni nem akar, kérgye meg önfíát, és ha lelke van, oly tiszta milyent én véltem honosnak fiatal keblében, – megvallahattya szerelmünk egész történetét, meg azt, hogy mint követelő léptem-é fel előtte valaha; és miután mindezekről megbizonyosult, azt kérdem, egy meg sértett nő egész büszkesége, és tisztasága öntudatával: fel tuga-é fogni a bűnt mit ellenem elkövetett? Tudja-e Bátyám mit tesz egy nőről kimondani a csábító nevet? Azt széles határok közt elterjedt világba mindeniütt kiürtölni, és egy szegény védtelent kinek minden ereje, vagyona büszkesége s Istensége becsületében határozódik, attól minden áron megfosztani akarni, – jelleme lehet-é egy ósz férfiúnak, kit az emberek nagyobb része imádattal bámul? És én bármennyire menyek, vagy hozzám tartozóim bárhonnán térjenek vissza, mindég azon szép hír csiklándoztatya füleimet, hogy a Bátyám fájdalommal panasolta, miként én fíját – a nagy reményekkel szembenézőt – elcsábítottam, – a haladás fény-pályájáról szíreként csaltam a vészörvénybe, – s inkább szeretné eltemetve látni mint karjaim közt haldokolni tudni. Én ugyan e szép hírek valóságáról meggyőződve sok ideig nem voltam, – s igazán a Bátyám elleni alacsony rágalmoknak gyalázatos koholmányoknak tartottam, de miután oly embertől hallottam, kik azt épen a Bátyám szájától örökölték, azt kérdeztem önmagamtól: vajon mind ezt mivel tudám megérdemelni? És valósággal visszapillantottam, amennyire csak emlék tehetségem engedte, lefolyt életem – hála Isten sokra terjedő éveire, – de még egyetlen egy percre sem találtam, amelyért ön vád, vagy méltó szégyen érhetett volna, – bátran szembe merek múltommal tekinteni, szégyen éltem egy percéért sem piríttya orcomat, ha csak a világ, s Bátyám ítélete szerént, koromot nem szégyenlem, – de én megvallom inkább szeretem a koros becsületet, mint a fiatal bűnt.

Végzem levelem, azon alázatos kérelemmel, hogy szennytelen becsületem, mocskolásától megszűnni méltóztassék, – hiszen én azt gondolom, s hitem is biztosít, hogy arra semmi okot nem adtam – alázatos tisztelettel lévén

Kedves Bátyám tisztelő hűga

Berecki Károlina

Bolyai Gergely és torboszlói Berecki Károlina a forradalom után, 1849 őszén összeházasodtak, 1851-ben született egy Farkas nevű fiuk, akit csecsemőkorban, ugyancsak 1851-ben egy Berta nevű lányuk, akit két évesen elvesztettek, majd 1855-ben született egy Gáspár nevű fiuk. Gáspár feleségül vette kadiczfalvi Török Irmát, és Székelyudvarhelyre költöztek, nem született gyermekük, így aztán örökbe fogadták Gábos Jánost. A ma Székelyudvarhelyen élő Bolyai nevű családok a Bolyai Gábos János leszármazottjai.

IRODALOM

Ács Tibor: 2004 *Bolyai János új arca – a hadi mérnök*. Bp., Akadémiai Kiadó – Magyar Tudománytörténeti Intézet. 631 p., [4] t. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 30.) p. 148.

Benkó Samu: 2003 *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai*. Ambrus Hedvig Mária, Deé Nagy Anikó és Vakarcz Szilárd közreműködésével szerkesztette és bevezetéssel ellátta Benkó Samu. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. p. 111.

Benkó Samu: 2002 *Bolyai-levelek*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002. (első kiadás: 1975)

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Bolyai-gyűjtemény K 22/91., K 23/20.

Demény Péter

Egy dráma ráncai

I.

Sok mindent elolvastam a *Bánk bán* körül íródott irodalomból, de meg kell mondanom, még többet gondolkodtam magán a darabon. S ahogy lenni szokott, amikor az ember szenvedélyesen gondolkodik valamin, és éppen azt találja meg élete folyamán, amit maga is érzett, csak nem tudott pontosan megfogalmazni, úgy találtam én rá két mélyben buzgó ihletőre: egy történetre és Németh László írására *A rejtélyes költőről*: Katona Józsefről. Nem kellett mást tennem, mint összekapcsolnom ezt a kettőt, s aztán továbbgondolnom mindazt, amire a kapcsolat megteremtése ráébresztett.

A történetet régóta hordozom magammal – az abszurd drámát, annak szétbeszélő alakjait szoktam tanítványaimnak megvilágítani velem.

Néhány évvel ezelőtt, még óvodás apa koromban, egy ünnepség előtt várahoztam az előtérben. Gyermekök visongtak és szaladgáltak, anyukák és apukák csitították őket, persze hiába, kabátok és szoknyák suhogtak, minden és mindenki zsidongott. Egyszer csak egy házaspárra lettem figyelmes. A férfi nemrégén érkezhetett, aznap élményeit mesélte, felesége pedig bólogatott. Hol igent intett a fejével, hol nemet, de világosan látszott, hogy ezeknek a gesztikus igeneknek és nemeknek a világon semmi köze nem volt ahhoz, amit a férje mondott: attól teljesen függetlenül mozgott a feje.

Ez tehát az egyik megfigyelés: mindenki azt szeretné, arra vágyik kétségbeesetten, hogy meghallgassák, még pontosabban arra, hogy beszélhessen valakihez. Ha ezt megteheti, akkor már teljesen mindegy neki, vajon az, akihez beszél, *valóban* őt hallgatja-e, vagy csak *úgy tesz*, mintha őt hallgatná. Az ő vágya teljesült: annyira nyomasztja valami, annyira ki kell beszélnie magából, hogy nem törődik azzal, az, aki hallgatja, ott is van-e a szó lelki és szellemi értelmében, vagy csupán testi mivoltában ül mellette. *A kopasz énekesnő* híres jelenete, amelyben a Martin házaspár beszélget, s a párbeszéd két látszólag idegen ember között zajlik, akik – „milyen furcsa, milyen különös, micsoda véletlen” – ugyanazzal a vonattal utaztak, ugyanabban a fülkében, és megérkezésükkor ugyanannak a szállodának ugyanazt a szobáját foglalták el, ez a jelenet tehát nem más, mint a kommunikáció vágyának borzasztó paradoxona: szeretnénk, ha meghallgatnának minket, de mi magunk képtelenek vagyunk végighallgatni másokat.

II.

„Talán semmi sem jellemzőbb erre a drámára, mint hogy az emberek benne nem egymással, hanem egymás mellett beszélgetnek” – írja Németh László, s pontosan arra utal, amit magam is megtapasztaltam az óvodában. „Nem a monológok számára célszó ezzel, hanem arra, hogy

itt a szereplők még a párbeszédekben is monologizálnak. (...) Az egyik beszél, s a másik csak agya ködén át hallja.”

Vagyis amit én átéltem, azt egy nagy magyar író és gondolkodó hetvenöt éve is meglátta már, csak ő nem „az életben”, hanem egy klasszikus műben, melyet többen, és nem a legérdemtelenebbek, próbáltak és próbálnak megfejteni.

Nem tartom véletlennek, hogy ezt az igazságot, a *Bánk bán* mélyen aktualizálható, emberi igazságát éppen egy író látta meg, egy olyan író, aki a kronológiát tekintve is közelebb van hozzánk, mint Katonához, még közelebb van azonban a „szisztematikus kor” értelmében, ahogy George Kubler amerikai művészettörténész nevezte az időnek azt az érdekes és sokatmondó szokását, hogy bizonyos korszakok furcsa módon egymáshoz csapódnak, egymás mellé kerülnek, a kronológiától teljesen függetlenül esetleg.

Hogy egy hálózatelméleti jelképpel éljek, Katona Németh Lászlónak nyújtja a kezét, Németh László pedig a mának.

III.

Természetesen nem az a szándékom, hogy a különbségeket elmossam, s Katona és Ionesco világa közé egyenlőségeket tegyek. Németh László is utal a *Bánk bán* súlyosságára, mikor ezt írja: „*Könnyebb nemzedékek nemigen érthetik meg őt.*” De miközben, mint mindenki, ő is szeret hinni egy aranykorban, aközben törekszik is egy aranykor felé: meg szeretne teremteni egyet. S ha ezt, a teremtés logikáját követjük, és észrevesszük, hogy a dráma a *színpadon* él, és nélküle halott, akkor érdemes inkább azt látni, ami ma is megragad bennünket, mert ma is jellemző ránk, mint azt, ami elválaszt, és ami számunkra talán már nem is élő.

A kérdés ez: hogyan lehet a *Bánk bán* mai előadás? Egy érzékeny dramaturgnak és rendezőnek, azt hiszem, a *monologizáló párbeszédre* kellene vetnie vigyázó szemét. Nem meghúznia a darabot, vagy csak ott, ahol tényleg múlhatatlanul szükséges, hanem *aláhúznia*, kiemelnie azokat a részleteket és jeleneteket, amelyek szenvedélyesek ugyan, de bennük a *kilátástalan magány* szenvedélye dörömböl. Mert éppen az az énünk, amelyik az aranykort kutatja, tudja a legjobban, mennyire jellemző ez a mi korunkra, s a ma emberére. Korunk hősei kétségbeesetten egymás felé kapálóznak, Facebookon és iwiwen és twitteren és badoo-n és számtalan más helyen integetnek és kiáltoznak, miközben a másik integető és kiáltozó meg se hallja, meg se látja őket, holott neki is arra lenne szüksége, hogy meghallják és meglássák.

Egy férj, aki felesége feltétele és kötelessége teljesítése között őrlődik – van-e ennél maibb és mindenkoribb probléma? S van-e maibb annál, hogy végül kilóki agyából a kötelességet, és már csak féltékenységére, szerelmére, gyermekére, végső soron *magára* gondol? S ha innen nézzük, van-e igazabb, mint az, hogy nagymonológjában, melyet egy párbeszédben mond el (!), s melyben hófúváshoz hasonlítja azt, ami benne dúl, már sejti maga is, mi történik, mi történhet, *minek kell történnie*, mert ő maga már régen nem ő?

Igen, úgy érzem, így kell felépíteni Bánk jellemét, megtisztítva a történelem terheitől, melyek mint koloncok lógnak róla, és rátelepednek az értelmezésre, s főleg: elidegenítik egy mai nézőtől. Nem a palástok, a prémekek, a koronák a lényeg itt, hanem egy férj, akit irtóztató feszültségek cibálnak, és egy feleség, aki semmit nem tehet az ellene szótt praktikák ellen. Nem Tiborc veretes göncei, hanem egy szerencsétlen öregember, aki éhes, lopni mégse tud. Ma már kevesebb a megkönyékezendő ártatlanság és a befeketítendő becsület, tehát mindazt, amit Katona óta megváltozott, azoknak a problémáknak a fellelővételével kellene érzékeltetni és felerősíteni, amelyek ma még talán égetőbbek, mint akkor.

Féltékenység és szegénység ma is létezik, ma is gyötrő érzés, illetve gond, s mindkettő azért még élesebb, mert a magány is mélyült, legalábbis úgy érzékeljük.

IV.

„Jászai Mari sorra látogatta a vidéki színházakat, és mindenütt Melinda szerepét játszotta a helyi társulattal. Főpróba után, az előadás napja előtt, mindig lefeküdt a helybeli Bánk bánnal, hogy kellő érzéssel tudja a feleséget adni. Így történt Győrben is, de Jászai már az első pillanatokban kiugrott az ágyból.”

Hogy miért, jól tudjuk. Ismert anekdota – jómagam Faludy *Jegyzetek az esőerdőből* című kötetéből másoltam ki, de mindenki hallhatta-olvashatta valahol. A fontos itt az, hogy a nagy formátumú színésznő, minden férfias vonása ellenére (vagy talán éppen azok miatt), egy patriarchális, sőt macsó érvrendszert képviselt. Akinek nem megfelelő a... fellépése, az ne lehessen Bánk, hiszen az (ismét Faludyt idézem) *„a magyar játékszín legnagyobb szerepe”*.

Azt hiszem, ki kellene lépünk ebből a gondolatkörből. Természetesen nem azt mondom, hogy ne érezhesse valaki „legnagyobb” Bánkot (bár én itt is egy önreflexívabb álláspontra helyezkednék, s Nemes Nagy Ágnessel tartanék, aki ezt írja az *Előszó* híres soráról – *„Most tél van és csend és hó és halál”* –: *„Itt következik ugyanis – félve, vonakodva mondom ezt, mert nehéz a választás – a magyar költészet legnagyobb versora”*; jobban örülnék tehát, ha félnék és vonakodnánk, de persze nem akarok, nem is akarhatok előírni semmit), csak azt, hogy ezzel a *legnagyobbobbsággal* ne lendítsük olyan irányba a színészt, ahonnan már nincs visszatérés. Nem kell ahhoz nagybetűs FÉRFInak lenni, hogy az embert a féltékenység marcangolja, vagy hogy szembenézzen a kötelesség paradoxonaival. Egyáltalán, úgy érzem, a mai kor s a mai közönség vonakodik minden legnagyobbtól, de hát hogy is szólhatna, főleg a színpadon, a legnagyobb – mindenkihez? Hogyan érezhetné mindenki a magáénak azt, amiről azt állítják, mindez csak kivételes emberekkel történhetik meg?

Le a piederesztálról! Ha kiáltványt írnék, így fogalmaznék. Amennyire fel tudom idézni Szőnyi G. Sándor 1987-es filmjét, abban Blaskó Péter közel került egy olyan Bánkhoz, amilyenről én álmodom: a *vívódó férfi* alakjához. Bubik István Ottója pedig a körmét rágta – milyen közel hoz egy „történelmi” figurát egy ilyen mindennapi gesztus!

V.

E mindennapiság legnagyobb akadálya, gondolhatnánk, a meráni-magyar ellentét. Ezt semmilyen módon nem lehet kiirtani a műből, hiszen ez egyik gerince, ha szabad így fogalmaznom. Próbáltam kihúzni bizonyos sorokat, de ha ki is lehetne hagyni bizonyos részeket (például, amikor Myska a királynéra üríti poharát, Petur pedig a magyar szabadságra; vagy a békételeneknél Bánk mondhatja csak annyit: *„Jertek velem!”*, s ötsoros beszédéből csak egyetlen sor maradna), a két nép közötti feszültség alig volna enyhítve.

Mégis meg kellene próbálkozni ennek a feszültségnek az inkább *szociális*, mint nemzeti irányba való eltolásával. Úgy látom, manapság a nemzeti konfliktusok az összeesküvés-elméletekből származnak: a zsidók világhatalomra törekvése, a globalizáció rákfenéje, az amerikai dominancia, az arab terrorizmus, a világ a magyarok ellen stb. – ha van is igazságmagva egy-egy ilyennek, mint például az amerikaiak gőgjének, vagy annak, hogy a különféle terrorizmusok közül most kétségtelenül az arab a leglátványosabb, azt állítani, hogy ezeknek a jelenségeknek a háttérében egy szélsőségesen racionális tervezet áll, nos,

ez olyan komplexus, amely csak elsötétíti az elmét, és minden józan megfontolást kitorlól belőle vagy helyet sem ad neki.

Kétségtelen azonban, hogy mindig is voltak, és mindig is lesznek szegények és gazdagok, s a mai világban, legalábbis Európának azon a részén, ahol mi élünk, óriási szakadék tátong azok között, akik mindent megengedhetnek maguknak és azok között, akiknek a mindennapi szelet kenyérre sem futja. És a hatalom mindig *idegen*: nem akarja, talán nem is próbálja érteni, és helyzetéből kifolyólag *nem is értheti* azok gondját, akik a folyóparti műanyag sátorban élnek, és a kukában meg a réten összeszedett maradékokból-növényekből nyomorognak. De semmi empátiája nincsen a középréteg irányában sem, hiszen azokról meg azt gondolja, ha gondolkodik ilyenekről egyáltalán, hogy „úgysem halnak éhen”.

Könnyű belátni, kiről beszélnek: Tiborcról és Peturról. A hajléktalanról, aki egyik napról a másikra él, öt gyereket kell eltartania, mert nincs módja arra, hogy a gyermektervezés módozatain gondolkodjon, és arról, akinek az idegenekkel szembeni indulatában nem lehet szétválasztani a tiszteletre méltó és mindenki felé ható *igazságot* a jóval kevésbé tiszteletre méltó, és kizárólag maga felé hajló *önzéstől*. Árkosi Árpád 1991-es kolozsvári rendezésében Ottó és Biberach úgy beszélgetett Melinda behálózásának lehetőségeiről, hogy közben egy kenyeret dobogáltak egymásnak – ilyen gesztusokkal talán érzékelhetővé és maivá lehetne tenni ezt a problémát, csak akkor a Peturt játszó színészt is a *fröcsögő önző* alakja felé kellene vezetni, s minél inkább lekaparni róla a mára sajnos elavult báni szerepkört.

Ottó és Biberach kapcsán még valamit. Általában Bánkot magát szokták emlegetni, ha Shakespeare-re utalnak. De nem egészen hamleti-e az Első szakasz hetedik jelenetének párbeszéde a két intrikus, a buta és az okos között? „Ottó: Frissen – beszélj – találhattad magát? // Biberach: Találtam – a galamb helyett oroszlánt. (...) Ottó: Oh, hát enyém Melinda? // Biberach: Nem hiszem. // Ottó: Nem? // Biberach: Mért akarsz elvenni egy szerencsét, / melyet nem adhatsz vissza? / Ottó: Biberach! / Mi lesz tehát ebből? hisz egyszer így, / máskor pedig másképp szólsz – // Biberach: Mert sem a / búdban, sem a szerencsédben soha / ok lenni nem kívánok.” A párbeszéd rejtélyes dinamikája olyan, mint a Hamlet és Polonius közötti.

VI.

Amit fentebb elmondtam, az talán értetlenségbe, esetleg indulatba ütközik. Gondoljunk azonban arra, hogyan szokták játszani annak a drámaírónak a darabjait, akihez szívesen és joggal hasonlítjuk Katonát.

Az egyik út Shakespeare drámáinak előadásakor is a *múzeumi megjelenítés*. Aki király, az legyen király tetőtől talpig, fesszengjen a jelmezében, ne találja a helyét a színpadon, Othellón csörögjenek a különféle díszek, melyekről úgy érezzük, egy mór mindenkori viseletéhez tartoznak. Meg ne jelenjen semmi, aminek köze lehet a mához! Ez az a játékmód, amelynek Nádas Péter savas esszéit szentelt *Shakespeare, hétköznapi használatban* címmel. „A város, amelynek Othello a zsoldjába szegődött, gondolom, a testen kívül nem kereshető, csak benne a testben, igen, odabenn. A szenvedélyek mélységeiben.”

A másik út a szenvedélyeknek azok a bizonyos mélységei, melyek valósággal szétrobantják a testet: Othellónak minden erejére és önfegyelmére szüksége van ahhoz, hogy összetartsa szöveit és zsigereit. A szűken felfogott történelmi hűség éppen attól fosztja meg a darabot, ami a legfontosabb lenne a számára: az életétől. Ha a színész, minden színész azon igyekszik, hogy megfeleljen annak a követelménynek, amelyet Jászai Mari tévedhetetlen pontossággal megfogalmazott, nem látunk mást, mint egy újabb panopti-

kumi figurát, aki olyan tartásos méltósággal vonul előttünk, hogy nem is értjük, hogyan ragadtathatja el magát annyira, hogy gyilkossá váljon. A méltóság talán felemelő, de a színházban nagyon kevesen vágnak ilyesmire – a színház az a hely, ahol a legtöbben arra vágyunk, *érintsenek meg* bennünket, tegyenek érzékelhetővé valamit, *legyen közünk* valamihez, ami a szöveg révén érkezik hozzánk, de mélyebbről, mint maga a szöveg. *Atmoszféra* – mondta Németh László a *Bánk bán*ról azon a kecskeméti felolvasáson, s hogy ezt az atmoszférát csak magyarok érthetik igazán. Számomra úgy tűnik, régóta nem történt jelentős kísérlet, régóta nem született érvényes rendezői javaslat, amelynek köszönhetően *valóban* megérthettük volna ezt a balsors üldözöte darabot; inkább olyan értelmezések fogalmazódtak meg, amelyek a könnyebbik utat választották: amit „elsőre” gondolunk, ahogy elsőre látjuk a szereplőket és a problematikát. Így vált a dráma nem örökké, hanem hétköznapivá a nádas értelemben: abban, amely nem hatol a felület mögé és alá.

VII.

Végezetül, és némileg ellentmondva önmagamnak: a *Bánk bán*on éppúgy „keresztülzúg a szenvedély alvilági és véres folyója”, mint ahogy Szerb Antal szerint Racine darabjain. Meg nem értettsége annál tragikusabb, mert ő maga nagyon is jól értette, amit írt, elénk tette a megfejtést. Mindannyian emlékszünk még keserű soraira: „*Midőn én egy erkölcstelenséget utáló Feliciánust indulatjának illő polcára viszek, midőn egy Bánk bánt megölt becsületének omladékira felállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalmimat? Én vagyok Bánk, én vagyok Felicián, miképp lehessen én csak tűrhető mértékben is az, ha minden harmadik felkiáltásnál e gondolat, hogy író vagyok, kiver énemből?*” Korunk, aligha kell ezt bizonygatni, olyan emberek kora, akiket valami, tán a világ, „kiver énjükből”. S egy ideális *Bánk bán* felé induló kísérletet olyannak képzelek el, amelyben a színészek mindenekelőtt, még a féltékenységgel, a lázadás, a nyomor előtt ezt a tárgyát kereső, féktelen indulatot érzékeltetik. Nem a hadonászásra, a szinte hisztérikus gesztusokra gondolok itt; éppen nem. Hanem arra, hogy minden alak olyan félelmetesen, olyan fogcsikorgatva legyen fegyelmezett, hogy azt érezzem, bármelyik pillanatban kirobbanhat, és valami jóvátételment cselekedhet.

Ha ez legalább valamilyen mértékben sikerülne, néhány év alatt elkészülhetne egy *igazi Bánk*. És akkor az elkomorodott Katona Józsi arcán talán kisimulnának a ráncok.

Bartha Ákos

Közelítések a szociográfia fogalmához

A szociográfia mint tudomány(ág) gyökereit némileg paradox módon a nyugati kultúra 19. század eleji nagy változásának idején, a pozitívizmus hódításának korában kereshetjük. Az ekkor, főként Auguste Comte munkásságának nyomán körvonalazódó szociológia még 'logos', tehát elméleti természetű volt, és közel száz évnek kellett eltelnie, hogy a nagy társadalmi változásokra reagálандó, az új diszciplína – mindenekelőtt Rudolf Steinmetznek és Ferdinand Tönniesnek köszönhetően – utat találjon az „empirikus szociológia”, a tulajdonképpeni szociográfia felé. Steinmetz, vagyis az egyik legmeghatározóbb korai ideológus definíciója szerint „a szociográfia egy adott korban minden eszközzel leírni, jellemezni igyekszik valamely nép összes viszonyait és állapotát.”¹ A hangsúly a „minden eszköz”-ön van, amely a szaktudományos szociológiához képest széles spektrumot nyit a műfaj követői előtt. A statisztikától a közgazdaságtanig, a földrajztudománytól a pedagógiáig, a politikától az éppen a szociológia születésének idején fogalmilag önállósuló szépirodalomig terjed ez a játéktér, amit alaposan ki is használtak szociográfusaink. Az alábbiakban a magyar szociográfia néhány meghatározó műhelyének öndefiníciós kísérletét igyekszem röviden áttekinteni.

„Paradox módot” említettem a szövegműfaj nyugati gyökerei kapcsán, mivel a szociográfia komplexitása Kelet- és Közép-Európában bontakozott ki legteljesebben. A hazai viszonyokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy bár a 19. század második felében a szociális és gazdasági anakronizmusok a közjogi kérdések uralta közéletben alapvetően kevés nyilvánosságot kaptak, a szomorú tendenciák mégis felszínre kerültek, egyben pedig a társadalomkutatás okkereső formái hamar politikai olvasatot is nyertek. Ez a vállalt politikusság a 20. században már túlmutatott egy módszertanában egzaktan kidolgozott, higgadt elemzési mód esélyein. A századfordulón Jászi Oszkár körül csoportosuló polgári radikális gondolkodók Braun Róbert vezetésével még széles társadalmi bázist céloztak meg és fordultak elsőként hazánkban a tudományos alapokon nyugvó, nyugati mintájú szociográfiához, hogy a húszas években „szociográfiai munkaközösségben” folytassák a munkát lapjuk, a *Századunk* hasábjain. Mivel azonban a kultúrájában néprajzi egzotikumnak tekintett és a városi műveltség számára leginkább csak a népszínművek hamis világaként (félre)ismert parasztság helyzete a 19. század nyolcvanas éveitől folyamatosan romlott, hamarosan e réteg korszerű megismerése került előtérbe a különböző műhelyekben, valamint az időközben színre lépő, a társadalmi anomáliák iránt fogékony népi írók műveiben.²

1 Lásd Steinmetz 1913-as írását (*Archiv für Rechts- und Wissenschaftsphilosophie*, 1913). Magyarul idézi: *A szociográfia fogalmáról*, vál.: Bertalan László, *Szociológia*, 1977/2., 240–256.

2 A szociográfia honi gyökereihez: Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 91–103. A népi szociográfiához: Uo., 203–247. és Némedi Dénes, *A népi szociográfia*

Steinmetz a szociográfia monografikus vonalát az általa erősen kárhozott földrajztudósokhoz, közelebbre a természeti földrajzhoz kötötte, mely tendencia Magyarországon sem volt ismeretlen. Sőt, a két világháború között az emberföldrajz előretörésével meghatározottabbá vált a szociográfia geográfiai kapcsolata. Teleki Pál munkássága³ mellett érdemes kiemelni a kevésbé ismert, Milleker Rezső vezette debreceni műhelyt.⁴ Az első-sorban szervezőként jeleskedő professzor a debreceni egyetem földrajzi intézetében – a természet- és társadalomtudományok összefüggéseit hirdetve – már a húszas években hozzájárult az ország (gondjainak) feltérképezéséhez. Alapkonceptiója, hogy „az elhárítandó idegen szeretet”, a „nemzetietlenség” ellen „a szeretet rózsás szemüvegén át” kell szemlélni a honi viszonyokat.⁵ Bár a szélsőségek elítélése mellett teret engedett bizonyos kritikus hangoknak, jobbító szándéka a népi írókkal ellentétben nem próbálta az adott hatalmi viszonyokat feszegetni. Megoldási javaslatokat pedig a deklarált cél („minden károsnak orvosságát megtalálni”⁶) ellenére nem tartalmaztak a dolgozatok. Mégis, ez a fajta honismeret kis túlzással a *Magyarország felfedezése* népi kezdeményezésének egyfajta konzervatív előképeként is értelmezhető, mivel Milleker 1928-ban egy fotópályázat kapcsán (bár csupán néprajzi gyűjtés céljából) már az „Ismeretlen Magyarországról” értekezett.⁷

A Teleki–Milleker-féle irány jól láthatóan kapcsolódott a Horthy-korszakbeli hivatalos állásponhoz. Tulajdonképpen „hivatalos” falukutatónak nevezhetünk mindenkit, aki a szociográfiai tevékenységet hivatalból űzte, így többek között az ún. szociális tanácsadókat, a közegészségügyi szakértőket és a politikailag pozicionált társadalomtudósokat is. Közös nevezőjük a Horthy-rendszer iránti, egzisztenciális függésükből is következő hűség. Ez a hűség közel sem jelentett kritikátlan attitűdöt, ám a Németh László által említett „Rubicon”, a radikális földreform tabu volt számukra.⁸ A kormánykörök álláspontja Kertész János 1943-ban kiadott kismonográfiájában („*Magyar szociográfia*”) nyert

fia 1930–1938, Bp., Gondolat, 1985, valamint legújabban: Bognár Bulcsu, *A népies irányzat a két háború között*, Bp., Loisir, 2012.

3 Telekihez lásd: Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005, 335–345.

4 Millekerről: Süli-Zakar István, *Milleker Rezső professzor élete és debreceni munkássága*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995. Milleker népkutató műhelyéről: Bartha Ákos, *Egyetemi falukutatók a két világháború között Debrecenben*, Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények, 2010/1., 51–53.

5 Milleker Rezső, *Honismeret*, 1924 = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeretelő Bizottságának Kiadványai (továbbiakban: Honismereti Kiadványok), I–II. A legrészletesebb (mintegy 190 oldalas) falumonográfia ebből a műhelyből: Iványi Béla, *Göncz szabadalmas mezőváros története*, 1926 = Honismereti Kiadványok, I–II. Néhány további szociografikus munka: Márton Béla, *A Nyírség mezőgazdasági élete*, 1933 = Honismereti Kiadványok, VII–VIII., Uő, *Érkeserő leírása*, Intézeti Közlemények, 1943/15., Kiss Lajos, *Földművelés a Rétközön*, 1929 = Honismereti Kiadványok, V–VI., Csávás István, *A Nagysárrét monográfiája*, Intézeti Közlemények, 1941/6., Giday Kálmán, *Adatok Mikepércs község életéhez*, Intézeti Közlemények, 1942/7., Szeremley József, *Köszeg, a nyugati végvár*, Intézeti Közlemények, 1942/10. Általános problémákról: Szalánczi Károly, *Néhány magyar földművescsalád-típus élete számokban*, 1932 = Honismereti Kiadványok, V–VI. és Sággy Ferenc, *A tuberculosis geográfiai eloszlása Csonka-magyarországon vármegyék szerint, különös tekintettel a lakóházak minőségére*, 1928 = Honismereti Kiadványok, III–IV.

6 Milleker, *i. m.*, 12.

7 Milleker, *Ismeretlen Magyarország*, Iskolánkívüli Népművelés, 1928/2., 93–94. és 1929/5., 211–212. Az adatgyűjtést egyébként külön kérdőívek segítették. Kiséry László, *A csonkamagyarországi Bodrogköz*, 1935 = Honismereti Kiadványok VII–VIII., 25.

8 Németh gondolatmenetéhez: Magyarország, 1935, május 4, 5.

könyvformát.⁹ Kertész a Magyar Szociográfiai Intézet titkára volt két évtizeden át, így reformkonzervatív kötődése vitathatatlan. Többek között Krisztics Sándor munkájára¹⁰ hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a szociográfiának tudománynak kell maradnia”, majd rendkívüli alaposággal ismertette a hivatalos intézmények, körök, egyesületek és személyek által végzett társadalomleíró munkát. A szerző revíziós szempontból tartotta létfontosságúnak az önismeretet, mivel „szociográfia és revízió egymás mellett haladtak a magyar nép sorsának felemelésében és a magyar haza területi épségének visszaállításában” – zárta nehezen igazolható tételével kötetét Kertész.

A földrajztudósok (és politikusok) mellett – érthető okokból – a szociológusok is magukénak érezték a szociográfia „tudományát”, így érdemes felidéznünk a Horthy-korszak két meghatározó társadalomtudósának kapcsolódó gondolatmenetét. Rézler Gyula alapvető problémának tartotta, hogy előbb alakult ki a tudomány, a szociológia elmélete és fogalmi keretei, majd csupán ezt követte a kutatások tárgyának gyakorlatias feltérképezése, vagyis a szociográfia. Korának társadalomleíró tendenciáit igen szigorúan ítélte meg, a népi falukutató munkák közül csak Erdei Ferenc munkásságát tartotta a szociográfusi címre méltónak – épp a köztudatba való szociográfusi berobbanása, vagyis a *Futóhomok* kivételével.¹¹ Véleménye a szigorúan induktív módszerrel dolgozó szaktudós álláspontja, mely mindazonáltal nem jelentette a konzervatív oldal melletti kiállást. Ugyanis „e csoport tagjai éppen az ellenkező végletbe estek, mint a falukutatók. Míg az előbbieket (...) a kirívó társadalmi jelenségeket állították könyveik homlokterébe, addig a monográfusok műveinek olvasása közben önkéntelenül az az érzésünk támad, hogy íróik megfutamodtak a falu társadalmi kérdéseinek alapos tárgyalása elől.” Még kevésbé félreérthetően: „A falukutatók a földmunkások mellett vannak, Scherer Péter Pál¹² a nagybirtokosok érdekeit szolgálja, a módszeres szociográfusnak azonban nem

9 Kertész János, *Magyar szociográfia*, Bp., Tömörkényi Irodalmi Kör, 1943. A hivatalos falukutatáshoz lásd: Torkos Veronika, *A hivatalos falukutatás intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret, 1989/3., 91–101. és *Hivatalos falukutatók: a vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között: társadalomtörténeti forrásgyűjtemény*, szerk. Bíró Judit, Bp., PolgART Kiadó, 2006.

10 Krisztics Sándor, *Szociográfiai elméletek és eszmények*, Bp., Magyar Szociográfiai Intézet, 1941.

11 Jellemző, ahogyan a szerző a falukutatók műveinek (itt Szabó Zoltán *Cifra nyomorúságának*) lecsupaszításával szemléltette a szaktudományos nyelvezetet, mely által ugyanakkor jól érzékeltette azt is, hogy mennyire nem egy nyelvet beszélt (szó szerint) a társadalomtudós szociográfus és az író szociográfus: „Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik, a ('partokon'). Lépcsőszerű lejtőn vájódnak odúi a talajban, és ha valami óriás ezen a lejtőn indulna fölfelé a Bükkbe, úgy járhatna, hogy minden lépését házak tetején teszi meg. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, engedelmesen követve a domboldal hajlását, megszűröl, különösen, ha szembejövő fény világítja meg a fehérre meszelt sávokat, fantasztikus a kép. „Módszeres, fegyelmezett stílusú szociográfus mindebből a következőket vállalhatná: »Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik a partokon. Lépcsőszerű lejtőn vájódnak odúi a talajba. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, követve a domboldal hajlását.» – korrektúrázott a szaktudós. Rézler Gyula, *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben = Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*, a kötet anyagát válogatta, a bevezetőt írta: Tóth Pál Péter, Bp., Gondolat, 2005, 131–132. Rézler egyébként a szocializmus alatt (emigrációban) is hű maradt a tudományos módszerességhez. Lásd a vele készített interjút: Mézes Flórián, *A hazai szociológia és szociográfia néhány kérdéséről: társadalmi ténykép*, HVG, 1985/15., 4–6. A honi szociográfia két világháború közti tudományos szépirodalmi vonatkozásaihoz: Bartha Ákos, *Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban*, Debreceni Disputa, 2010/4., 48–54.

12 Scherer Péter Pál a konzervatív, állagvédő birtokpolitika egyik hazai prominense volt a Horthy-korszakban. Lásd: Scherer Péter Pál, *Így látom én: alföldi falvaink lakossága és szociális problémái*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938 és Uő, *A nagybirtok*, Bp., 1939.

néposztályok, hanem az emberileg elérhető igazság oldalán kell állnia.”¹³ – kérte számon a babitsi értelmiségi etikát a szerző 1943-ban.¹⁴

Az egyébként népiekkel összejáró, többükkel jó kapcsolatot ápoló¹⁵, ám műveiket vaszigorral mérlegre vető Rézlerrel szemben Reitzer Béla az egyik legrégebbi népi indítatású műhelyből, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumából érkezett a szociológuscéhbe.¹⁶ Gondolati alapvetései mégis mentesek bárminemű elfogultságtól. Reitzer egy tudomány-népszerűsítő honi folyóiratban próbálta (konkrét művek említése nélkül) körvonalazni a „divatos” szociográfia műfaji sajátosságait, elsősorban tudománytörténeti szempontból. Vélekedése szerint a szociológia „sokkal nehezebb helyzetben van, mint a természettudományok, mert nem áll rendelkezésre a természettudomány fő eszköze: a kísérlet.” Meglátása szerint „a kísérlet hiányát a szociológiában a szociográfia hivatott pótolni,” mutat egyfajta kiutat a Rézler által felvázolt, eredendő episztemológiai csapdából a szerző. Reitzer olvasatában a szociológia nomotetikus, törvénykutató tudomány, míg a szociográfia idiografikus, leíró diszciplína, mely a konkrét tényekre koncentrálna.¹⁷

Bár Reitzer fontos kapocsnak tekinthető a népi mozgalom és a korabeli tudományos élet között, mégsem vehető egyértelműen az épp szociográfiai¹⁸ által elhíresült népiek táborába. A (képzettebb) népi szociográfusok közé tartozott ellenben Kovács Imre, aki már 1935-ben felfigyelt rá, hogy Magyarországon nemcsak azért „öszvérműfaj” a szociográfia, mert a szaktudomány és a szépirodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, hanem mert a szaktudományok is osztozni kényszerülnek rajta. „A magyar szociográfiai munkák történelmi és földrajzi vonatkozásokkal, a gazdasági helyzet rövid ismertetésével és a földbirtokmegoszlás statisztikájával rendszerint kimerítettnek tekintették a faluismeretet. És így inkább az egyes részletek (földrajzi, történelmi, gazdasági) egyesített monográfiáinak, mint szociográfiának lehetne azokat nevezni” – ítélkezett Kovács, a szociográfia szintetikus mivoltát elismerve, ám a diszciplínák összefüggéseit, a gyakorlatiasság szükségét, a modern tudományok és – némiképp meglepő módon¹⁹ – a hideg objektivitás fontosságát hangsúlyozva.²⁰

13 Rézler, i. m., 129–139. A népi és a (reform)konzervatív falukutatás összefüggéseire: Bartha Ákos, *Az érem két oldala: hivatalos falukutatók – népi szociográfusok*, Jász-kunság, 2008/3–4., 136–161.

14 Lásd Babits recenzióját Julien Benda könyvéről: Babits Mihály, *Az írástudók árulása*, Bp., Magvető, 1986.

15 Tóth Pál Péter, *A szociológus Rézler Gyula = Rézler Gyula válogatott tanulmányai*, 13–14.

16 A szegediekhez: Csaplár Ferenc, *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, Bp., Akadémiai, 1967.

17 Reitzer Béla, *Mi a szociográfia?*, Búvár, 1936/5., 298–300.

18 Csupán a legfontosabb művek: Szabó Zoltán, *A tardi helyzet*, Bp., 1936, Veres Péter, *Az Alföld parasztsága*, Bp., 1936, Illyés Gyula, *Puszták népe*, Bp., 1936, Fėja Géza, *Viharsarok*, Bp, 1937, Kovács Imre, *A néma forradalom*, Bp., 1937, Erdei Ferenc, *Futóhomok*, Bp., 1937, Szabó Zoltán, *Cifra nyomorúság*, Bp., 1938.

19 Kovács saját írásai bővelkednek lírai elemekben. Talán elég csupán utalni *A néma forradalom* elhíresült kompos nyitányára, vagy a szerző azon általánosító kijelentésére, miszerint „a gazdasági cselédek szociális helyzete és nagy nyomorúsága szinte már az állati nívó felé közeledik.” Kovács, *A néma forradalom*, 7–9., 203. Kovács társadalomtörténetileg bajosan védhető állításaihoz lásd: Bognár Bulcsu, *A harmadik út eltérő képviseletai: Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről*, Magyar Szemle, 2009/7–8., 106.

20 Kovács Imre, *Falumunka a Pro Christo Diákok Házában*, Magyar Szemle XXIII. kötet, 1. kötet, 61–68. Kovács megjegyzése a két világháború közti korszak népiélet-kutatóira vonatkoztatva helytálló. A szociografizálást nem írónként, vagy hivatásból űző („amatőr”) falukutatók, vagyis a helyi intelligencia egy része lelkiismeretesen adatolta a falu fontosabb történéseit, mely a nagyobb perspektívában gondolkodó népi és hivatalos szerzők horizontján kívül esett. Lásd: Bartha Ákos,

Az 1945 előtti vélekedésekkel kapcsolatban végezetül érdekes lehet megvizsgálni egy marxista beállítottságú kisebbségi szerző gondolatait is. Az erdélyi önismereti irodalom²¹ egyik kulcsfigurája, Gaál Gábor a szépirodalom felől, műfajelméleti szempontból vette górcső alá „kentauryszerű” szövegműfajt 1937-ben. Gaál szerint „a »klasszikus« irodalmi formák szétestek, megbomlottak”, s ennek (is) köszönhetően „a magyar irodalom formakultúrájában az önéletrajzi szakasz után beszélhetünk egy szociográfiai szakaszról”. A szociográfia kapcsán ő is érzékelt a Rézler által kárhóztatott kétlakiséget, ám míg a szociológus a tudomány szempontjait kérte számon, addig az esztéta szerint ez a műfaj „ugyanolyan mélyen gyökerezik a társadalomtudományi gondolkodásban, mint amilyen mélyen szabad irodalmi alkotás.” Gaál találóan fogalmazva „enciklopédikus hungarológiának” nevezte a szociográfiát, ahol színekdochészerűen „egy mai rész-Magyarország képe valamennyiben az egész-Magyarországra utal”. A műfaj nagy teherbírását hangsúlyozva kiemelte továbbá, hogy a szociografikus írásokban „összefut történetírás, riportázs, társadalmi földrajz, szellemtörténet, vízrajz, gazdálkodástörténet, nemzetgazdaságtan, publicisztika, szociológia és statisztika.”²²

1945 után a szociográfia és a vele való elméleti foglalatoskodás hasonló pályát járt be, mint a gyenge lábakon álló honi demokrácia. A kezdeti lendület jegyében lelkesült riportok, szociográfiai pályázatok és táborok láttak napvilágot, de idevehető az első hazai szociológiai tanszék megalakulása, valamint a népi kollégiumok által hirdetett honismereti mozgalom is.²³ Nem sokat váratott magára az első elméleti írás sem, Márkus Istvánnak köszönhetően. A szerző szerint 1945-tel – a megvalósult földreformmal – a politikai falukutatás korszaka lezárult, a szociográfus feladata most már a megfigyelés és a tudományos feldolgozás kell legyen.²⁴ Márkus mellett az élvonalbeli politikussá lett Erdei Ferenc is a tudományos szempontok fontosságát hangsúlyozta a koalíciós időszakban. Rögtön új helyzet állt elő a fordulat évével (1948), a kommunista diktatúra beköszöntével. „A szociológia a szocializmus viszonyai közé nem illő áltudománynak minősült, tanszékét megszüntették, a NÉKOSZ-t feloszlatták. (...) Az irodalmi szociográfia az ún. »realista művészet« nevében feleslegesnek minősítették.” Csak az enyhülés idején, 1954-ben mutatkozott rá újra igény (Déry Tibornak köszönhetően), azonban a felhívást nem kísérte egyhangú lelkesedés, az 1956-os események pedig minden lehetséges forgatókönyvet átírtak.²⁵

A forradalom utáni fojtott társadalmi légkörben az irodalom „társadalmi érdekessége” megnőtt, hiszen „az ötvenes években »áltudományyá« nyilvánított szociológia és pszichológia

Falukutatás és társadalmi ismeret: a Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumok (1931–1951) történeti kontextusai, Sárospatak, Hernád, 2013, 227–275.

21 Az erdélyi falukutatáshoz: Cseke Péter, *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*, Bp., Magyar Napló, 2008.

22 Gaál Gábor, *A mai magyar szociográfiai irodalom*, Korunk, 1937/5., 406–410. A szociográfia 1945 előtti fogalmi vitáihoz, a kérdést történetiségében és (Rézler kivételével) részletesen taglalva lásd: Némedi, *A népi szociográfia...*, 105–124.

23 *A magyar irodalom története: 1945–1975*, szerk. biz. Béládi Miklós [et al.] Bp., Akadémiai, 1981–1990, 3/2. köt., 1172.

24 „Módszeres falu-monográfiákra (...) volna szükség”, melyeket majd követhet „az egyes problémák nagyobb tájegységen, vagy az ország több vidékén párhuzamosan folyó, összehasonlító vizsgálata”. Márkus István, *Az új falukutatás problémái*, Valóság, 1946/6–9., 51–60.

25 *A magyar irodalom története: 1945–1975...*, 3/2. kötet, 1161–1173. Idézetek: Uo., 1173., 1161. Beke György szerint „a magyar szellemi élet sztálinista eltorzulását legkeserősebben a költészet és a szociográfia sínylette meg. A versírás azzal, hogy jelszavakká hígították, a szociográfia azzal, hogy lényegében eltiűntették”. Beke György, *Lejárt-e az írói szociográfia órája = Egy műfaj válsága? Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről*. Kolozsvár, 2001. október, gondozta: Beke György, Bp., Magyar Napló, 2002, 51.

újrászervezése még csak a kezdeteknél tartott”.²⁶ A szociográfia az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kelt új életre, méghozzá meglehetősen inverz módon, hiszen a mezőgazdaság szocialista átszervezése egyben a tradicionális paraszti kultúra felszámolását is jelentette.²⁷ Éppen ezért lehetett fontos a (művelődés)politika számára az írók ténykedésének kontrollálása, amit a Horthy-kori falukutatók perekhez, vagy épp a Rákosi-érához képest jóval szofisztikáltabb módon oldottak meg az illetékesek. A szociográfia a hatvanas-hetvenes évek fordulóján intézményes kereteket kapott az Írószövetség által kezdeményezett és a Művelődésügyi Minisztériumon keresztül támogatott (új) *Magyarország felfedezése* sorozat által. A sorozatot az írószövetség elnöke, a szociográfia „nagy nemzedékéhez” tartozó Darvas József félre nem érthető ideológiai instrukciókkal indította útjára. Eszerint eljött az ideje a „kormányparti” szociográfiáknak, melyekben a valóságfeltárásnak találkozni kell a marxista tudatossággal. Darvas külön hangsúlyozta a történetiséget, vagyis a – vélhetően 1945 előtti – múlt és a jelen összehasonlítását.²⁸ Ami pedig a szociográfia korabeli meghatározását illeti, egyesek még a konszolidálódó Kádár-korszakban is a történelmi materializmusban feloldódott szociológia „segédanyagaként” tekintettek rá (Molnár Erik), esetleg az önálló marxista szociológia egyfajta kutatástechnikai változataként jöhetett szóba (Hegedűs András, Szántó Miklós), ha nem épp az irodalom békésebb berkeibe utalták át teljesen a műfajt.²⁹

Am nemcsak a patinás *Magyarország felfedezése* sorozat éledt újjá a hatvanas évek végén, de a különböző irodalmi-kulturális-társadalmi periodikák is egyre gyakrabban közöltek szociográfiákat. A *Valóság* már 1958-as beköszöntőjében valamennyi társadalomtudomány marxista alapállású fórumaként identifikálta magát³⁰, míg a *Forrás* – mely a szociográfia művelését alcímében is vállalta – rendszeres publikálási felületet nyújtott a tényfeltáró irodalom híveinek. Számos mű(részlet) mellett itt közölték az 1972-es és az 1975-ös kecskeméti szociográfus konferencia anyagát, Gombár Csaba tanulmányát a régi és az új *Magyarország felfedezése* sorozatról (1976/3.), a fiatal írók lakitelki találkozásán elhangzott felszólalásokat (*A haza és a nemzeti önismeret*, 1979/9.), valamint Hatvani Dániel interjút – többek között Féja Gézával, Illyés Gyulával és Csák Gyulával.³¹

Miközben a magyar irodalomban jellemző műfajjá vált a szociográfia, a hatvanas években a szociológia is újra létjogosultságot nyert (majd intézményesült), ami egyúttal a tudományosság-szépirodalmiság témakörében folyó régi vita feléledését is magával

26 Veres András, *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarorszáján = A magyar irodalom történetei*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2008., III. kötet, 532.

27 Ehhez lásd legújabban: Ö. Kovács József, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*, Bp., Korall, 2012.

28 Darvas József, *Magyarország felfedezése*, Kortárs, 1968/9., 1347–1360. A sorozat a leghosszabb ideig – mind a mai napig – működő szociográfiai vállalkozás Magyarországon. Lásd: <http://www.magyarorszagfelfedezese.hu/> (Letöltve: 2012. 06. 05.)

29 Hársfalvi Péter, *Irodalom – szociográfia – szociológia*, Alföld, 1963/8., 64–70. A szerző szerint a szociológia és a szociográfia különválása „a burzsoá tudomány és elmélet törvényszerű kiúttalanságában leli magyarázatát”, majd Mao Ce-tung-idézetekkel szemléltette, hogy a mai társadalmi feltételek és tudományos lehetőségek közepette a szociográfiának mint sajtósági irányzatnak vagy tudományágnak a fenntartása nem látszik indokoltnak. *Uo.*, 67–69.

30 *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*, vál. és szerk.: Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán, Bp., Gondolat, 1978, 738–742.

31 Szilágyi Sándor, *A főszerkesztőket le lehet váltani...*, Beszélő, 1982. május (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-foszerkesztoket-le-lehet-valtani%E2%80%A6> Letöltve: 2012-06-20).

hozta.³² Az irodalomtudós Szabolcsi Miklós ekképp foglalta össze a tudományos alapú szociológiáról leváló irodalmi szociográfia fő feladatát: „az emberek tudatában jelentkező új nézetek megragadása, új feszültségek tettenérése, a kor, a társadalmi s a gazdasági helyzet adta új ellentmondások megragadása, az új pszichikum kialakulása, az emberi viszonylatok új típusai – s nem annyira a helyzet statikus-statisztikus leírása”.³³ Mindezekből a megjelent (megjelenhető) művekben leginkább a különböző társadalmi csoportok „közérzete” került előtérbe, a kényes gazdasági, hatalmi viszonyokat – hasonlóan, mint az 1945 előtti hivatalos falukutatás esetében láthattuk – nemigen bolygatták a munkák.

Ugyanakkor a szociográfia fogalmi tisztáz(hat)atlansága a hetvenes években sem hagyta nyugodni a műfaj követőit. A *Mozgó Világ* szociográfia-rovatának szerkesztője, Berkovits György a két világháború közti időszak falukutatását vizsgálva elkülönített „feltárási szociográfiákat” író ellenzéki falukutatókat és „érvénytelen mintha szociográfiákat” alkotó kritikátlan kormánypárti „ellen-falukutatókat”.³⁴ Bár Berkovits sematikus tézise láthatóan tiszteletben tartotta a szocialista történelemszemléleti normákat, elemzése mégis több ponton túlmutatott kortársain. A műfaji kettősség kapcsán például kiemelte, hogy nemcsak írók avanszáltak szociográfussá a Horthy-korszakban (mint kritizálták a szaktudósok), de fordítva is működött a mechanizmus: a kizárólagosan szociográfiákat író fiatal szerzőket (Erdei Ferencet és Kovács Imrét például³⁵) a közvélemény nem tudósnak, hanem írónak tartotta. A gondolatmenet jól példázza tehát, hogy nemcsak maga az alkotó (vagy egyfajta autorizáló közeg) dönti el egy szöveg – vagy épp maga az alkotó – sorsát, de a befogadói, olvasói tudatot sem lehet figyelmen kívül hagyni a minősítésnél.

Berkovits az „érvényes”, feltárási valóságirodalom alapjának a kritikus magatartást tartotta, melynek letéteményese a társadalmi érzékenységen és az irodalmi eltökéltségen túl a tartalom megtisztítása („a ráarakódott manipulatív rétegektől”), a szembesítő módszer (vagyis a társadalomban uralkodó elvek és a társadalmi gyakorlat ütköztetése) és az adekvát, öntörvényű tényformára találás (amely „magán viseli annak a tudatformának a bélyegét, amellyel megismerte a témáját” a szociográfus). Ilyen értelemben szociografikus formának tekinthető a tudományos igényű *tanulmány*, az esztétikai értéket közvetítő ténynovella, továbbá az esettanulmány („ha a tudományos és köznapi tudat változatai ismerhetők föl benne”), a *mélyinterjúmontázs* („ha az esztétikai megismeréssel keveredik a köznapi tudat”), a *társadalmi esszé* („a tudomány és az esztétikum »összjátékából«”) és a *dokumentummontázs* (mindhárom tudatformából épülve fel). A felsorolásban több nehezen mérhető tulajdonságot is talá-

32 A vitához lásd: Varga Károly, „Discours de la méthode”. Adalékok az irodalmi szociográfia és a szociológia viszonyáról szóló vitához, *Kritika*, 1964/3, 24–30., Féja Géza, *A társadalomrajz tegnap és ma*, Valóság 1963/6., 60–63. és Csák Gyula, *Tudósítás a tudósítókról. Jegyzetek Csoóri Sándor: Tudósítás a toronyból című könyve ürügyén*, *Kortárs*, 1964/3., 493–496. A polémia a nyolcvanas években is folytatódott, bár kissé más kontextusban. A jeles szociológus, Andorka Rudolf véleménye szerint, míg a tudományos módszertannal bíró szociológia „az általánosítás igényével vizsgál társadalmi folyamatokat”, addig a szociográfia lényegében az esettanulmány funkcióját tölti be. Mézes, *i. m.* Litván György pedig Némedi Dénes könyvét méltatva a szociográfia politikai összefüggéseit elemezte (elsősorban a századelős reformerek és a népiek viszonylatában). Litván György, *A magyar szociográfia: tudomány vagy politika*, *Kortárs*, 1986/4., 93–101.

33 Szabolcsi Miklós, *A valóság vonzásában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964/3., 396–398.

34 Rézler Gyula idézett munkájában ugyanezt a kifejezést („ellen-falukutatók”) használta a kormánypárti szociográfusokra. Rézler, *Falukutatók és szociográfusok... = Rézler Gyula válogatott tanulmányai...*, 139–140.

35 Berkovits – tévesen – idevette a költőként induló, ám szociográfusként híressé váló Szabó Zoltánt is. Lásd: Hegedűs Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka* (<http://mek.niif.hu/01100/01149/html/szaboz.htm>). Letöltve: 2012. 06. 05.).

lunk, ám e kategóriák szerint egyes nem monografikus terjedelmű dolgozatok is igényt tarthatnak a szociográfiai rangra.³⁶

Könnyen lehet mindazonáltal, hogy a műfajnak politikai széljárástól függetlenül is nélkülözhetetlen eleme a határozott kritikai él. Erre utalhat, hogy a nyolcvanas évek elején a honi szociográfia válságáról kezdtek el cikkezni a *Forrás* hasábjain. A lap főszerkesztője, Hatvani Dániel szerint a szociográfia „*egyfajta műfaji parttalanságot*” kapott azáltal, hogy a költészet, a próza és a publicisztikai jellegű írások is egyre inkább felvállalták a „*népben-nemzetben való gondolkodást*”. E tendencia és az egyre gyarapodó műhelyek mellett azonban Hatvani szarkasztikus megjegyzése szerint „*a hazai valóságirodalom az intézményesülésben felhígult és a felhígulásban intézményesült*”. Az 1981-es szociográfiai munkaértekezlet egy másik résztvevője, Varga Csaba alighanem a jelenség – és végső soron a Kádár-rendszer – fő ellentmondására tapintott rá: „*A társadalmi valóság, a társadalmi kritika és a társadalom-irányítás között a szükséges összhang nincs meg. Nemcsak a realista kritika és a realista irányítás között vibrál feszültség, hanem például mindkettőnek elég tisztázatlan a viszonya a társadalmi valósághoz.*” Még drasztikusabban fogalmazott Kőbányai János, a sugalmazott szociográfiai látszatkonjunktúrája kapcsán: „*A mi szociográfiai írásainknak nincs felrázó ereje, valódi hullámokat nem kavarnak, csak kibeszélve elodáznak. Valódi nyomot nem hagynak a jelenkori magyar társadalom arculatán, mint elődeink a harmincas években*” – foglalta össze a helyzetet apatikusan a szerző.³⁷ Ugyanakkor nemcsak a kritikai él, hanem a témaválasztás súlypontja is megváltozott, hiszen – követve a társadalmi változásokat – „*a parasztzociográfiát, a falusi élet, a mezőgazdasági termelés elemzését háttérbe szorította a városi életforma, az urbanizációs folyamatok vizsgálata*”.³⁸

Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy a két világháború közti éra a tényirodalom műfajteremtő, nagy periódusa volt (nem csak hazánkban)³⁹, mely hatás, mint láthattuk, közel sem a szepírók teljesítményére szorítkozott, de intenzíven (vissza) hatott más műhelyek, szervezetek létrejöttére is. A másodvirágzást illetően ilyen tendenciákat vélt felfedezni Szili József irodalomtörténész, aki kiemelte a szociológia és a (tény)irodalom párhuzamos fejlődésének jelenségét, valamint a diszciplínák összjátékát a Kádár-kori Magyarországon.⁴⁰ Mellette Huszár Tibor szociológus is felfigyelt erre a jelenségre,

36 Berkovits György, *A szociográfia magatartása*, Mozgó Világ, 1978/6., 3–12.

37 *Válság vagy váltás? Szociográfusok kerekasztal-beszélgetése a Forrás szerkesztőségében*, *Forrás*, 1982/5., 88–96. T. Kiss Tamás szerint – „*a mérce – kimondottan vagy kimondatlanul – a fiatalok két világháború között felállított teljesítménye volt. El kell fogadni, hogy az 1970-es és az 1980-as években folytatott falukutatók eredményeként csekély számú publikáció, sőt, vitatott módszerességgel feltárt és megírt, terjedelmesebb munka jelent meg.*” T. Kiss Tamás, *A társadalmi valóság vonzásában*, Zempléni Múza, 2010/2., 18–27.

38 Tüskés Tibor, *Valóságközvetben (Sorozatzárás ürügyén)*, *Forrás*, 1982/11., 88–89. Tüskés szintén a harmincas évek összehasonlításában a szociográfiai irodalom esztétikai-írói fogyatékoságait és a már-már fájdalmasan leverő visszhangtalanságát emelte ki. (Sokatmondó, hogy mindezeket a szerző a folyóirat „szociográfiai irodalmat tallózó” kritikai rovatának megszűnése kapcsán vetette papírra.) *Uo.* Megjegyzendő, nem sokat változott a helyzet a rendszerváltás óta sem. Az utóbbi húsz év néhány sikerültebb vidéki szociográfiáját mérlegre tevő elemzés szerint például „*el kellett ismerünk, hogy a klasszikus szociográfiákkal mérhető irodalmi teljesítmény nemigen van közöttük*”. Ács Margit, *Szociográfia*, Szín, 2009/5., 92.

39 Csengey Dénes, *A tényirodalom arculatai*, *Valóság*, 1983/9., 107–110. A német eredetű új tárgyiasághoz (*Neue Sachlichkeit*) és a stílusirány magyar vonatkozásaihoz: Illés László, *Weimartól Kiskunhalomig* = I. L. *Üzenet Thermopüléből*, Bp., Argumentum, 1999, 56–82.

40 Szili József, *Irodalom és szociográfia: Szociográfiai irányzatok és formák az irodalomban*, *Literatura*, 1984/1., 49–59. A szerző nemzeti közti perspektívából, külföldi művekkel is alátámasztva próbálta a műfaji kérdést (szociológia vs. szepírodalom) a recepcióesztétika igazát hangsúlyozva értelmezni. (Szili előadása az MTA és az American Council of Learned Societies szervezésében létre-

amikor a honi szociográfia kialakulásáról írt, angol nyelvű tanulmányának zárszavában a tudományos és az irodalmi megismerés szükségességét, valamint ezek egymásra gyakorolt hatását hangsúlyozta.⁴¹

Végezetül néhány gondolat a szociográfia műfajáról – már amennyiben van neki ilyen. Már többször utaltam rá, hogy a szociográfia születésétől fogva „családok közti mostoha-gyerek” volt világszerte, nálunk viszont történelmi körülményekből adódóan különösen „vegyes vérű” lett. A *Valóság* (későbbi) főszerkesztője, Sükösd Mihály is ezt a szórtságot hangsúlyozta, egyben elkülönítve irodalmi, tudományos és újságírói szociográfiát.⁴² Ez a kategorizálás alighanem ma is a legnépszerűbbek egyike a témában. Ezzel szemben Alföldy Jenő a szociográfia – világirodalomban Homérosztól, hazánkban Tinódi Lantos Sebestyéntől eredeztethető – lírai gyökereiről értekezett.⁴³ Létezik azonban műfajokon és műnemeken túli megközelítés is, mint például Székelyhidi Ágostoné, aki szerint „a szociográfiai irodalom sajátosságai nem a műfaj, hanem a módszer és az eszköz körében jelennek meg”. Meggyőző érvelésének alapja, hogy az irodalmi műforma csak a jelenség váza, hiszen az ilyen mű nem önmagából kifejlő alkotás, hanem a választott megismerési módszer okszerű következménye. Ilyen értelemben „a szociográfia gyűjtőfogalomként használandó – az érintett művek ábrázolási módszerének alapján”.⁴⁴

jövő „Interdiszciplinaritás az összehasonlító irodalomtudományban” című konferenciáján hangzott el. Princeton, 1983. április 2–5.)

41 Science and literature may complement and enrich each other, just as the facts disclosed by literature and the sciences are both indispensable for socialist politics. They can complement and enrich each other, because the political, the scientific, and literary method of the perception and reflection of reality are different, each can throw light on other sides of the interconnections, and this is a good thing, since it enriches our knowledge of reality. – Huszár Tibor, *Sociography – The Emergence of a Discipline*, *The New Hungarian Quarterly* 1981/3., 96.

42 Sükösd Mihály, *A szociográfia útjai*, *Kortárs*, 1963/8., 1255–1258. A tényirodalom problematikájához lásd továbbá: Almási Miklós, *Tények + irodalom = tényirodalom?*, *Új Írás*, 1970/4., 114–121.

43 Alföldy Jenő, *A szociográfia költészete*, *Eső: Irodalmi lap*, 2004/1., 108–115.

44 Székelyhidi Ágoston, *A magyar szociográfia évtizedei. Bevezető előadás az I. Szociográfiai Konferencián = Sz. Á., *Változatok a valóságirodalomra*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1998, 13–14.*

Tóth Tünde

Pillanatszótár

Csendes Toll élete, avagy A-Z örökké valóság

*„Az idő szubjektív kategória,
vagy objektív létező?*

*Pillanatok, érzések, tekintetek.
Szavak és hallgatások.”*

(Oravecz Imre)

*„Remegő nyíl: mibe csapódom?
Ezerfele nézek,
valamit keresek,
széthordanak a szemeim
és összerak a pillanatot.”*

(Szabó Lőrinc)

Csendes Toll, az indián költő olyan könyvet írt, amelyben szubjektív jegyzetei nem szabják meg az olvasás menetét, legfeljebb időbeli irányultságot jeleznek. A jelen megragadhatóságát, az emlékezet szerteágazó képeit szótárazza ki alfabetikus sorrendben, hogy a pillanatnyiség természetéről valami lényegest áruljon el (palimpszeszt szócikk). Mindenekelőtt az egyik énből a másikba lendülésről, az azonosságtudat ingatagságáról: *„Új nevem Szürke Galamb lesz, talán. (...) Ki tudja.”*

Xantus János és Csontváry után az énfeloldódás egy vidéki indián személyén keresztül valósul meg. Az elbeszélő kilétét, valamint a kötetet átható fogalmi kereteket – a szócikkek nem lineáris olvashatóságának elismerése mellett meg kell jegyezni – a cím nélküli, bevezető szövegrész magyarázza. A lírikus – nem epilógja: – prológja összefogja a szövegkorpuszt és egyértelműsíti az identitás felépítésének és lebontásának (nem csak) a Jász-életműben hagyománynak tekinthető, önértelmező attitűdjét, amely számos verseskötetben artikulálódott alakváltási (szökési) kísérletekként.

A *Xantusiana*, ezen a jellemzőn túl, strukturális és tematikai értelemben is kiindulópontul szolgálhat, hiszen a szegmentumokra osztott, átfogó koncepcióvá rendeződő verses regény azt az analógiát követi: *„Európa indiánjai vagyunk”,* amelyen alapul Csendes Toll szótárélete.

Az aposztrófálás azonban itt a nemzeti gyűjtőkategóriánál zártabban működik. Egyfelől azt az érzést kelti, hogy az egyre szűkebb körre simuló indián lét- és gondolkodásmód mechanizmusának kifejtését készíti elő a mindenekelőtt önmeghatározó-értelmező tendencia. Másfelől sápadtarcúak és indiánok kulturális szembenállása érthető a (fogalmi) izoláció mögött, szemléltetve a veszélyeztetett művészvilágnak a (többségi) társadalom alá vetettségét. A kétségbeesés szólamai azonban elhivatottsággal (ragaszkodás), az újrakezdés reményével társulnak (könyvtár). Utóbbihoz hozzájárul az ifjabb nemzedék, a PPKE Kultúra és Kritika portál nyomtatott kötetének méltatása is (beszéd).

„Indiánellenes hangulat van ma a világban. Nem nyíltan, de direkt módon üldözik őket, ellehetetlenítik, rágalmozák és valótlanságokat állítanak róluk. A kevés indiánt az eltűnés fenyegeti. Néhány utolsó mohikán küzd még, de meddig bírják, meddig marad erő a hangjukban, hogy hallassák? Erő a kezükben, hogy küzdjenek tovább saját igazukért. Az emlékezet megtarthatóságáért. Meddig?”(ellenes)

Az alkalmazott kifejezőkészlet a látszólagos összeférhetetlenség ellenére könnyedén illeszkedik még a keresztény vagy a zen-buddhista hagyományokat bevonó szövegrészekbe is, hiszen az indián-lét konnotációi – a természetközelség, kiegyensúlyozott közösségi élet, béke – a hitbéli meggyőződések közös pontjain keresztül összetett, de egységes világnézetű szerveződnek (*sárkányeregetés*). E szemléletmód patetikus vagy bagatell pillanatokban is érvényesül szellemi-gondolati többlettel

telítve az intimitást, családi és házasetlet érintő játékos, könnyed hangvételű anekdotákat (*kutyamennycsörgés, fák, ébredés, ima, vasút*), de a visszatérően reflektált személyes gyász veszteségérzetével átítatott szócikketeket (*temetés, nélkülük*) is.

Az utóbbiakból következő, egyetemességé táguló hiány feltöltésének növekvő igényét újabb tényező beszívására, majd eluralkodása mérsékli. A *Naptemplom villanyfényben* versfestményei (Kántás Balázs szavával) jóval elrugaszkodottabb szereplőre (Quasimodo-díjas) gyümölcsei, azonban a különböző művészetek ágak egymásba fonódásának megírhatósága szempontjából hasonlóságot mutat a kötet Csendes Toll életével, itt a zene válik kitüntetett ihletőerővé (*értékítélet, monománia, kívül-belülről*). Ebből az aspektusból teljesebb ki a CsT monogram sugalmazott másik (de nem másodlagos) feloldásának – Cseh Tamás – jelentősége, tömörítve a komplex alteregó szűrőjén keresztül feltárukozó világnézet hármast egységét.

A visszatérő zenei utalások, jegyzetek jelentősége a záróakkordban csúcsonylik ki. Konklúziója szerint egyedül a zene nem hagyja magára az embert (legalábbis úgy tűnik), hiszen még mindig van benne valami isteni. „A gondolat és a tünemények között elterülő birodalom. Mint egy megfoghatatlan közvetítő közeg, szellem és anyag közt lebeg testetlenül, mindkettőhöz kötődve, mégis különbözve azoktól. Szellem, de szellemként kötődik az idő mérhetőségéhez. Anyag, ám anyagként nélkülözi a teret” – írja Heine a zenéről, de szavai nemcsak a Jász-féle zenefelfogáshoz, hanem a kötet gondolatiságához is közelebb visznek, hiszen a látott és észlelt, értett közti viszony válik hangsúlyozottá. Az összekötő szövegek nélküli előhívószavak – olvasónként árnyalatnyi eltéréssel – szokványos asszociációs mezőt hoznak mozgásba, amelyekből a szövegegységek egyenként kilépnek, a mehökkentő kapcsolódási pontokon keresztül feszültséget indukálva a bejegyzések címe és tartalma között (*defekt, tragédia, elírás*).

Ez a koncepció a *Szép Magyar Szótár*hoz áll közelebb, a történeti szituáltság-központú, magyar ősszótárregénnyel, Temesi Ferenc *Porával* szemben. Podmaniczky Szilárd függetlenül attól, hogy szövegüniverzumában kizárja a szubjektivitás lehetőségét, a szótárbejegyzései köré szerveződő aforizmák, anekdoták, esszéek szintűgy az empirikus valóság mindennapi eseményeit veszik alapul. Markáns különbséget az elbeszélő személye jelent. A jellemzően szociográfiai értékű korszak meghatározott vezérfonal híján nehezebben olvashatók egységes elbeszéléssé, mint Jász életképei, amelyek félreértelmezhetetlen összefüggéseit E/3. személyű narráció alkotja meg, jölehet az elbeszélő érdeklődése Csendes Toll szűk, személyes perspektivikus terére korlátozódik. Az általa rögzített kisvárosi körképmozsaik formálják narratívává a tematikus bejegyzéseket.

Akárhonnem olvasva kirajzolódik Csendes Toll élete, azonban a kötet mindezen túl az örökkévalóság számbavételének alfabetikus rendezőelvét is ígéri. Szerencsés megoldás a különírásból adódó kétértelműség; a narrátor (visszacsatolva a *Xantusiánához*) csakugyan mindvégig mitoszkepzés nélkül, két lábbal áll a földön, nagyszabású romantikus utazás helyén kertgondozás, osztálytalálkozó vagy télcipő-vásárlás áll, a regényes tájat, élettörténetet a családapá és költő megélhetése, műhelynaplója váltja, kisvárosi miliőben (*antiglobalizmus, átjön, dolgozni*). A kimerevített hétköznapi pillanatok képletes, ugyanakkor kontemplatív megközelítési módjai (*költőzködés, gazolás*) gyakorta szentenciózus, meditatív atmoszférát teremtenek, közelítve a napló műfajához.

A tárgyiasított önfeltárukozás mégsem jelent önközpontúságot, a megfigyelt és a megfigyelő összhangban működtetett pozíciója szinte kivétel nélkül zárt, speciális léthelyzetet ír le, átfogó gondolatrendszert ábrázol. Vagyis kontextus nélkül külön-külön, de a struktúra részeként is ért(almaz)hatóek a műfaji tekintetben széles spektrumot átfogó szócikkek, amelyek a többoldalas esszéktől az egysoros aforizmaszerű (*cél*) bejegyzésekig terjednek. Ritkább esetben fordulnak elő köztük tényleges szöveggyarazatok, ezek többnyire a tárca és esszé mezsgyéjén mozognak. Az egyéni képzett szavakhoz azonban nem minden esetben társítható egyéni képzett fogalom is (*VasLaci, versírásbahaltbele*), pedig kiemelkedően szellemes cikketek is eredményez a megoldás; a *bakelitidőt* például az évek újrajátszásának metaforájaként határozza meg.

A megnyerő, de nem eltúlozott szentimentális vallomásoosság (*gumipók, NagyFolyó, gyász*) jellemzően tömör, tárgyilagossá nyelvi disztelenséggel szólal meg, ritkább esetben az egyes szöveghegyeket – korábbi prózaverseit beidéz – lírai árnyalatok szövik át (*idő*). A nyelvhasználati kísérletezésben kétségkívül a legizgalmasabb és legősintébb határátlépés, ha mindaz, ami történt, úgy mondható el, ahogy volt, legalábbis ahhoz nagyon közelien (pont).

A kezdetben jelzett lezárás igénye („Ma eltűnt, útra vált valami belőlem.”) mégis beteljesíthetetlen marad. A szövegben nem távolodik el egymástól az elbeszélő és alteregója, hanem továbbörökítik az egymásra rakódó tapasztalatok jelen idejű halmazát, de választ adva a címből következő kérdésre: mi más is lehetne az örökkévalóság, ha nem egyes pillanatok végtelenített sorozata?

Bakonyi István

Egy „nyugatos” költő

(Sumonyi Zoltán: Nyugat)

Sumonyi Zoltán sokoldalú és sok műfajú szerző. Mindhárom műnemben alkot: a lírában, a drámában és az epikában is. (Itt pontosítom az ajánlószöveg első mondatát: a líra nem műfaj...) Sőt megeskik, hogy egyetlen kötetben is megjelenik ez a sokoldalúság, hiszen a *Nyugat* nemcsak verseket, hanem egy egyfelvonásos történelmi játékot is tartalmaz.

A cím és a műves címlap (*Hodosi Mária* terve) egyben jelzi szerzőnk vonzódását, szellemi hovatarozását. Sőt, az első ciklus, a *Nyugat 100* különleges szellemi kalandra hívja az olvasót. A legendás folyóirat centenáriuma arra illette Sumonyit, hogy az ugyancsak legendás nyugatos költők nyomán sajátos átiratokat készítsen az ő modorukban, ám helyenként igen erőteljes mai színekkel gazdagítva. Zeneileg áthangszerelve. Így aztán rendkívül összetett az olvasó élménye. Jeles és teremtő ötletek egész sorával találkozunk, miközben használja az eredeti művek szókincsét, képi világát, lírai eszközeit, s azokat vegyíti napjaink nyelvi elemeivel. Egy példa az Ady Endre versére írott *A Sion-hegy alatt* 2. versszakából: „*Ott álltam ama hegygerincen, / Szűk könyök-utcán, hol arab / Zsibárusok színes kendőkkel, / Base-ball sapkákkal ostromoltak / A tiükös Sion-hegy alatt.*” Nincs ebben semmi istenkísértés, bár a profán elemek erőteljesebbek, mint az eredeti műben. Az Ady-versben és itt sem jön létre az igazi Isten-ember kapcsolat, s ez az egyik fő pillére a mondandónak. Néhol azonban (*Imádság háború után*) az obszcén elem alig indokolható, még ha érthető is a szándék...

Szerencsére nem az ilyen elemek uralkodnak, hanem sokkal inkább a szellemes átiratok. A lírai én szerepe, az önéletrajz beszűremkedése sokkal fontosabb. Ugyaninnen a kezdőstrófában: „*Lásd, háborúban nőttem fel én, / Háborús kölyök vagyok. / Pulyaként láttam sok katonát: / Vakok voltak. Mind vakok.*” Érezhetjük a kor, a gyerekkor békefényes fölötti keserűség megnyilvánulását. Általában jellemzi a bravúros verselési technika, a játékosság, a formai biztonság. Tud a nagy elődök modorában, stílusában írni. (Vannak ebben persze „kollégái”, hiszen például nemrégiben olvashattuk Hétfvári Andrea „Radnóti-átiratait” *Vörösbegyek nyugalma, drága Fif!* címmel, de a korábbi időkbl akár Weöres Sándor Psychéjét is említhetjük.)

Sumonyi műveinek világát helyenként a tragikus elemek gazdagsága is fémjelzi. Ilyen pillanat például a Kosztolányi témájára írott *Húgom*, melyben „*A húgomat a bánat eljegyezte*”-féle vendégmondat a hangütés, és „*A húgomat az Isten eljegyezte*”-féle mondat a végkifejlet. Egyértelmű ugyanakkor, hogy ezzel a sorozattal költőnk eljegyzí magát a Nyugat-eszmény mellett, és igazolja, hogy ez az esztétikai út ma is járható. Ebben a szellemileg szétszabdalt világban, amelyben a politika és a különféle taktikák egymásnak feszítik az írástudókat is. (Szerencsére ebből a könyvből nem derül ki a szerző, egyébként meglehetősen markáns hovatarozása sem...)

Gyakran találunk ebben a kötetben kis lírai remekléseket, a pillanatok rögzítésének szép példáit. Például ilyet: „*Se ősz, se nyár nincs már olyan: se illat, / Se íz, se olyan borzongás nincs bennem. / Mégis, még addig kéne visszamennem, / Amíg az emlék, így-úgy, odahívhat.*” („*Megnézem még a szabadkai házat!*”) Túl is mutatnak az ilyen részletek a megjelölt és ürügyül szolgáló, valamint a maga teremtette művek világán. Keltezi is írásait, így pl. megtudjuk, hogy kedves helyén, a szigligeti alkotóházban sem tétlenkedik, számos műve született ott, többek között a magyar kultúra napjához közelálló időpontokban. Szigliget hasonlóképpen fontos irodalmi menedék a számára, mint annak idején a balatonfüredi Lipták-ház volt. Nyilvánvaló a hely szellemének inspiráló hatása is.

Aztán találkozunk ars poetica-szerű vallomásokkal is (*Beírtak engem mindenféle könyvbe*). Vagy inkább részösszegzésekkel, a valósághoz fűződő, kérdésekkel teli viszony rögzítéseivel. Vannak

távolabbi asszociációk is, hiszen gondolhatunk akár Arany János kapcsos könyvére és József Attilának „kartotékadatos” szövegére is. A huszadik és huszonegyedik századi emberi léthelyzet jelzései ezek. Mindezeket kiegészítik bizonyos önéletrajzi elemek, vagy éppen a lélek belső tájainak rajzai. Adytól Illyésig, Vas Istvánig, Weöresig, Takáts Gyuláig ér az érdeklődés – egyben igazolva Sumonyi világának nyitottságát, és azt az igényt, hogy a kirekesztés ellen a költőnek szóval is küzdeni kell.

Aztán a második ciklussal (*A fejedelem emlékiratából*) egyre inkább megyünk vissza a múltba, egy sajátos időutazással, szellemi kalanddal. A történelemismeret, a biblikus érdeklődés, a gyökerek fontossága kap itt egyre inkább hangot. Menekülés lenne ez a jelenkorból? Az is. De mégiscsak több ennél. A múlt példatára ugyanis leckét ad föl a mának – sugallja a költő. Nyelviileg is behelyezkedik a letűnt korok világába, de határok között marad a stílusa. Alkalmazza például a ragrímekeket (*Megbékül végre a szegény ország*), s ezáltal is jól érzékelteti a korhangulatot, a történelmi levegőt. Itt is találunk átiratokat, Kazinczytól például, de „belebújik” Petőfi bőrébe is. Magyarsága vállalt és visszafogott, mint ahogy ezt az *Üzenet Kodály-évfordulóra* mutatja. A nagy zeneszerző emléke alkalmat ad erre a vallomásra. Am sikerese a költői megoldása akkor is, ha szabadverset ír (*Üvöltés, Márai Sándorért*). Itt akár kassáki hatást is észrevehet az olvasó. Drámai szövegáramlás, belső feszültséggel, némi önváddal és igazságkereséssel. S a békés végkifejlet: „...és bölintok minden mondatodra.” Az igenek és a nemek után kimondja az azonosulás mondatát. Másutt a játékosság uralkodik, ahogy ezt az *Egy kiállítás képei – magyar etűdök* című ciklusban láthatjuk. Itt a 2006-os mezőtúri kollektív tárlatra készített miniatűröket olvashatjuk, egyfajta Weöres Sándornak szánt tiszteletadásként. Egyik jellegzetes darabja: „*Hintalovam háta. / Se nyereg, se kápa! / Fölpattanok s vágatunk a / Zeneiskolába.*” Ujjgyakorlatok ezek, s bevallottan az alkalomhoz szólnak.

1997-ben már írt zsolttárokra Sumonyi Zoltán Gryllus Dániellel közös CD-jükre, s most az új kötet egyik ciklusában ezt a tevékenységet folytatja. A *Tíz zsolttár* tulajdonképpen többszörös átirat, hiszen Dávid király ószövetségi zsolttárait a reformációban átfirták, azokat a szövegeket Szenci Molnár Albert fordította magyarra, s ezeket a szövegeket éneklük mindmáig a református istentiszteleteken és egyéb alkalmakon. Ezek az ősi és veretes szövegek a nyersanyagai Sumonyi műveinek. Talán kevésbé veretesek az új változatok, de érvényes és hiteles versek. Személyes hitellel, a zenéhez illeszthető módon. A fájdalom, a drámaiság hangjai szólnak meg általuk, gyakran kéri a szerző bennük Isten segítségét, igen finom lírai eszközökkel. Egyben azt is bizonyítják e művek, hogy Sumonyi Zoltán otthonosan mozog a legkülönbözőbb korokban és szellemi áramlatokban, és ezáltal különös értékekkel gazdagítja újabb irodalmunkat. Nemes hagyományápolás is ez, kísérletei pedig túlmutatnak önmagukon. Emelkedett, ünnepélyes hangjára egy példa a 148. *Zsolttárból*: „*Dicsérje mind az Úr nevét a földi tér, / Dicsérje hegy, halom, s a cédrusok! / Dicsérje szélvihar, s a hó, a köd, a jég, / A férgek és a szárnyas állatok!*”

S ezzel még koránt sincs vége a kötet hangbéli és műfaji gazdagságának, hiszen a befejezésben *Az Isten alkuszik* című történelmi egyfelvonásost találjuk. A kor 1172, amikor a III. István halála utáni bonyolult helyzet uralkodik. Az utódlás a központi téma, s mindezt drámaírói erényekkel mutatja be szerzőnk. Ókori elemekkel (kórus) díszített játék ez a félelem világáról. Érinti a hatalomhoz viszonyulás örök problematikáját. Szövegei élők és jól mondhatók, nyelvezete ugyanakkor a költőt mutatja föl újra. Sumonyi Zoltán kísérletei tehát sikeresek, és állják az idő próbáját.

(*Argumentum*, 2011)

Schiller Erzsébet

„El kellene határozni, fehérek legyenek-e vagy vörösök”

Markovits Rodion: Aranyvonat

Egy történelmi kalandregényt és annak új kiadását szeretném az olvasó figyelmébe ajánlani. A műfajhoz méltó felvezetéssel – késleltetéssel és a körülmények ismertetésével.

Markovits Rodionnak, az 1884-ben Erdélyben, Kisgércén született, majd 1948-ban Temesváron elhunyt írónak szerencsés fiatalokra volt. Abból a szempontból legalábbis, hogy nem volt ihlető élmények híján. Markovits ugyanis azon írók közé tartozik, akik a személyes élményeiket közvetlen módon teszik szépirodalomná. Őt magát ugyanakkor nem pusztán az élmények teszik íróvá. A két világháború közötti hírnevét, rövid ideig tartó nemzetközi ismertségét a *Szibériai garnizon* című riportregény (1927), illetve annak több mint egy tucat fordítása alapozta meg. A sikert elsősorban a történelmi dokumentumként olvasott izgalmas anyagnak köszönheti: az első világháborús orosz hadifogságban szerzett élményeinek egy részét dolgozza fel a regény. A kései utókor a napi érdekeségtől el tud tekinteni, a szerzővel és műveivel méltányosabban tud bánni. Jól jár vele: a két háború közötti magyar próza érdekes, sokoldalú íróját fedezheti fel.

Talán legszebb, tárgyát és érzelmeit tekintve legmeglepőbb írása a *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák...* című novellafüzér (1939) Markovits gyerekkorának helyszínére és alakjai közé vezet el az olvasót. A kis könyvecske az a viselkedés- és gondolkodásmódot, azt a szűk, de magát mégis távlatosnak képzelő (hiszen minden mögött a zsidó Isten áll) világnak az irodalmi kifejezőmódját teremti meg, amely csak kevés magyar író ihletett meg, inkább Közép-Európa más nyelvtérségein volt jellemző. Markovits újrafelfedezése ezzel a regénnyel vette kezdetét.

Életének legizgalmasabb és legnagyobb érdeklődésre számot tartó eseménye az I. világháborús orosz hadifogság, amelyet két regényben is feldolgozott. Elsőként a már említett *Szibériai garnizonban*, amelyet a szerző irodalmi riportnak tekintett – de ez inkább a források típusára, mint a feldolgozás műfajára utal, hiszen a könyv regényként olvastatja magát.

A következő regénye, az *Aranyvonat*, minimális átfedéssel a hadifogság más időszakaiban játszódik és más aspektusait tárja fel. Bár megjelenésekor, 1929-ben (és utánnomásokban 1930-ban) elődjénél kisebb sikert aratott, legalább olyan izgalmas történelmi regényről van szó.

Bő nyolcvan évvel később a Kriterion Kiadó jóvoltából újra kezünkbe vehetjük az *Aranyvonatot* – a homályosuló történelmi emlékezet megsegítése érdekében gondosan jegyzetelt, elő- és utószóval ellátott kiadásban. A könyvvel kapcsolatos filológiai munkát Filep Tamás Gusztáv művelődéstörténész végezte el, a lehető legnagyobb körültekintéssel. A mai – főként a reménybeli – fiatal olvasó nagy segítséget kap az előszótól ahhoz, hogy megértse a regény történelmi hátterét. Filep Tamás Gusztáv felvázolja az első világháborút, és főként az Oroszországban zajló polgárháború egyes, a regény szempontjából jelentős eseményeit, alakjait. Az utószóból, amely az *Aranyvonat* recepciójáról szól, a könyv sorsa is kirajzolódik: minden magyarországi hatalmi ideológia megtalálta benne azt a vonást, amely miatt idegenkedett tőle. Kissé sarkítva: vagy kommunistának vagy antikommunistának tartották. És bár mindkét hozzáállás elemei fellelhetőek a regényben, valójában teljesen értelmetlen a kérdésfelvetés, ugyanis a regény egyik legfontosabb témája éppen az, hogy az ideológiák térhódítása nem szellemi síkon zajlik, a választás, hogy ki melyik nézetrendszer mellett tör lándzsát, melyik nevében száll síkra, csak a legkritikább esetben függ képviselőinek meggyőződésétől.

A regény hősei tehát az első világháborúban orosz fogságba esett magyar, osztrák, cseh katonák – és Oroszország 1918 és 1922 között. Az 1918. márciusi breszt-litovszki békekötéstől fogva a Monarchia oroszországi hadifoglyai számára elméletileg megszűnt a fogság. Mi sem egyértelműbb: a néhány régen fogságba került és Távol-Keleten letelepedett katona kivételével haza akarnak menni. Csakhogy a polgárháborús Oroszországban ez nem magától értetődő feladat, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a regény hőseit a békekötés egy Amur menti hadifoglyatáborban éri. A Csendes-óceántól a Távol-Keleten, Szibérián keresztül, átlépve Ázsia és Európa határát kell eljutniuk a Kárpát-medencébe. Ha csak egy pillanatra magunk elé képzeljük olvasás közben a térképet – és ez óhatatlanul megtörténik –, akkor mindenképpen az irdatlan tér leküzdéseként is értelmezzük az *Aranyvonatot*. Nézzük tehát a térképet.

A Monarchia hadseregének különböző rangú tisztjei útnak indulnak az Amur menti hadifoglyatáborból, ahol korábban főként a honvágtyól szenvedtek, komoly fizikai nehézségeknek nemigen voltak kitéve (a közlegény hadifoglyokkal ellentétben). Vonatuk keresztülhalad Mandzsúrián, s az ötödik napon lesszállnak valahol a Bajkál-tónál. Itt vörös vezetőkkel megállapodnak, hogy mehetnek tovább. Eljutnak Irkutszkba, ahonnan nem mindenki folytathatja az útját: elviszik a magas rangú tiszteket, ők nem léphetnek be a Vörös Gárdába, és nem mehetnek haza. Aki csatlakozhat, és csatlakozik is a vörösökhöz, azt reméli, nem árt ezzel a hazájának – a tiszték körében uralkodó ideológiai zűrzavar egyre mélyül. Arról is folyik a szó, hogy a hazaérkezés lehetősége sem egyértelműen kecsesgató, hiszen a háború folytatódik, az olasz frontra is lehet kerülni. A maradék csapat továbbindul Omszk felé, majd az Ural, a Volga a következő leküzdendő helyszín. Eljutnak az első nagy európai állomásra, Szamarába – innen nem mehetnek tovább, mert a vörösök és a fehérek éppen vívnak a Volga hídjáért. Azt tanácsolja nekik egy forgalmi tiszt, hogy forduljanak vissza, hiszen szerencsések, hogy van vonatuk, menjenek *„a biztos és tejjel-mézszel folyó Szibériába”*. Így kerülnek Krasznnojarszkba egy hadifoglyatáborba. Itt a fehérekhez csatlakozó csehek szabályos vőférfidőt rendeznek a vörösök oldalán harcoló, tőlük a hazajutáshoz segítséget remélő magyar tiszték között. A csehek ugyanis, akik az oroszokkal való szövetségtől várták Csehszlovákia megszületését, abban voltak érdekeltek, hogy a fehérek legyenek uralmon, tehát gyorsan beszálltak a polgárháborúba. A hazatéréstől is ódzkodtak, mivel az Osztrák–Magyar Monarchia árulóinak tarthatták volna őket. A magyar és cseh érdekek tehát az oroszországi „belső” fronton is ellentétesek voltak. (Markovits – ennek az ellentétnek a csúcspontjaként – a transzszibériai vasútvonalért folyó harcot a vörösök és a fehérek között dúló cseh–magyar háborúnak írja le. Izgalmas történet, a regény lapjain különösen.) A csehek kelet felé mennének a vlagyivosztoki kikötőbe, így csatlakoznak Kolcsakhöz; a csehekkel tartanak *„a felvidéki tót gyerekek”* is. Szibéria ekkor még nem volt vörös, Kolcsak az orosz lakosság között toborzott, a Moszkvából érkező vörösök pedig a hadifoglyatáborokban. A nemzetközi vörös brigádoknak sok magyar tagja volt, főként annak köszönhetően, hogy míg a németeket és az osztrákokat valamelyest támogatták a saját segélyszervezeteik, a törökök pedig a hozzájuk hasonló népeknél (tatár, baskír, kirgiz) lettek menedékre, a magyarok csak a vörös hadseregnél találtak oltalmat. Bár 1919-ben a szamojédok is eljöttek a táborba, és hoztak halzsírt a magyaroknak a rokonság okán. A magyar hadifoglyok valójában magukra hagyatva igyekeztek túlélni a fogságot és a polgárháborút, hiába volt közben Magyarországon – ahogy a regény lapjain mondják – vörös világ is.

Folytassuk az utat, de mielőtt a főhős útja a regény több szereplőjétől is elválik, ejtsünk szót órára is. Az *Aranyvonat* főszereplője – erősen önéletrajzi figura – egy fiatal pesti ügyvéd, eredetileg zászlósként szolgált a hadseregben. Bár a regény narrációja egyes szám harmadik személyű, a főhősnek nincs neve, nagysokára Jákob Joszipoicsként, de vezetőknév nélkül jelenik meg. (Markovits anyakönyvezett keresztneve a Jakab volt, a Rogyiont Dosztojevszkij Bűn és bűnhődésének főszereplőjétől, Raszkolnyikovtól kölcsönözte.) Jákob Joszipoics a foglyatábor komisszára lesz, az ő elgondolására és befolyására indulnak útnak a foglyok az Amúr partjáról. (Nem áll ez túlságosan messze Markovits Rodion életétől, aki be is lép a Szovjet Kommunista Pártba.)

A krasznojarszki cseh fehér, kommunistaellenes rajtaütés miatt a főhős 1919 nyarán elmenekül a foglyatáborból. Egy Szekretarszkaja nevű faluba kerül. Még az otthoni romantikus elképzeléseket dédelgetve az elmaradott, de szépre-jóra vágyó orosz faluról azt képzei, hogy majd valamiféle néptanítóként fog ott élni, és feljegyzéseket készít az orosz faluról, odahaza pedig tudományos előadásokat fog róla tartani. Ehelyett tulajdonképpen rabszolgasors jut neki. *„Ez nem az a furcsa és kedves Oroszország volt, melyet békebeli olvasmányjaiból ismert, melynek bűnös emberein a romantika bűbajos aranypora csillogott.”* Bár amikor végül többedmagával együtt szabadul onnan, úgy búcsúztatják a falu lakói, mint legkedvesebb barátaikat.

Ezután egy Pók Gedeon nevű magyar katona vezette partizáncsapatnál dőbben rá, mi is veszi őt körül, mennyi véletlen és kaotikus kilátástalanság. Kik is voltak ezek a partizánok: „...szibirják legények, pesti ügyvéd, váradi nyomdász és csallóközi kötélverő, száműzetésből szabadult öreg forradalmár, olombányából menekült elitelt... dunántúli kultúrmérnök a parancsnok, és lett menekült a katonája, meg osztrák villamoskalauz, renegát kozák és belecsöppent kínai és kiskunmajsai kigazda és ótvaros csecsen, német litográfus és kirgiz katonaszökevény és hátszegi román erődkerülő, baskir favágó, petrográdi orvostanhallgató és kamszatkai halász...”

Egy vörös rajtaütéskor Jákob Joszipovics vissza tud menni Krasznajarszkba – itt ünnepli 1919–20 szilveszter éjszakáját (mindkét naptár szerint). (Találkozunk olyan hadifogollyal, aki ebben a táborban lakik, ugyanazon az ágyon alszik 1914 óta.) De a polgárháború még zajlik, a fehéreket lassan kiszorítják, a jól működő tábori ipar is igyekszik átállni a szocialista gazdaságra, a tulajdonosok átadják üzemeiket, megszűnik a pénz – bár ez nem a megvalósult kommunizmus jele, hanem kivonják a forgalomból a Kolcsak-pénzt. Egy idő után a főhős a közkatonák közé kerül, de – csak hogy a környezetének legismertebb figuráját említsem – itt van Zalka Máté is.

És ekkor kerül színre a címszereplő, az aranyvonat. A regény mesebeli, mitikus címét egy nagyon is konkrét vonatról kapta. Ezen a vonaton szállította Kolcsak a pénzének aranyfedezetét, kilenc vagon aranyat. Kazanyból hozta, és Moszkvába akarta eljuttatni. Erre a feladatra a nemzetközi gárdát szemelték ki. Ugyanis a vörös vezetés a fehérek rajtaütéseitől és a vörösök rablásától egyaránt félti a vonatot. Ahhoz, hogy a vonat értékes rakományával célba érjen, fegyelmezzet, régi tisztekre van szükség, akik egyúttal elkötelezettek is a vörösök mellett. A főhóst – és valójában a szerzőt is – beosztják a vonat kísérői közé. Ezen a vonaton szolgál Zalka Máté és Jaroslav Hašek, a világhírű cseh író, a háborúban idegenül tébláboló Švejk figurájának megteremtője is. Mindenki abban reménykedik, hogy a szolgálatáért kitüntetését kap, lehetőséget a hazatérésre vagy megfelelő körülményeket a letelepedésre. Eljutnak Omszkba. (Az ottani városvezetés szeretné, ha az aranyvonat ott is maradna: elvégre is, mondják, szibériai aranyról van szó.) Aztán eléri az utolsó szibériai állomást, Cseljabinszkot, utána nem sokkal megpillantják a nagy fehér oszlopot – ebben az irányban immár másodszer átlélik Ázsia és Európa határát. Ennek szimbolikus jelentése van: a megszokott kulturális közeg és az otthon mint ha csak karnyújtásnyira lenne. A vonat Szamara felé folytatja útját, de útközben táviratot kapnak, hogy a Volga rendkívül erősen árad, ezért Kazany felé kell fordulni. Keresztülmennek Csebokszarin, Csisztopolon – csak éhség és a legkülönfélébb nyomorúságok szegélyezik útjukat, kiderül, hogy az ország európai részéhez képest Szibéria valóban egy kincseskamra. Kazanyban maradnak. A világháborúnak már régen vége, mikor néhány magyar katona útnak indul a Kaukázusba, hogy felkutassák és hazasegítsék az ott rekedt magyar hadifoglyokat. Sztavropoltól szinte faluról falura járnak, mindenütt találnak hadifoglyokat, de nem tudják bejárni az egész Kaukázust, mert mikor leesik az első hó, vissza kell fordulniuk: Kazanyon, Caricion és Penzán keresztül vezet az útjuk. A főhős végül Moszkvába kéri magát egy betegség ürügyén, majd mikor a szovjet hatóságoknál bizonygatja, hogy vállalja a balkáni forradalom ügyét, hazaengedik Magyarországra.

A térrel és a – történelmi – idővel viaskodó, a küzdelemből hol vesztesként, hol győztesként kikerülő hősök történetét követve az olvasó alapélménye az elképesztő elszigeteltség, a „mindentől távol” érzése, a reménytelenség, a lelki, szellemi, érzelmi viszonyítási pontok teljes hiánya – a fogságnak és a háborúnak ez a ritkán mutatott arca.

A küzdelem helyszíne is különös szerephez jut Markovits világában. A Szibériai garnizonban érezhető még az irodalmi-kulturális ismeretekben alapuló elfogult csodálat az orosz táj, emberek, kultúra iránt. Az *Aranyvonat*ban ez jóval kisebb mértékben, de nyomokban mégis jelen van. Csak egy példa arra, hogy a rettenetes valóság napi tapasztalatai nem húzták át a korábbiól származó kulturális-civilizációs élményt. A főhős Kazanyban megismerkedik egy hölgygel, aki így invitálja egy társaságba: „*Imádot Turgenyevjenek és kedvenc Gogoljának néhány alakjával bizonyára találkozhatik nálunk.*”

Aztán ezeket az orosz alakokat a regény lapjain felváltják az alakuló Szovjetunió tipikus figurái. Talán kevesen látták meg ilyen korán, mint Markovits, a formálódó rendszer abszurd vonásait, amelyek a korai szovjet korszakban az ideológiai értetlenségből és túlbuzgó megfelelni vágyásból fakadnak (és amelyek jól ismerhetők a 20-as évek legális, majd később illegálissá váló szovjet satirikus irodalmából).

Az elbeszélő ironikus hangja részben önirónia is. A főhóst egy véletlennek köszönhetően nevezik ki kommunistának. Öntudatosodását, az ijedségtől a nagyságának „beismeréséig” megtett utat meglehetősen távolságtartó kétértelműséggel festi le Markovits. Ugyanilyen ironikusan reflektál az új szovjet valóságra és az ideologikus nyelvre. „*Mennyi szép emberi értéket termelt a forradalom*” – írja egy helyen: egy Goldberg nevű borbély, aki történetesen Trockij sógora, ha nincs a forradalom, ma is csak borotvál

Kisinyovban. Az ideológiai zűrzavar legszórakoztatóbb példája a Babonák Ellen Harcoló Bizottság, amely ellenőrzi a szenteket, hogy valóban azok-e. A kazanyi szűz tényleg könnyezett, saját szemükkel győződtek meg róla a bizottság tagjai, de egy másik szentről kiderült, hogy fabábu, és német márkájú cipő van a lábán. A bizottság kiadta *„az írást, melyben a köztársaság is meghajtja a lobogóját a kazanyi Szent Szűz előtt... Az emberek látták, hogy csak az igazságot akarjuk, csak azokat a szenteket nem tűrjük, akik a népet félrevezetik.”*

Kazanyban a főhős avantgárd művészettel és tulajdonképpen művészetelméleti kérdésekkel is találkozunk. Egy művészettörténész elmagyarázza egy kiállításon, hogy az új művészet gondolkodásra serkent, felvázolja, mi is lenne az avantgárd lényege, miféle új befogadásra készítet. De felhívja a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy a kollektív művészetnek nem kispolgári agyából, tehát nem a tanult, képzett rétegekből – amelynek tagja maga a művészettörténész is –, hanem a kollektív társadalomból kell majd kisarjadnia. Az elkötelezett szovjet értelmiségi skizofrén állapotának rendkívül szemléletes metaforája ez.

A regény egyik legjellegzetesebb vonása, hogy a narráció többnyire jelen időben tudja tartani magát. Nem retrospektív az elbeszélés, nincsenek letisztult értékrendek és értékelések, bizonytalanság van mindenütt. Ettől érezzük hitelesnek, ebben van az irodalmi ereje, ez tartja izgalomban az olvasót, és lehet, hogy ez keseríti el a történést, hiszen átfogó képet nem tud adni a polgárháborúról. Néhány kicsit történelemkönyv-ízű kitérőtől eltekintve, Markovits azt ábrázolja csak, amit lát – ebben jó mesélőtechnikát követ: sok helyen forog a hőse, és sok hír is érkezik hozzá, amikor újból és újból összetalálkozik magyarokkal; hol mint komisszárt, hol mint megbízható értelmiségit informálják. De valójában senki nem tudja, nem érti, mi történik vele, az okát pedig még kevésbé. A történészek is elégedettek lehetnek ugyanakkor azzal, ahogyan a polgárháború egyik legjellegzetesebb vonását, a véres káoszt ábrázolja Markovits. A regény ritmusát pedig a remény – kilátástalanság – reménytelenség – megpróbáltatások és újabb remény adja.

„... Szótlan lovasok ügetnek a magas hóban, csendes szánkók siklanak a néptelen sztyeppén... kár fészkelődni, apró, nyugati ügyvéd, a groteszk végzet hajtja sorsod lovacskaít...”

(Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2011)

Ózer Ágnes

Tanulmányok a délvidéki magyarokról

A. Sajti Enikő történész nemrégien megjelent tanulmánykötete a *Bűntudat és győztes fölény* címmel jelent meg a Szegedi Tudományegyetem Doktori Iskolája Modernkori Programjának kiadásában. A kötet az ismert történész-kutató asszony Magyarországról, Jugoszláviáról és a délvidéki magyarokról szóló 18 tanulmányát tartalmazza, ha az utószónak szánt, *Nemzet és állam diszharmóniája Jugoszláviában a 20. században* címet viselő összegező szándékkal írt tanulmányát is ide soroljuk.

A tanulmánykötetben szereplő írások nemcsak az elmúlt egy évtized kutatásainak, tudományos érdeklődésének metszetét mutatják, hanem A. Sajti Enikő munkásságának súlypontjáról is vallanak. A kötetbe foglalt tanulmányok hűen tükrözik azokat a történelmi kérdéseket, amelyek Sajti Enikő történelmi érdeklődésének középpontjában álltak és állnak, amelyek abban az időben, amikor ő foglalkozni kezdett velük, nem tartoztak a magyarországi történettudomány közkedvelt témái közé. A 20. század 60-as éveinek közepe táján, a szocialista és kommunista szellemű nevelkedett történészek közül csak kevesen mondhatták el magukról, hogy Jugoszlávia, Jugoszlávia és Magyarország és a jugoszláviai magyarság történelmi kérdései képezik kutatásaik témáját, és azok homlokterében a kommunista tömbből röviddel azelőtt kizárt Jugoszlávia története áll.

Ezért napjainkban, amikor a társadalmi és tudománypolitikai közeg, és nem utolsósorban a tudományos érdeklődés – amely Jugoszlávia széthullásával és az ezt kísérő délszláv háborúk következtében – a történész-kutatók figyelmét a két ország és a jugoszláviai magyarság és szerbség történelmi kérdései felé terelte. Ám a mai kutatók a fokozott érdeklődés ellenére sem tudták A. Sajti Enikő tudományos előnyét behozni, mert azon történészek közé tartozik, aki szerb nyelvtudását kamatoztatva (a szerb történészekkel ellentétben), a forrásokat és az időszerű szerb releváns történelmi irodalmat eredetiben tudja olvasni, és értékelni is. Így művei, különösen a délvidéki magyarok történetével foglalkozóak, a teljesség erejével hatnak, még akkor is, ha ezekről maga a szerző úgy érzi, hogy kutatásai, és ennek eredményeként született tanulmányai „buktatókkal teli, megjárt út”. A tudományág buktatói közé Sajti Enikő elsősorban a tisztázatlan terminológiai kérdéseket, a különböző korszakhatárokat, kényes, évtizedeken keresztül tabutémának számító témákat sorolta.

Tanulmányainak, cikkeinek írásakor a történésznek olyan kérdésekkel kellett mélyrehatóan foglalkoznia, mint amilyen az 1918-as impériumváltást követően a délvidéki magyarság elnevezése. Hogy őket délvidéki magyarként emlegesse-e, vagy a mára már meghonosodott és egzaktabb vajdasági magyarság elnevezést használja? A korhatárproblémák közül említsük meg a témát lezáró 1947-est, amely a korszakot áttekintő Aleksandar Kasaš történelmszél 1945/46-tal zárul, míg Sajti Enikő azt 1947-re teszi. Mindkét szerző ugyanazokat az indokokat hozta fel, mégpedig korszakhatárnak a délvidéki-vajdasági magyarságot ért megtorlások lezárulását és a titói, második Jugoszlávia magyarságpolitikájának alapelemeinek „kikristályosodását” vették alapul. A különbség az, hogy azt Sajti Enikő egy nemzetközi jogi aktus megszületéséhez, a Magyarország és Jugoszlávia közti békeszerződés megkötéséhez kötötte, mert az ő meglátása szerint akkor vált „nyilvánvalóvá, hogy a délvidéki magyarság ismét a jugoszláv állam határai között” folytatja életét, továbbra is kisebbségi sorsban, míg Kasaš azt a lokális szinten történő belpolitikai változások szintjén is elfogadhatónak tartja.

Mélyreható, sokéves kutatásainak eredményét szem előtt tartva, de a kívülálló, jobb rálátási pozícióból eredően, A. Sajti Enikő a délvidéki-jugoszláviai magyarság 1918 és 1947 közötti kisebbségi sorsban, „kényszerpályán” való mozgásáról beszél, amelyet „önerejéből” nem tudott megváltoztatni, hiszen a „koordináta-rendszer”, amely az akkor még félmillió magyarországi magyarság mozgásterületének mondható, igen merev keretek közötti mozgásteret tudott csak biztosítani. Értékelése szerint a vajdasági magyarságot az adott történelmi körülmények olyan helyzetekbe sodorták, amelyek megoldásában sokkal edzettebb nemzetek is igen nehezen találtak volna fel magukat. A jugoszláviai magyarság vezetőinek – elsősorban az 1922-ben megalakult Jugoszláviai Magyar Párt vezetőinek szerepvállalását – találatekonyságuk értékelésében pedig arról elmélkedik, hogy sikerült-e nekik felismerni a

kor diktálta lehetőségeket. Behatóan elemzi a politikai iránykeresésben felmerülő vitás, valamint a magyarországi hivatalos körök szerepvállalásának feltételeit, amelyek a szófogadatlanyságot az anyagi támogatás megvonásával büntették. Rávilágít arra a kérdésre, amely közvetlenül 1918 után, a jugoszláviai, majd a vajdasági magyarság napjainkig megválaszolatlan sorskérdése lett, hogy a délvidéki magyarság politikai tevékenységének súlypontja egy nemzeti alapon szerveződő párt köré tömörüljön, csak kulturális szerveződésben csúcsosodjon-e ki, vagy a vajdasági nemzetiségek közös, a Vajdaság autonómiáját felvállaló politikai szervezkedésben kell keresni a megmaradás formuláját. Ezzel párhuzamosan foglalkozik a szerző a másik fél, Belgrád és a jugoszláv politikai körök intoleranciára inkább hajlamos, a két világháború közötti időszakban gyakorolt politikájával és Magyarország kisebbségtámogató politikájának lehetőségeivel, és annak határaival. Majd a második világháborúban a visszacsatolt Délvidéken gyakorolt kettős nemzetiségi politika kicsúcsosodásaként végrehajtott szerb- és zsidóellenes razziaák történelmi értékelését sem mulasztja el, sem pedig a „hideg napoknak” a vajdasági magyarság sorsára gyakorolt hatását az 1944 októberét követő időszakban. A Sajti Enikő meggyőződése szerint, az áldozatok számát illetően, a partizán hatalom által végrehajtott „tisztogató akciók” áldozatainak, a kényszermunkára hurcolt és internált magyarok számának végeleges meghatározásában „*ma még lehetetlen egyértelmű állást foglalni*”. A szerző foglalkozik a bosz-szuiállás időszakától a teljesen különböző, a „*kollektív bűnös, fasiszta magyar nemzetiség*” rehabilitációjával és a jugoszláviai magyar kisebbségnek az új államba való beilleszkedésének folyamatával. Lévé, hogy a jugoszláviai magyar kisebbség egy ilyen beilleszkedési folyamaton már 1918 és 1920 között átesett, ennek a történelmi jelenségnek, valamint a magyar kisebbségi társadalomban beállt változásoknak Sajti Enikő két külön tanulmányt szentelt.

A kötetben külön fejezetben tárgyalta a szerző a visszacsatolás kérdését és a visszacsatolt területen folytatott integrációs politikát, mely szerinte szorosan kapcsolódott a második világháború előtti időszakhoz. Szól azokról a történelmi eseményekről, amelyek az első világháborúból győztesként kikerült, újonnan megalakult délszláv állam létrejöttét támogató államok politikai hatalmának csökkenésével álltak elő. Áttekintette Jugoszlávia külpolitikai mozgástér-korlátozódásának hatását a magyar–jugoszláv közeledésre és a jugoszláviai magyarság kisebbségi helyzetének alakulástörténetére. Ebben a kérdéskörben A. Sajti Enikő meggyőződéssel állítja, hogy a jugoszláv hivatalos körök kisebbségi politikájában a két világháború közötti időszakban nem észlelhetőek változások, legfeljebb a toleranciaküszöb elmozdulása volt észlelhető. A kisebbségeket, így a jugoszláviai magyarokat is, a Jugoszláv Királyságban olyan erőnek tartották, amely kifelé húzó és államgyengítő, ezért azok integrálódására sem törekedtek, s annak csak állameszközökkel való féken tartását tartották fontosnak. Ez a helyzet csak a két ország közötti barátsági szerződés megkötését követően jelentett helyzetjavulást a jugoszláviai magyarság részére.

Majd összehasonlít és megállapítja, hogy lényeges változást az 1941 és 1944 közötti időszak sem hozott, amikor a magyar állami berendezkedés visszaállításának tényét kell elkönyvelnünk a Délvidéken. Azt, hogy hogyan és miként játszódtott le a terület katonai visszafoglalása, a Délvidék jogi, adminisztratív és iskolahálózatának újratervezése, milyenek voltak a ki- és betelepítések traumatikus eseményei, és elemezte a visszacsatolt területek gazdasági és szociális integrációjának fő irányvonalait is, így azokat a körülményeket is, amelyekben a kultúra és az egész visszacsatolt terület társadalomszervezése új kereteket kapott. Foglalkozik a délvidéki magyarság legfontosabb intézményével, a DMKSZ-nel a magyar társadalom egészére nézve átfogó szerepvállalásával, melyben nem kis jelentőséggel bírt a nemzethűség igazolásának kiadásának joga is. Plasztikus rekonstrukciója ez annak a közhangulatnak, amely a visszatért Délvidéken a visszacsatolást követően uralkodott, amely Sajti Enikő véleménye szerint a délvidéki magyarság számára sem volt mindig a legelőnyösebb, a délvidéki szerbségre pedig különös nehézséggel telepedett, sőt azt a szerző a „szerbek kulturális mozgásterének végletes leszűkítéseként” jellemezte. Ezt az állítását a Matica srpska tevékenységének és az Újvidéki Szerb Tanítói Konviktus működésének betiltásával támasztotta alá.

A délvidéki magyarság politikai szervezeteinek ismertetésekor, a „*térség jövőjét meghatározó kommunista mozgalomról*” értekezve, emeli ki a szerző annak a ténynek a jelentőségét, hogy a délvidéki kommunisták megmaradtak a Jugoszláv Kommunista Párt keretei között, azzal pedig, hogy nem engedtek revízióellenes álláspontjukból, nyíltan tagadták Magyarország társadalmi rendjét, és annak nemzeteszméjét is. A szerző ezzel is igyekezett rámutatni annak a kisebbségi útnak a másá-gára, amelyet a délvidéki kisebbség, a második világháborút követő időszakban, a többi elszakított nemzetrésztől különbözően járt meg. A kommunista mozgalom ellen bevezetett „repülő bíróságok” tevékenysége, amelyek nemzeti megkülönböztetés nélkül végezték munkájukat, amely a dél-bácskai és Sajkás-vidéki és újvidéki razziaiban csúcsosodtak ki, amelyben a legnagyobb számban szerbek és

zsidók ezek áldozatul, már akkor előrevetítették a háború befejeztével a bosszúállás lehetőségét. A kisebbségek önálló politikai szubjektumként való kezelése fontosságának a felismerését pedig a magyarországi politikai elit hibájának tartja. Ennek a korszaknak a nemzetiségi politikáját a Szent István-i állameszmén alapulónak ítélte meg, képviselőit pedig Bethlen Istvánban és Teleki Pálban ismerte fel. Róluk a *Magyarok és szerbek, 1941–1945* című tanulmányában foglalkozott. S míg az Románia és Csehszlovákia estében a reciprocitáson alapult, addig a délvideki területeken a kettősség jelei voltak észlelhetőek, a határt átlépő seregek különböző utasításokat kaptak a szerbekkel és horvátokkal szembeni magatartást illetően. Míg az a horvátokkal szemben „megkülönböztetően barátságos”, addig a szerbekkel szemben – nemzetiségi szempontból – kollektíve megbízhatatlannak minősült, s gyakran a szerb kérdés megoldásában a hadsereg játszotta a döntő tényezőt.

Az ilyen politika párhuzamát vázolja fel Sajti Enikő tanulmányában, az 1944 októberét követő időszakok foglalkozva, a partizán bevonulást követő időszak, a magyarok ellen elkövetett retorzióinak történelmi értékelésében. Ezekről az eseményekről Sajti Enikő nyíltan vallja, hogy az a „magyar hadsereg pacifikáló és partizánvadász akcióihoz hasonlított”, és hogy azok a magyarok elleni tisztogató akciókká váltak. Egyre azonban Sajti Enikő nem vállalkozik, az pedig a magyar áldozatok számának a felbecsülése. Egzaktnál közzeeszi a korabeli becslések 20–40 ezres áldozatszámát, és Aleksandar Kasaš leellenőrizhető adatokra támaszkodó, körülbelül 5 ezer áldozatra becsült adatát. Sajti Enikő szerint a jugoszláv politika végrehajtói a magyarok elleni megtorlások esetében „túllépték a politikai vezetés szándékát”, és ezért a döntés felülvizsgálatára kényszerítette azt. Ennek a felülvizsgálatnak az eredményeként szüntették meg 1944. december 1-jével a magyarok munkatáborokba való elhurcolását és kezdték meg a hadköteles férfiak rendes katonai alakulatokba és munkaszázadokba való besorolását. Majd 1945-ben lemondtak a magyarok teljes kitelepítésére vonatkozó tervről is, amelyre a jugoszláv–szovjet szakítás miatt sohasem került sor.

A kül- és belpolitikai okokat is szem előtt tartva, Sajti Enikő a jugoszláviai magyarság sorsfordulójának 1945 tavaszát tartja, amikor a kül- és belpolitikai körülmények oda hatottak, hogy „a kollektív bűnös, fasiszta magyar nemzetiség” iránti megtorlások helyett olyan körülmények megteremtésének az imperatívusza került előtérbe, amellyel azt szerették volna elérni, hogy a magyarok „jobban harcoljanak az új Jugoszláviáért, mint harcoltak a reakciós Magyarorszáéért”. Ezzel pedig – a szerző szerint – megnyitották az akkor még 500 ezres jugoszláviai magyar kisebbség új államba való beilleszkedésének folyamatát. Ebben a kontextusban ad hangot Sajti Enikő azon véleményének, mely szerint a jugoszláviai magyarság és a „kommunista-szocialista” hatalom közötti konszenzus alapjába nemcsak a rendszerrel való azonosulás, hanem a megtorlásokról való hallgatás is beletartozott.

Igazodási kényszer címen foglalkozik Sajti Enikő azokkal a „külpolitikai momentumokkal, amelyek a több mint félmillió délvideki magyarságot, amely akaratán kívül került kisebbségi sorsba, 1918 és 1947 között nemcsak kényszerközösségben élt, hanem életének alakulása kényszerpályán mozgónak értékelhető”. A szerző lényegesnek tartja ennek a kényszerpályának a történelmi rekonstrukcióját, különös tekintettel a kisebbségi önszerveződésre, annak lehetőségeire, korlátaira és az adott körülményekből kihozható kisebbségi stratégiák ismertetését. Nézete szerint az első impériumváltástól eltérően, 1944 és 1947 között erőszakosabb és sokszereűbb hatások érték, minek folytán eltűnt „rég, hagyományos szellemi és gazdasági középosztálya, amely megnövelte a hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát, amelyben a nemzetközi kisebbségvédelmi mechanizmusok hiányában teljesen védetlen volt”. Ebben a kontextusban taglalja a szerző az anyaország, Magyarország külpolitikai mozgásterét is, amelyre a belpolitikában uralkodó „diszharmonia” is különös hatást gyakorolt. Ebben látja annak okát is, hogy „Jugoszláviával szemben a szocialista Magyarország nem lépett fel semmilyen határkiigazítási igénnyel”, mert Csuka János elemzése nyomán az a benyomás uralkodott el, hogy a jugoszláviai magyarok helyzete „igen örvendetesen alakul”. A magyar külpolitika mozgásterét is erősen korlátozottnak ítélte meg, melyre elsősorban újvidéki események hatottak. Véleménye szerint jelentőséggel bírt az is, hogy az új jugoszláv hatalom a kisebbségi kérdést „kizárólag belső ügyként” kezelte, s ahhoz nem kérte ki a szóban forgó kisebbség véleményét sem. A magyar hivatalos külpolitikának igen rövid ideig volt alkalmá arra, hogy kihatasson a jugoszláviai magyar kisebbség sorsára, amely 1945 júliusától, a Vajdasági Magyar Kultúr Szövetség megalakulásától, felfelé ívelő irányban haladt. Csak a pedagógushíány tűnhetett az új hatalom számára megoldhatatlan problémának.

A szerző a jugoszláviai magyarság kisebbségi életének ezt a korszakát „az ideológiai hipnózisban” élésnek ítélte meg, amelyben a kisebbség stratégiai lehetőségeit a keleti és nyugati konfrontáció eredményezte „kemény keretek” közöttinek találta, amelyben a délvideki magyarság törekvései „anyaországi támogatás” híján a belpolitikai színtérre szorultak. A vajdasági magyarság történetének ebben a fázisában az „elcsatoltak első nemzedékének” már, szerinte, nem jutott szerep.

A vajdasági magyarság új, kisebbségi stratégiájának formálói pedig két hagyományra alapoztak, a paraszti és iparosrétegek felemelkedésének szellemi áramlatára, a „helyi színek” elméletével pedig a kultúra erejében bízó gondolkodásra, míg a nemzeti alapon való szervezkedést, a kisebbségi alapú politikai közösség megeremtésének feltételeit, a rendszer ideológiai és strukturális felépítése eleve kizárta. Sajti Enikő szerint az ilyen irányú tevékenységgel az elcsatoltak második nemzedékének a magyar kisebbséget sikerült kivezetnie a kezdeti „reménytelen helyzetből”, s az „a feldiszített múlttól” megszabadulva építhette ki új, kisebbségi stratégiáját, amelyet a szerző *Az új kisebbség stratégiai lehetőségei és korlátai, 1944–1947* című fejezetben taglalt, majd következetességének tanújeként a magyar kisebbség elitváltásáról érkezett. Ez a kisebbségi elitváltás – a jugoszláviai magyar kisebbség politikai integrációja – a szerző megítélése szerint kizárólag a kommunista párton belül történhetett meg, míg a kulturális és szellemi integrációja a többi szocialista országban élő magyar kisebbségtől eltérően, „megengedőbb politikai” közegben játszódhatott le.

Ezzel a tanulmányával A. Sajti Enikő a vajdasági magyarság történetének új korszakát nyitotta meg a történetírás számára. A kérdéskörrel – őt is beleszámítva – idáig csak az anyaországi kutatók foglalkoztak (Bárdi Nándor). A vajdaságiak közül pedig csak azok, akik a 20. század kilencvenes éveiben valós okokra, vagy pedig valamilyen sérelemre hivatkozva hagyták el a Vajdaságot, s mind a rég-, mind a közelmúltól alkotott képük is ennek a feltételezhetően számukra traumatikus eseménynek függvényében alakul.

A vajdasági magyarság történetének e korszakáról alkotott kép és értékelés A. Sajti Enikő által megnyitott új fejezete mindaddig csak első lépés marad, amíg erről a korról az „otthonmaradottak”, történeti kutatásaik alapján, véleményt nem formálnak.

A szerző azon írásait is a kötetbe sorolta, amelyekben a második világháborút követő időszak vezéregyéniségével, Josip Broz Titóval foglalkozik, és azokat is, akiknek egyéni pályafutása és életútja a háború utáni időszak magyar–jugoszláv viszonyának függvényében alakult.

Sajti Enikő egy évtized alatt megírt tanulmányainak erénye abban rejlik, hogy magabiztosan használja és hivatkozik mind a jugoszláv, szerb és vajdasági magyar forrásokra és irodalomra, mind a magyarországi kutatások eredményeire, s ezáltal az általa kialakított történelmi kép sem hat egyoldalúnak. *A büntudat és győztes fölény* című kötetbe összegyűjtött tanulmányok, egy alakulófélben lévő összkép mozaikkockáit alkotják, amely a délvidéki-vajdasági magyarság és szerbség múltjáról szólnak, és egyben a magyar–jugoszláv kapcsolatok hiteles és teljes történelmi képének is részleteit képezik egyben.

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

NYOMDA KETKECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenítését a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.